

FÂRÂBÎ

KİTÂBU'L-BURHÂN

كتاب البرهان

tercüme
ÖMER TÜRKER
ÖMER MAHİR ALPER

KLASİK

2.
BASKI

Fârâbî

Ebû Nasr Fârâbî (870-950) Türkistan'ın Fârâb şehrinde doğdu. Rey ve Bağdat gibi dönemin ilim merkezlerinde ilmî faaliyetlere katıldı. Felsefenin metafizik, mantık, siyaset ve ahlâk gibi birçok sahasında eserler veren Fârâbî, mantıktaki üstün başarısından ötürü İslâm dünyasında "Muallim-i Sâni" unvanıyla anıldı. Felsefi öğretisi, "erdemli bir toplum" olmak için sahip olunması gereken metafizik ve ahlâkî esaslar olarak özetlenebilir. Fârâbî'nin mantık eserlerinin dışındaki eserleri neredeyse bütünüyle Türkçeye çevrilmiştir.

Bazı önemli eserleri şunlardır:

el-Medînetü'l-fâzıla

İhsâu'l-ulûm

Kitâbü'l-mille

Kitâbü'l-hurûf

es-Siyâsetü'l-medeniyye

Tahsilü's-sa'âde.

KLASIK

i

40

Kitâbu'l-Burhân

Fârâbî

KLASİK

KLASİK

50. Kitap

DÜŞÜNCE

İslam Felsefesi 7

KİTÂBU'L-BURHÂN

Fârâbî

Tercüme

Ömer Türker

Ömer Mahir Alper

Yayına Hazırlık Mustafa Demiray

© Tercüme Ömer Türker - Ömer Mahir Alper

© Klasik, 2012

Birinci Basım Aralık 2008

İkinci Basım Ağustos 2012

ISBN 978-975-8740-71-0

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak Salih Pulcu

Baskı/Cilt Kurtiş Matbaacılık

Sertifika No: 12992

Fatih Sanayi Sitesi

No: 12/74 Topkapı - İstanbul

Tel: 0 212 613 68 95

KLASİK

Vefa Cad. No: 48 34134 Vefa İstanbul

Tel 0212 520 66 41 Faks 0212 520 74 00

klasik@klasikyayinlari.com

www.klasikyayinlari.com

facebook.com/klasikyayinlari

twitter.com/klasikyayinlari

ÖNSÖZ

İslâm felsefe geleneğinde kurucu bir role sahip olan Fârâbî (ö. 339/950), felsefenin neredeyse bütün alanlarında özgün ve yaratıcı ürünler ortaya koymuş eşsiz filozoflardan biridir. Gerek klasik gerekse modern biyografi yazarları tarafından ona nispet edilen eserlerin sayısı 100'ü aşmaktadır. Bununla birlikte onun eserlerinin büyük bölümü mantığa dair olup İslâm dünyasında asıl mantık çalışmaları onunla başlamıştır. Kendisinden önceki mantık geleneğine son derece vakıf olan Fârâbî, "İlk Muallim" (Mu'allim-i Evvel) Aristoteles'in mantık eserlerine pek çok şerh yazdığı gibi, çok sayıda oldukça özgün ve etkili müstakil eser de kaleme almıştır. Denilebilir ki, onun en büyük başarısı mantık sahasında kendini göstermektedir. Birçok ortaçağ biyografi yazarı yanında büyük düşünür ve tarihçi İbn Haldûn (ö. 732/1332) da Fârâbî'nin ününün gerisinde onun mantıktaki başarısının yattığını düşünmekte ve Aristoteles'ten sonra "İkinci Muallim" (Mu'allim-i Sâni) unvanı ile anılmasını haklı olarak esasen bu alandaki başarısına bağlamaktadır.

Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde her bir bölüm bir kitaba karşılık gelmek üzere mantığı sekiz bölüme ayırır. Bunlar *Mekûlât (Kategoriler)*, *İbâre (Önergeler)*, *Kıyas (Birinci Analitikler)*, *Burhân (İkinci Analitikler)*, *Cedel (Topika)*, *Hikmet-i Mümevvehe (Sofistika)*, *Hitâbet (Retorika)* ve *Şiir (Poetika)*'dir. Ona göre, doğru ve tutarlı düşüncenin ilke ve kurallarını koyan mantığın esası dördüncü bölüm olan *Burhân*'dır. Zira *Burhân*, kesin ve zorunlu bilginin ilke ve kurallarını vermekte, felsefeyi mükemmel hale getiren kaideleri içermektedir. Bu bakımdan da o, mantığın en yüce bölümü olmaktadır. Fârâbî'ye göre mantığın ilk üç bölümü, *Burhân*'a sadece bir giriş ve hazırlık olma özelliği göstermekte; son dört bölüm ise, bir yandan *Burhân*'a alet hizmeti görürken diğer yandan burhâna ve kanıta dayalı kesin bilgi ile zanna, mugalataya, ikna ve hayâle dayalı kesinlikten uzak düşünce ve görüşleri ayırt etmeye yönelik işlev görmektedir.

İşte Fârâbî'nin çevirisini sunduğumuz *Kitâbü'l-Burhân (İkinci Analitikler)* adlı bu eseri, onun mantığının ve hatta denilebilir ki, tüm felsefesinin ve felsefî projesinin kalkış noktasını oluşturmak-

tadır. Zira o, felsefî inşâ sürecinde doğru ve kesin bilgi veren ve felsefenin ideal yöntemini oluşturan burhânî kıyasa (*demonstration*) aslî bir işlev yüklediği gibi, kurulmasını düşlediği erdemli toplum düzeninin de temeline burhânî düşünmeyi yerleştirmektedir. Bu bakımdan onun burhân teorisi, sadece epistemolojisinin değil, aynı zamanda metafiziğe dayalı ahlâk ve siyâset felsefesinin de esasını oluşturmaktadır.

Fârâbî'nin, başta İstanbul ve Tahran kütüphanelerinde olmak üzere pek çok yazma nüshası bulunan *Kitâbü'l-Burhân*'ının ilk tam tenkitli neşri Mâcid Fahrî tarafından gerçekleştirilmiştir (*el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, Beyrut 1987, s. 19-96). Eserin aynı yıl Takiy Dâniş tarafından da başka bir neşri yapılmıştır (*el-Mantıkıyyât: en-nusûsu'l-mantıkıyye* içinde, Kum: Âyetullahü'l-Uzmâ el-Mar'aşî, 1987). Daha önce ise Mübahat Türker, Fârâbî'nin *Kitâbü Şerâ'iti'l-yakîn*'i neşrederken eserin birkaç sayfasını Türkçe tercümesi ile birlikte neşretmiştir ("Fârâbî'nin 'Şerâ'it ul-Yakîn'i", *Dil ve Tarih-Cöğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Dergisi*, I (1963), s. 151-228). Fakat Türker'in bu neşri ve Türkçe çevirisi *Kitâbü'l-Burhân*'ın sadece birkaç sayfasına münhasır olduğu gibi, dayandığı yazma nüshalar da tam ve nitelikli değildir.

İlk kez burada Türkçe tercümesini sunduğumuz *Kitâbü'l-Burhân*'ın Mâcid Fahrî neşri esas alınmakla birlikte Takiy Dâniş baskısına da müracaat edildi. Tercüme sırasında Batı İslâm dünyasında yetişen ilk Müslüman filozof İbn Bâcce'nin (ö. 533/1139), *Kitâbü'l-Burhân*'ın daha ziyade ilk bölümleri üzerine yapmış olduğu kısa açıklamalarından (*el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, nşr. Mâcid Fahrî, Beyrut 1987, s. 106-159) istifade edildi. Yer yer gerekli görülen ve anlamı daha doğru verdiği düşünülen yerlerde farklı nüshalar dikkate alındı ve bu tür durumlarda bunlar dipnotlarda belirtildi. Orijinal metne bağlı kalınan tercümede Türkçede tam olarak karşılığı bulunmayan birtakım Arapça terimler korunmaya çalışıldı.

Bu çalışmamızın felsefe ve bilim dünyamızın gelişmesine ve hakikate dayalı bir evren tasavvurunun inşasına katkı sağlamasını diliyoruz.

Ömer Türker - Ömer Mahir Alper

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm

KİTABIN BAŞLANGICI 1

[Her Bir Bilgi Çeşidinin Elde Edildiği Özel Durumlar] 1

[Tam Tasdik] 1

[Kesinlik ve Kısımları] 3

İkinci Bölüm

BURHÂN VE SINIFLARI 5

[Kesin Bilgi ve Kısımları] 7

[Mutlak Burhân] 8

[Zâîî Yüklemler] 9

[Burhânî Olan ve Burhânî Olmayan Terkipler] 13

[Önce Gelen ve Sonra Gelen] 18

[Sadece Varlık Veren Burhânlar] 19

[Sadece Sebep Veren Burhânlar] 21

Üçüncü Bölüm

TANIM VE ÇEŞİTLERİ 24

Dördüncü Bölüm

BURHÂN VE TANIMIN

NAZARÎ SANATLARDA KULLANILMA KEYFİYETİ 36

[İlimlerin Birbirleriyle Ortaklığı] 41

[Nazarî ve Amelî İlimler] 48

Beşinci Bölüm

BURHÂNÎ DİYALOGLARIN SINIFLARI 52

[Öğretim] 52

[Öğretimin İlkeleri] 61

[Burhânî İnâd] 64

[Çıkanmda Ortak Olanların Muhâtabası] 67

[İlmî Sınama] 67

Notlar 71

·Kitâbu'l-Burhân

BİRİNCİ BÖLÜM

Kitabın Başlangıcı

[Her Bir Bilgi Çeşidinin Elde Edildiği Özel Durumlar]

Daha önce, bilinmesini amaçladığımız her matlûba kendileriyle genel olarak ulaştığımız şeyler hakkında konuştuk. Aynı şekilde, düşünenin zihnini, bilmeyi amaçladığı şeyden alıkoyan ve onu yanlışla düşüren şeyleri de kısaca ifade ettik. O halde şimdi, her bir bilgi çeşidinin kendileriyle elde edildiği özel şeylerden bahsetmeye geçebiliriz.

Bilgiler (*el-me'ârif*), tasavvur ve tasdik olmak üzere iki sınıftır. Bu ikisinden her biri, ya tamdır ya da eksiktir. Daha önce, mutlak olarak, bu iki çeşitten her birine bizi ulaştıran durumlar anlatılmıştı. Tam olan bilgilere ulaştıran şeyler, bizi eksik bilgilere ulaştıran şeylerden başka olup mutlak olarak bunların durumunu ifade eden sözler de, tama ve eksikçe özgü olan durumları kavramakta yetersiz kalınca, bunların ardından tam ve eksik bilgilere özgü olan durumları anlatmaya karar verdik. Bu ikisinden [tam ve eksik bilgiden], tam bilgilere özgü olanları açıklamayla başlıyoruz.

[Tam Tasdik]

Tam tasdik, kesin (*yakîn*) tasdiktir. Tam tasavvur ise, bir şeyin ona özgü olan bir tarzda zatını ifade eden şeyle tasavvurudur. Bu da, bir şeyi onun tanımının delâlet ettiği şeyle tasavvur etmektir. Bu ikisinden, tam tasdike özgü olanı açıklamakla başlıyor ve diyoruz ki: Genel olarak tasdik, insanın, bir hükümle hükümde bulunulan bir şey hakkında, onun zihin dışındaki varlığının, zihinde inanıldığı şekilde olduğuna inanmasıdır. Doğru ise, şeyin zihnin dışında, zihinde inanıldığı şekilde bulunmasıdır. Tasdik, gerçekte doğru olana ilişkin olabileceği gibi, yanlış olana ilişkin de olabilir.

الفصل الاول صدور الكتاب

[في الامور الخاصة التي يحصل بها كل صنف من اصناف المعارف]

واذ قلنا في الاشياء التي بها نصل في الجملة الي كل مطلوب نقصد تعرفه، وفي التي تزيل ذهن المتأمل عما قصد معرفته وتغلطه، فلنقل الان في الامور الخاصة التي بها يحصل صنف صنف من اصناف المعارف.

والمعارف صنفان: تصور وتصديق. وكل واحد من هذين، إما اتم وإما انقص. وقد لخص فيما تقدم امر ما نصل به الي كل واحد من هذين الصنفين علي الاطلاق. ولما كانت الامور التي بها تحصل لنا المعارف التامة غير التي تحصل بها المعارف التي هي انقص، وكانت الاقاول التي يلخص بها امر هذه علي الاطلاق غير كافية في الوقوف علي ما يخص الاتم وما يخص الانقص، راينا أن نردف ما سلف بتلخيص ما يخص المعارف التامة والمعارف التي هي انقص. ونبتدئ من هذين بتبيين ما يخص المعارف التامة.

[في التصديق التام]

فالتصديق التام هو اليقين، والتصور التام هو تصور الشيء بما يلخص ذاته بتحو ما يخصه، وذلك أن يتصور الشيء بما يدل عليه حده. ونبتدئ من هذين بتلخيص ما يخص التصديق التام فنقول: إن التصديق في الجملة هو أن يعتقد الانسان في امر حكم عليه بحكم أنه في وجوده خارج الذهن علي ما هو معتقد في الذهن، والصادق هو أن يكون الامر خارج الذهن علي ما يعتقد فيه بالذهن. فالتصديق قد يكون بما هو صادق في الحقيقة وبما هو كاذب.

Tasdikin bir kısmı kesindir, bir kısmı kesine yakındır ve bir kısmı da nefsin bir şeyde sükun bulması olarak adlandırılan tasdiktir ki bu, kesinden en uzak olan tasdik çeşididir. Yanlış tasdikte asla kesinlik meydana gelmez. Aksine kesinlik, doğru olana ilişkin bir tasdikte mümkün olur.

Kesin (*yakîn*), kendisine dair tasdikin meydana geldiği doğru hakkında şu şekilde inanmamızdır: O şey hakkında inandığımız şeyin [dış dünyadaki] varlığının, [zihinde] inandığımız şeyden farklı olması asla mümkün olamayacağı gibi, aynı zamanda bu inancın da başka türlü olması mümkün değildir. Öyle ki, kişinin ilk inancı hakkında herhangi bir inanç alındığında, bu inanç, onun nezdinde ilk inançtan başka olamaz ve bu, sonsuza kadar böyle devam eder. Kesin olmayana gelince; o, kendisine dair tasdikin meydana geldiği şey hakkında şöyle inanmamızdır: Onun [dış dünyadaki] varlığının, kendisi hakkında inanılan şeyden farklı olması mümkündür ya da imkansız değildir. Kesine yakın olana gelince; ya onun muânidinin farkına varılmaz ya da farkına varılır ve farkına varılan şey ya dile getirilemeyecek kadar gizlidir ya da inadı açıklanan bir şeydir. Nefsin sükunu, muânidinin farkına varılan ve bu muânidin dile getirilmesi mümkün olan şeyi tasdiktir. Aynı şekilde nefsin sükunu, muânidinin gücüne ve zayıflığına bağlı olarak bir derecelenme gösterir. Kesine yakın tasdik, cedelî [diyalektik] tasdiktir; nefsin bir şeyde sükun bulması ise, hatabî (*belâğî* [retorik]) tasdiktir. Kesine yakın tasdikte tasdik edilen şeyler, ya meşhûrlar ve onlar gibi işlev görenlerdir, ya meşhûr öncüllerden oluşturulan kıyasların gereğidirler ya da araştırılan tikkelerin bütününe içine aldığından emin olunamayan tümevarımın gereğidirler. Nefsin kendilerinde sükun bulduğu şeyler ise, ya makbûllerdir, ya makbûl öncüllerden oluşturulan kıyasın gereğidir, ya da mümkün öncüllerden oluşturulan kıyasın gereğidir. Aynı şekilde bu, bazen diğer şeylerden de oluşur ki, onları daha önce belâğî hitapları açıklarken sıralamıştık.

Meşhûrların ve makbûllerin tümüne ilişkin tasdik, tamamıyla tanıklıktan neşet eder. Ne var ki, *meşhûr*, herkesin ya da çoğunluğun veya benzerinin [çoğunluğa yakın bir topluluğun], hakkında tanıklık ettiği şeydir. *Makbûl* ise, tek bir kişinin ya da bir kişi indinde makbul görülen bir topluluğun veya hatta sadece bir topluluğun tanıklık ettiği şeydir. Ne meşhûr ne de makbûl, kesinlik oluşturmaktadır. Ancak, herkesin ya da çoğunluğun tanıklığının üzerinde uzlaştığı şeye duyulan güven, bir kişinin ya da nispeten az bir topluluğun tanıklık ettiği şey(e duyulan güven)den daha güçlü ve daha çoktur.

والتصديق منه يقين ومنه مقارب لليقين، ومنه التصديق الذي يسمى سكون النفس الي الشيء، وهو ابعد التصديقات عن اليقين. والتصديق الكاذب فلا يقع فيه يقين اصلا، بل انما يمكن اليقين في التصديق بما هو صادق.

واليقين هو أن نعتقد في الصادق الذي حصل التصديق به أنه لا يمكن اصلا أن يكون وجود ما نعتقد في ذلك الامر بخلاف ما نعتقد، ونعتقد مع ذلك في اعتقاده هذا أنه لا يمكن غيره، حتي يكون بحيث اذا اخذ اعتقادا ما في اعتقاده الاول كان عنده أنه لا يمكن غيره، وذلك الي غير نهاية. وما ليس بيقين، فهو أن نعتقد في ما حصل التصديق به أنه يمكن او لا يمتنع أن يكون في وجوده بخلاف ما يعتقد فيه. والمقارب لليقين، إما ان لا يشعر بمعانده او يشعر به، ويكون ما يشعر به بلغ من خفائه الي مقدار ما لا ينطق عنه، او الذي يفسر عناده. وسكون النفس هو التصديق بما يشعر بمعانده ويمكن أن ينطق عنه. وسكون النفس ايضا يتفاضل بحسب قوة معانده/ضعفه. والتصديق المقارب لليقين هو التصديق الجدلي، وسكون النفس الي الشيء هو التصديق البلاغي. والامور المصدق بها التصديق المقارب لليقين هي، إما المشهورات وما جري مجراها، وإما اللازم عن قياسات الفت عن مقدمات مشهورة، وإما اللازم عن الاستقراء الذي لا يتيقن فيه استيفاء الجزئيات التي تصفحت. والتي تسكن اليها النفس هي اما المقبولات، وإما اللازم عن قياس الف عن مقبولات، وإما اللازم عن قياس الف عن مقدمات ممكنة. وقد يقع ذلك ايضا عن امور اخر قد عدناها حيث بينا المخاطبات البلاغية.

والمشهورات والمقبولات جميعا إنما يقع التصديق بها في الجملة عن الشهادة، غير أن المشهور هو ما شهد به الجميع او الاكثر او من يجري مجراهم، والمقبول هو ما شهد به واحد او جماعة مقبولون عند واحد، او جماعة فقط. وليس واحد من هذين يوقع اليقين الا أن الثقة بما يتوطأ عليه شهادة الجميع او الاكثر اقوي واكثر مما يشهد به واحد او جماعة اقل.

Bununla birlikte, bazen tanıklıklarla ilgili sözlerde gerçekten doğru olan şeylerin bulunduğuna rastlanabilir. Böylece, onlarda kesinlik, bilaraz bulunabilir. Bundan dolayı çoğu insan, tanıklıkların bilaraz değil de bizzat kesinlik oluşturduğunu zanneder. Başka bir kesim ise, sanki tanıklıkların kesinlik oluşturmadığının farkına varmış ve kesinliğin meydana geldiği tanıklıklarda özellikle de nefsin sükuna ermesini sağlayan tanıklıklarda kesinliğin ilâhî bir emirle olduğunu zannetmişlerdir.

[Kesinlik ve Kısımları]

Şimdi de, kesinlik ve kesinliğin kendisinden meydana geldiği şey hakkında konuşalım. Şöyle deriz: Kesinliğin bir kısmı zorunludur, bir kısmı da zorunlu değildir. Zorunlu kesinlik, [dış dünyadaki] varlığında, olduğu durumun hilafına olması mümkün olmayan şey hakkında şöyle inanmaktır: O şeyin, inanılan durumun hilafına olması asla ve hiçbir zaman mümkün değildir. Zorunlu olmayan ise, sadece belirli bir vakitte kesin olandır. Zorunlunun değişmesi ve dolayısıyla yanlış olması mümkün olmaz. Aksine sürekli olarak zihinde meydana geldiği durum üzere bulunur ki bu, ya sadece olumlama ya da sadece olumsuzlama şeklindedir. Zorunlu olmayana gelince, onun değişmesi ve böylece -zihinde bir eksiklik meydana gelmeksizin- yanlış olması mümkündür.

Zorunlu kesinlik, ancak varlığı sürekli olan şeylerde mümkün olur. Buna örnek, bütünün parçadan büyük olmasıdır. Çünkü bu durumun değişmesi mümkün değildir. Zorunlu olmayan [kesinlik] ise, ancak varlığı değişip bir halden başka bir hale geçen şeylerde meydana gelir. Buna örnek, senin ayakta olduğun, Zeyd'in evde bulunduğu ve benzerlerine ilişkin kesinliktir. Zorunlunun mukabili, varlığı imkansız olandır; bu sebeple o [mukabil], imkansız yanlıştır. Zorunlu olmayan ise mukabilinin varlığı imkansız olmayanıdır. Dolayısıyla zorunlu olmayan kesinlik mukabilinin varlığı, mümkün yanlıştır. Zorunlu olanın mukabili ise, varlığı imkansız yanlıştır. O halde, yanlışın bir kısmı imkansızdır bir kısmı ise imkansız değildir. Zorunlu kesin ve zorunlu varlık gereklilikte birbirine döndürülebilirdir (*yen'akis*): Zorunlu kesinlikle kesin olarak bilinen şey, varlığı zorunlu olandır; ve varlığı zorunlu olana ilişkin tam kesin, zorunlu kesindir.

Şimdi burada zorunlu olmayan kesini incelemeyi bırakalım [da zorunlu kesini inceleyelim]. Zorunlu kesin, bazen kıyasla elde edilir bazen de kıyasız elde edilir. Kıyasla elde edilen, ya bizzat ya da bilaraz elde edilir.

غير أنه قد يتفق أن يكون فيما قيل عن الشهادات امر هو في الحقيقة صادق، فيتفق فيه اليقين بالعرض، فيظن لذلك كثير من الناس أن الشهادات بذواتها توقع اليقين لا بالعرض، وقوم اخرون كأنهم شعروا بالشهادات أنها لا توقع اليقين، وظنوا فيما وقع به منها اليقين أنه بامر الهي / وخاصة فيما سبيله أن يوقع سكون النفس.

[في اليقين واقصمه]

ولنقل الان في اليقين وفيما يحصل عنه اليقين. فنقول: إن اليقين منه ضروري ومنه غير ضروري. فاليقين الضروري هو أن يعتقد فيما لا يمكن أن يكون في وجوده بخلاف ما هو عليه أنه لا يمكن أن يكون بخلاف ما اعتقد اصلا ولا في حين ما. وغير الضروري هو ما كان يقينا في وقت ما فقط. أما الضروري فإنه لا يمكن أن يتبدل فيصير كاذبا، بل يوجد دائما علي ما هو حاصل في الذهن من سلب وحده او إيجاب وحده. وأما غير الضروري، فإنه يمكن أن يتبدل فيصير كاذبا من غير نقص يحدث في الذهن.

واليقين الضروري إنما يمكن أن يحصل في الامور الدائمة الوجود، مثل أن الكل اعظم من الجزء، فان هذا الامر لا يمكن أن يتبدل. وأما غير الضروري فأنما يحصل في المتنقلة المتبدلة الوجود، مثل اليقين بأنك قائم وأن زيدا في الدار واشباه ذلك. والضروري هو الذي مقابله ممتنع الوجود، فهو لذلك كاذب ممتنع، وغير الضروري هو الذي مقابله غير ممتنع من الوجود. فمقابل اليقين غير الضروري كاذب ممكن الوجود، ومقابل الضروري كاذب ممتنع الوجود. فإذن الكاذب منه محال ومنه ما ليس بمحال. واليقين الضروري والوجود الضروري ينعكسان في اللزوم. فان ما يتيقن يقينا ضروريا، فهو ضروري الوجود، وما هو ضروري الوجود، فاليقين التام به يقين ضروري.

ولنترك النظر ها هنا في اليقين غير الضروري. فاليقين الضروري قد يحصل عن قياس وقد يحصل عن لا قياس. وما يحصل منه عن قياس، فهو حاصل إما بالذات وإما بالعرض.

Aynı şekilde zorunlu kesini bilaraz gerçekleştiren şeyi incelemeyi de terk edelim, ki bunun örneği şudur: “İnsan yürüyendir; yürüyen kimse canlıdır; o halde insan canlıdır.” Bir kıyastan bilaraz olmaksızın elde edilen zorunlu kesin ise, yine zorunlu bir kesinlikle kesin olarak bilinen iki öncülden meydana gelir. Bunlar da ya ilk başlangıçlarında bir kıyas olmaksızın elde edilmişlerdir ya da kendileri hakkında zorunlu kesinliğin kıyassız meydana geldiği öncüllere tahlil yoluyla irca edilebilirler. Bu kesinlikle bilinen öncüller, ya tümeldir ya da tikeldir. Bunlardan sadece tümel olanları inceleyelim. Çünkü onların çoğu, ilimlerde kullanılır ve ayrıca tümelleri incelemek tikelleri de kapsayabilmektedir.

ولنترك ايضا النظر فيما يوقع اليقين الضروري بالعرض. مثال ذلك ان الانسان يمشي، ومن يمشي فهو حيوان، فالانسان اذن حيوان. واليقين الضروري الحاصل عن قياس لا بالعرض، فإِنما يحصل عن مقدمتين قد تيقن بهما ايضا تيقنا ضروريا، وذلك إما لا عن قياس من اول امرهما، وإما أن يرجع بالتحليل الي مقدمات حصل بها اليقين الضروري لا عن قياس. والمقدمات التي تيقن بها هذا اليقين، إما كلية وإما جزئية، ولنجعل نظرنا من هذه في الكليات وحدها، لأنها هي التي تستعمل في العلوم اكثر ذلك. ولان النظر في الكليات قد ينتظم الجزئيات.

İKİNCİ BÖLÜM

Burhân ve Sınıfları

Kendileri hakkında zorunlu kesinliğin kıyassız olarak meydana geldiği tümel öncüller iki sınıftır. Bunlardan biri doğal olarak elde edilen, diğeri tecrübeyle elde edilen öncüllerdir.

[1] Doğal olarak elde edilenler, nereden ve nasıl elde edildiğini bilmeksizin, herhangi bir zaman diliminde onları bilmediğimizi idrak etmeksizin, onların bilgisini elde etmeye yönelik bir istekte bulunmaksızın ve herhangi bir zaman dilimi içerisinde onları asla bir araştırma konusu yapmaksızın elde ettiğimiz öncüllerdir. Dahası, nefislerimizi, başlangıcımızdan itibaren sanki onlarla birlikte yaratılmış buluruz; sanki onlar bizim için doğuştandır da onlardan yoksun kalamayız. Bunlar, insana ait doğal ilk öncüller olarak ve yine “ilk ilkeler” olarak isimlendirilir. Bu kitapta, onların nasıl oluştuğu ve nereden elde edildiği konusunu bilmemize gerek yoktur. Çünkü onların elde ediliş yönünü bilmemiz, kesinliği ortadan kaldırmaz, eksiltmez ve o öncüllerden, bizde onların gereği olan kesinliği oluşturan bir kıyas düzenlememizi de engellemez. Bu ilk bilgilerin elde edildiği yön meselesi, ilimlerdeki ve felsefedeki matluplardan biridir. Açıktır ki, bizler, bu öncüllerin gerçekleşme yönüne dair kesinliğe ancak böylesi öncüllerden kurulu kıyaslarla ulaşıyoruz. Eğer bu öncüllerin nereden bilindikleri ve nasıl gerçekleştikleri bilinmiyorsa bir şeyi açıklamada onları kullanmamız asla mümkün olmaz. Eğer onların gerçekleşme yönleri ancak bu öncüllerle bilinirse ve bu öncüllerin elde ediliş yönlerinin açıklanmasında kullanılması da mümkün olmazsa, bu durumda hiçbir şeyin bilgisine ulaşılmaması gerekir. Bundan dolayıdır ki bu öncüllerin elde ediliş yönlerinin Mantıkta incelenmesini gerekli görenler yanılmıştır. Oysa bu sanatta onlar hakkında bilinmesi gerekli olan şey sadece bu öncüllerin sınıflarının belirtilmesi, betimlenmesi ve sayımının yapılması ile onların kıyasın parçaları olarak kullanılma yönünün tanıtılması ve diğer bilgilerin onların seviyesine nasıl çıkacağının açıklanmasıdır. Onların gerçekleşme yönleri hakkında insanların görüşleri farklıdır. Fakat onları kullanmamız esnasında nereden ve nasıl elde edildiklerini bilmemiz gerekmez. Yine de bu tümel öncüllerin büyük bir kısmından anlaşılmaktadır ki, onların dış dünyadaki varlıkları duyulurdur. Bundan dolayı bir topluluk, onların duyulardan meydana geldiğini söylemiştir.

الفصل الثاني

القول في البرهان واصنافه

فالمقدمات الكلية التي بها يحصل اليقين الضروري لا عن قياس صنفان: احدهما الحاصل بالطباع والثاني الحاصل بالتجربة.

والحاصل بالطباع هو الذي حصل لنا اليقين به من غير أن نعلم من اين حصل ولا كيف حصل، ومن غير أن نكون شعرنا في وقت من الاوقات أن كنا جاهلين به، ولا نكون قد تشوقنا معرفته، ولا جعلناه مطلوباً اصلاً في وقت من الاوقات، بل نجد انفسنا كأنها فطرت عليه من اول كوننا، وكأنه غريزي لنا لم نخل منه. وهذه تسمى المقدمات الاول الطبيعية للانسان، وتسمى المبادئ الاول. وليست بنا حاجة في هذا الكتاب الي ان نعرف كيف حصلت ومن اين حصلت، لان جهلنا بجهة حصولها ليس يزيل اليقين ولا ينقصه ولا يعوقنا عن أن نؤلف عنها قياساً يوقع لنا اليقين اللازم عنها. والجهة التي منها حصلت هذه المعارف الاول هي احد المطلوبات في العلوم والفلسفة. وظاهر أنا إنما نصل الي اليقين بجهة وقوعها عن قياسات تؤلف عن امثال هذه المقدمات. فإن كانت هذه لا تصح او تعرف من اين وقعت المعرفة بها وكيف وقعت، لم يمكن ان نستعملها في تبين شيء اصلاً. وجهات وقوعها إن كانت لا تعرف الا بهذه، وهذه لا يمكن أن تستعمل في بيانها، لزم أن لا يوصل الي معرفة شيء اصلاً. ولذلك غلط من الزم النظر في جهات حصول هذه المقدمات في المنطق، بل إنما ينبغي أن يبلغ من معرفتها في هذه الصناعة أن توصف وترسم وتعدد اصنافها وتعرف جهة استعمالها اجزاء مقاييس، وتبين كيف يرتقي اليها سائر المعارف. وقد اختلفت اراء الناس في جهات وقوعها، غير أنه ليست بنا حاجة، عند استعمالنا اياها، الي أن ندري كيف حصلت ومن اين حصلت، الا أنه يظهر من جل هذه المقدمات الكليات أن اعيانها محسوسة، ولذلك قال قوم أنها حاصلة عن الحس.

Burada görülmektedir ki, her ne kadar onlar duyudan meydana gelmişlerse de, tek başına duyular, onların tam olarak meydana gelişinde yeterli değildir. Çünkü bunlarla ilgili olarak kendimizi duyularınızla algıladığımız kadarıyla sınırlarsak –ki biz, onlara dair dış dünyada yalnızca sınırlı sayıdaki varlıkları duyumsamışızdır- bizde onlardan meydana gelenlerin tümel değil de tikel öncüller olması gerekir. Oysa biz onların tümel olarak meydana geldiğini ve böylece bu öncüllerin konuları hakkında hem duyumsadıklarımızı hem de duyumsamadıklarımızı kapsayan genel hükümler verdiğimizi görüyoruz. Bundan açığa çıkmaktadır ki, nefis, duyulurlarda onları duyumsadığımızdan daha fazla bir fiile sahiptir. Ancak bu yerde bunun açıklanması zordur. Bu bakımdan açıklamayı bir kenara bırakalım ve duyulurlar hakkında onların durumunu anlatan miktarla yetinelim. Sonra duyulurların nasıl idrak edildiğine ve nefsin onları idrakinin, onların tikellerini duyumsamaksızın onlara özgü bir idrak mi olduğuna yoksa onların bilgisinin bizde ancak onların tikellerini daha önceden duyumsadığımızda mı meydana geldiğine aldirmayalım.¹

[2] Tecrübe ile meydana gelen öncüllere gelince bunlar, az ya da çok tikellerini duyumsamaya yönelik bizdeki bir kasıt sayesinde sözkonusu kesinliğin kendileri hakkında meydana geldiği tümel öncüllerdir. Çünkü tecrübe, bizde zorunlu kesinlik oluşana kadar tümel öncüllerin yüklemelerinin onların tikellerinin her birinde bulunup bulunmadığını tespit amacıyla sözkonusu öncüllerin tikellerini incelememiz ve tikellerin tümünde ya da çoğunda o yüklemizin izini sürmemizdir. Çünkü o hüküm, o türün tümünü kuşatan bir hükümdür. Bu [yani tecrübe], tümevarıma benzemektedir. Fakat onunla tümevarım arasında şu fark vardır: Tümevarımda tümel bir hükme dair zorunlu kesinlik meydana gelmezken, tecrübede tümel bir hükme dair kesinlik meydana gelmektedir. İnsanların çoğu, bu iki isimden her birini diğerinin yerine kullanmaktadır. Fakat biz, bu iki anlamın nasıl ifade edilebildiğini önemsemiyoruz. Yine açıklıyoruz ki, nefis, bunlarda sadece inceledikleriyle yetinmemekte aksine incelemeden sonra, hem incelediklerini hem de incelemediklerini kapsayan genel bir hüküm vermektedir. Ama nefiste bu incelemenin ardından sözkonusu genel hükmün nereden oluştuğu meselesine gelince, daha önce dediğimiz gibi, bunun ertelenmesi gerekir. Zira bunu bilmemenin, ona dair oluşan kesinlikte bir faydası olmadığı gibi, bilmemenin de, öncüllere ilişkin kesinliği artırması ya da eksiltmesi sözkonusu değildir. Aynı şekilde bunu bilmemek, o öncüllerin kullanılmasını da engellememektedir. Şimdi bu öncülleri, kesinliğin ilkleri (*evâilü'l-yakîn* [yani ilk kesinler]) olarak adlandıralım.

وقد يتبين ها هنا أنها وإن كانت حاصلة عن الحس، فليس في الحس وحده كفاية في حصولها علي التمام، من قبل أنا إن كنا نقتصر منها علي مقدار ما احسنناه، ونحن إنما احسننا من اعيانها اعيانا محدودة العدد، لزم أن يكون ما يحصل لنا منها مقدمات جزئية لا كلية، ونحن نجدها قد حصلت كليات حتي صرنا نحكم علي موضوعات هذه المقدمات حكما عاما، يشتمل علي ما احسنناه وما لم نحسّه. فمن ذلك يتبين أن للنفس فعلا ما في المحسوسات ازيد من احساسنا لها. وإن كان تبين ذلك يعسر في هذا الموضوع، فلنخل عنه ولنقتصر منها علي المقدار الذي لخص من امرها، ثم لا نبالي كيف ادركت، وهل ادراك النفس لها ادراك يخصها من غير أن نحس بجزئياتها. وإنما تحصل لنا معرفتها متي تقدم لنا الاحساس بجزئياتها.

والحاصلة بالتجربة هي المقدمات الكلية التي يتيقن بها هذا التيقن عن تعدد منا للاحساس بجزئياتها، إما قليل منها وإما كثير، فإن التجربة هي أن نتصفح جزئيات المقدمات الكلية، هل محمولها في واحد واحد منها، ونتتبعه في جميعها او في اكثرها، الي أن يحصل لنا اليقين الضروري، فإن ذلك الحكم حكم علي جميع ذلك النوع. وهي شبيهة بالاستقراء، غير أن الفرق بينها وبين الاستقراء أن الاستقراء هو ما لم يحصل عنه اليقين الضروري بالحكم الكلي، والتجربة هي ما حصل عنها اليقين بالحكم الكلي. وكثير من الناس يبدلون كل واحد من هذين الاسمين بدل الاخر. الا أنا نحن لا نبالي كيف جرت العبارة عن هذين المعنيين، ونبين ايضا أن النفس ليست تقتصر في هذه علي مقدار ما يتصفح منها، بل تحكم بعد التصفح بحكم عام يشمل ما قد تصفح وما لم يتصفح. وأما من اين يحصل لها بعقب هذا التصفح هذا الحكم العام، فذلك، كما قلنا، ينبغي أن يرجأ امره. إذ لم يكن في معرفته غناء في اليقين الكائن به، ولا الجهل به يزيد اليقين بالمقدمات او ينقصه، او يعوقنا عن استعمالها. ولنسم هذه المقدمات اوائل اليقين.

[Kesin Bilgi ve Kısımları]

Şimdi de, sözkonusu kesinlikle kesinlenen ilk öncüllerden meydana gelen bilgiler hakkında konuşalım. Şöyle diyorum: “Bilgi (*ilm*)” adı, daha önce de dediğimiz gibi, genel olarak iki anlamda kullanılır. Bunlardan biri tasdik, diğeri ise tasavvurdur. Tasdikin bir kısmı kesindir, bir kısmı kesin değildir. Kesin tasdikin de bir kısmı zorunludur ve bir kısmı zorunlu değildir. Açıkır ki, “bilgi” adı, kesin olmayan ya da kesin olmakla beraber zorunlu olmayan-dan ziyade zorunlu kesine söylenmektedir. O halde bu, “kesin bilgi” olarak adlandırılın.

Kesin bilgiler üç kısımdır. Bunlardan birincisi, bir şeyin sadece varlığına ilişkin kesinliktir. Bu, varlık bilgisidir. Bir topluluk onu, şeyin varlığının bilgisi (*‘ilmü enne’ş-şey*) olarak adlandırmaktadır. İkincisi, bir şeyin sadece varlık sebebine ilişkin kesinliktir. Bir topluluk bu bilgiyi, bir şeyin niçin varolduğunun bilgisi (*‘ilmü lime’ş-şey*) olarak adlandırmaktadır. Üçüncüsü ise, her ikisine [yani bir şeyin hem varlığına hem de varlık sebebine] ilişkin kesinliktir. Kesin ilkeler ile talep edilen şeylerin (*el-matlûbât*), ancak bu üç talep tarzından biriyle öğrenilmesi talep edilir ve talep esnasında bu üç bilgi tarzından birini amaçlarız. Açıkır ki, bir nesnenin yalnızca sebebi bilinmek istendiğinde, zorunlu olarak daha önceden bizde o nesnenin varlığına ilişkin bir bilginin olması gerekmektedir. Böylece bu üç kısım içerisinde kesin bilgi olarak adlandırılmaya en layık olanı, kendisinde hem varlığa hem de sebebe ilişkin kesinliğin birlikte bulunduğu kısımdır. O halde, zorunlu kesinlik ile kesinlenen öncüllerden kurulan kıyaslar üç kısıma ayrılır. Bunlardan biri, bizâtihi sadece bir şeyin varlığının bilgisini verir. İkincisi, bizâtihi sadece sebebin bilgisini verir. Üçüncüsü ise, bizâtihi hem varlığın hem de sebebin bilgisini verir. Yalnızca şeyin varlık sebebine vakıf olmak için kurulan kıyas, ancak ya ilklerin (*evâil*) bilindiği yolla ya da sadece varlık bilgisini veren bir kıyasla daha önce varlığı bilinen bir şey hakkında olabilir. Zorunlu kesinlikle kesinlenen öncüllerden kurulan ve bu üç kısımdan birini veren kıyas, *burhân* diye adlandırılır. O halde burhân, üç çeşittir. Bunlardan biri, varlık burhânıdır ki, bir şeyin varlığının burhânı (*burhânü enne’ş-şey*) olarak adlandırılır. İkincisi, bir şeyin niçin varolduğunun burhânıdır (*burhânü lime’ş-şey*). Üçüncüsü ise, her ikisini de birleştiren burhândır ki buna mutlak olarak *burhân* adı verilir.² Hem varlığa hem de sebebe ilişkin kesinlik, mutlak olarak “burhânî bilgi” diye adlandırılır. Mutlak burhân, bilaraz değil de bizâtihi bir şeyin hem varlığını hem de varlık sebebinin veren kesin kıyastır. Böylece her burhân, kendisinden elde edilen bilginin sebebidir. Bununla birlikte burhânların hepsi, bir şeyin varlık sebebinin bilgisini vermez.

[في العلم اليقيني وأقسامه]

ولنقل الآن في المعارف التي تحصل عن المقدمات الأولى التي تيقن بها هذا اليقين. فأقول: إن اسم العلم، كما قلنا فيما تقدم، يقع في الجملة على معنيين، أحدهما التصديق والثاني التصور. والتصديق منه يقين ومنه ما ليس بيقين، واليقين منه ضروري ومنه غير ضروري. وظاهر أن اسم العلم يقع على اليقين الضروري أكثر من وقوعه على ما ليس بيقين، أو الذي هو يقين وليس بالضروري، وليس ذلك العلم اليقيني.

والعلوم اليقينية ثلاثة: أحدها اليقين بوجود الشيء فقط، وهو علم الوجود، وقوم يسمونه علم أن الشيء، والثاني اليقين بسبب وجود الشيء فقط، وقوم يسمون هذا العلم علم لم الشيء، والثالث اليقين بهما جميعاً. والمطلوبات بالمبادئ اليقينية إنما يطلب الوقوف عليها بأحد هذه الانحاء الثلاثة من الطلب ونجعل الغاية حين الطلب أحد هذه الانحاء الثلاثة من العلوم. وبين أن الذي يطلب الوقوف على سببه وحده يلزم ضرورة أن يكون العلم بوجوده قد تقدم لنا. وأحرى ما سمي من هذه الثلاثة العلم اليقيني ما اجتمع فيه اليقين بالوجود والسبب معاً. فالمقاييس المؤتلفة عن مقدمات تيقن بها اليقين الضروري تنقسم إذن ثلاثة أصناف: أحدها يفيد بذاته معرفة وجود الشيء فقط، والثاني يفيد بذاته معرفة السبب فقط، والثالث يفيد بذاته الأمرين جميعاً. والقياس الذي يؤلف ليوقف به على سبب وجود الشيء فقط، إنما يؤلف على ما قد تقدمت معرفة وجوده، إما بما تعرف به الأوائل، وإما عن قياس يفيد علم الوجود فقط. والقياس الذي يؤلف عن مقدمات تيقن بها يقيناً ضرورياً وافاد أحد هذه الأصناف الثلاثة، فهو الذي يسمى البرهان. فالبرهان إذن ثلاثة أصناف: أحدها برهان الوجود، وهو الذي يسمى برهان أن الشيء، والثاني برهان لم الشيء، والثالث البرهان الذي يجمع الأمرين جميعاً، وهذا هو البرهان على الإطلاق. واليقين بالوجود والسبب معاً يسمى على الإطلاق العلم البرهاني. فالبرهان على الإطلاق هو القياس اليقيني الذي يفيد بذاته لبالعرض وجود الشيء وسبب وجوده معاً. وكل برهان فهو سبب للعلم المستفاد منه، غير أنه ليس كله يفيد العلم بسبب وجود الشيء.

[Mutlak Burhân]

Önce, mutlak burhân hakkında konuşalım. O, varlık ve sebebi birlikte ve- rendir. Sebepler ise dörttür: Şeyin maddesi ile maddeyle birlikte maddede sayılan [maddî sebep]; şeyin tanımı ve tanımının parçaları ile tanımlarla bir- likte onlarda sayılan [sûrî sebep]; fâil ve onunla birlikte sayılan [fâil sebep]; ve gâye ve onunla birlikte sayılan [gâî sebep]. Bu sebeplerden her biri, ya ya- kındır ya da uzaktır; ya bizzattır ya da bilarazdır; ya daha geneldir ya da da- ha özeldir; ya bilkuvvedir ya da bilfiildir. Kıyaslar içinde bilaraz sebebin bil- gisini veren kıyas, asla burhân içerisine girmez. Fakat bilaraz burhân diye adlandırılabilir. Bunun [bilaraz sebebi veren kıyas çeşidinin] dışında diğer sebep sınıflarını bize veren kıyasların tümü ise burhândır. Bilfiil olan, zâtî, yakın ve daha özel sebebi veren burhânın, burhân adını alması diğerlerin- den daha çok gerekir. Sebepleri veren burhânlarla birincil amaçla talep edi- len şeyler (*el-matlûbât*), bunlardan ibarettir. Açık ki, bu sebeplerden her biri, kıyasın parçaları içerisinde orta terimin yerine yerleştirilir. Orta terimi sebep sınıflarından biri yapılan her kıyasın verdiği sonuç bilgisi, onun se- bepleri içerisinden sadece o sebebin bilgisidir. Bu sebep de, uzak ya da ya- kın veya bunun dışında daha önce anlatmış olduğumuz bir başka sebep ola- bilir. Burhânlarla bilinenler, ya tümel ya da tikeldir. Tümelieri intaç eden burhânı incelemek, tikelleri intaç eden burhânı da kapsadığından ilk önce tümel sonuçları intaç eden burhânların durumunu bilmek gerekmiştir. Açık ki, tümel sonuçları intaç eden burhânların öncüllerinin tümel olma- sı gerekmektedir.

Şimdi de burhânların parçalarının birbirlerine nispetle durumları, onla- rın nasıl olması gerektiği ve aynı şekilde sonuçların parçalarının durumu hakkında konuşalım. Kendileri hakkında zorunlu kesinliğin meydana geldi- ği sonuçların varlığı zorunlu olunca, bizzat onları intaç eden kıyasların ön- cüllerinin de, varlığı zorunlu öncüller olması gerekir. Zorunlu öncüllerin bir kısmı yüklemli, bir kısmı ise şartlıdır (*vaz'î*); meseleler de böyledir. Zorun- lu yüklemli öncüller, yüklemli konuları için zorunlu olan öncüllerdir. Zo- runlu şartlı (*vaz'î*) öncüller ise, kendilerindeki önbitişenin (*mukaddem*) ge- reklerinin zorunlu gerekenler olduğu öncüllerdir. Her şartlı (*vaz'î*) mesele- nin yüklemli yapılması mümkündür. Şartlı (*vaz'î*) meseleler şu ve benzeri sözümüz gibidir: "Bir üçgenin iki kenarı, diğer bir üçgenin iki kenarına -her bir kenar diğerine denk gelecek şekilde- eşit olursa ve bu iki üçgenin -birbi- rine paralel kenarların çevrelediği- iki açısı eşit olursa, bu durumda bu iki üçgen eşittir."

[في البرهان المطلق]

فلنقل أولا في البرهان علي الاطلاق، وهو الذي يفيد الوجود والسبب جميعا. والاسباب اربعة: مادة الشيء وما يعد في المادة ومعها، وحد الشيء واجزاء حده، وما يعد في الحدود معها، والفاعل وما يعد معه، والغاية وما يعد معها. وكل واحد من هذه، إما قريب وإما بعيد، وإما بالذات وإما بالعرض، وإما اعم وإما اخص، وإما بالقوة وإما بالفعل. وما كان من المقاييس يفيد علي السبب الذي هو سبب بالعرض، فليس هو داخلا في البراهين اصلا، اللهم الا أن يسمى البرهان بالعرض. وما عداه مما يفيدنا سائر اصناف الاسباب فكلها براهين. وما كان من البراهين يفيد السبب الذاتي القريب الاخص الذي بالفعل، فهو الذي ينبغي أن يسمى باسم البرهان اكثر من غيره. والمطلوبات علي القصد الاول بالبراهين التي تفيد الاسباب هي هذه. وبين ان كل واحد من هذه الاسباب يرتب من اجزاء القياس في موضع الحد الاوسط. فاي قياس اخذ حده الاوسط صنفا ما من اصناف الاسباب كان الذي يفيد من العلم بالنتيجة هو العلم بذلك السبب من اسبابه فقط، كان ذلك سببا بعيدا او قريبا او غير ذلك من الاسباب التي لخصنا. والمعلومة بالبراهين، إما كلية وإما جزئية. ولما كان النظر فيما ينتج الكليات يشتمل علي ما ينتج الجزئيات، لزم أن يعرف أولا امر ما ينتج من البراهين النتائج الكلية. فظاهر أن البراهين التي تنتج نتائج كلية ينبغي أن تكون مقدماتها كلية.

ولنقل الان في احوال الاجزاء البراهين بعضها من بعض، وكيف ينبغي أن تكون، وكذلك احوال اجزاء النتائج. ولما كانت النتائج التي يحصل فيها اليقين الضروري ضرورية الوجود لزم أن تكون مقدمات المقاييس التي تنتجها بالذات مقدمات ضرورية الوجود. والمقدمات الضرورية منها حملية ومنها وضعية، وكذلك المسائل. والحملية الضرورية هي التي محمولاتها ضرورية بموضوعاتها. والوضعية الضرورية هي التي لوازم المقدم فيها لوازم ضرورية. وكل مسألة وضعية، فقد يمكن أن تجعل حملية. والمسائل الوضعية هي مثل قولنا: اذا ساوي ضلعان من مثلث ضلعين من مثلث اخر، كل ضلع لنظيره، وكانت زاويتاهما اللتان تحيط بهما الاضلاع المتناظرة متساويتين، فإن ذينك المثلثين متساويان، واشباه هذه المسائل.

Yine şu ve benzeri sözümüz gibidir: “Eğer dairesel olarak dönüşüm gösteren cisim sonsuz olursa, onun merkezinden çıkan çizgiler, sonsuza dek gider; ve eğer merkezinden çıkan çizgiler sonsuza dek giderse, o çizgiler arasındaki mesafeler de sonsuz mesafelerdir.” Bu şartlılardan (vaz’ilerden) her birinin yüklemli yapılması mümkündür ve ister yüklemli isterse de şartlı alınsınlar aralarında bir fark yoktur. Varlığı talep edilen şeyin ya mutlak olarak varlığı talep edilir ya da bir durumda varlığı talep edilir. Mutlak olarak varlığı talep edilen şey, tekil (*müfred*) bir lafzın ya da tekilin yerine geçen bir lafzın delalet ettiği şeydir. Bu da sadece şartlı bir kıyasla açıklanabilir. Bir durumda varlığı talep edilen şey ise, hem yüklemli hem de şartlı kıyasla açıklanabilir. Varsayılıp mutlak olarak varlığı talep edilen ve açıklamasını yüklemli kıyasla verdiğimiz her şeyin yerine, onu açıklayan bir söz koyarız ve böylece onu açıklarız. Buradaki zorunlulukla kastettiğimiz, zâtî zorunluluktur. Çünkü her zorunluluğun zâtî olmadığı zannedilir. Bundan dolayı da zâtîliği anlatmamız gerekir. Şartlıda zâtî gerekenler, yüklemli de ise, zâtî yüklemeler söz konusudur.

[Zâtî Yüklemler]

Zâtî yüklemeler, iki sınıftır. Birinci sınıf, konularının cevheri ve doğası, bu yüklemelerin onlara yüklenmesi olan zâtî yüklemelerdir. Bunun örneği “Her insan canlıdır” sözümüz vb.dir. İkinci sınıf ise, cevheri ve doğası, konularında bulunmak olan zâtî yüklemelerdir. Bunlar, zâtî arazlar olarak adlandırılır. Buna örnek, hareket ve durağanlığın doğal cisimlerdeki varlığıdır. Konularının doğasında yüklemelerinin kendilerine yüklenmesi olan zâtî yüklemelere [yani birinci kısma giren yüklemelere] gelince; o konuların yüklemeleri, ya “İnsan, düşünen canlıdır” veya “Daire, şu durumdaki düz şekildir” sözlerimizde olduğu gibi tanımdır ya da tanımların parçalarıdır. Tanımların parçaları ya yakın cins, uzak cins veya cins benzeridir ya da yakın fasıl, uzak fasıl veya fasıl benzeridir. Yakın cinsin örneği, “Daire, düz şekildir” sözümüzdür. Uzak cinsin örneği, “Daire, şekildir” veya “Daire, bir büyüklüktür” sözümüzdür. Cinsin benzeri olanının örneği ise, “İnsan, et ve kemik sahibidir” sözümüzdür. Yakın fasılın örneği “Daireyi tek bir çizgi çevreler” sözümüzdür. Uzak fasılın örneği, “Daireyi çizgi çevreler” sözümüzdür. Fasıl benzeri olanının örneği de kalp hakkındaki şu sözümüzdür: “O, doğuştan gelen sıcaklığın kaynağıdır.” Zâtî arazlar iki sınıftır:

ومثل قولنا: إن كان الجسم المتحول علي استدارة غير متناه، فإن الخطوط التي تخرج من مركزه تمر الي غير نهاية، وإن كانت الخطوط التي تخرج من مركزه تمر الي غير نهاية، فإن الابعاد التي بين تلك الخطوط ابعاد غير متناهية، واشباه ذلك. وكل واحدة من هذه الوضعيات قد يمكن أن تجعل حملية ولا فرق بينها، اخذت حملية او شرطية. وما يطلب وجوده، فهو، إما أن يطلب وجوده علي الاطلاق، وإما أن يطلب وجوده بحال ما. وما يطلب وجوده باطلاق، فهو ما يدل عليه لفظ مفرد، او ما يقوم مقام المفرد. وذلك إنما يمكن أن يبين بقياس شرطي فقط. وما يطلب وجوده بحال ما، فهو يمكن أن يبين بالحملية والشرطي معا. وكل امر فرض وطلب وجوده علي الاطلاق، واوردنا بيانه بقياس حملي، فإننا نبذل مكانه قولاً يشرحه ونبينه حينئذ. والضرورية ههنا نعني بها الضرورية الذاتية، فإنه يظن أنه ليس كل ضرورية ذاتية. فلذلك ينتغي أن نلخص الذاتية إما في الشرطية فاللوازم الذاتية، وإما في الحملية، فالمحمولات الذاتية.

[في المحمولات الذاتية]

والمحمولات الذاتية صنفان: احدهما الذي هو جوهر موضوعاتها وطباعها أن يحمل عليها هذه المحمولات. وذلك مثل قولنا: كل انسان حيوان واشباه ذلك. والصنف الثاني هو الذي جوهره وطباعه أن يوجد في موضوعاته. وهذه تسمى الاعراض الذاتية، مثل وجود الحركة والسكون في الاجسام الطبيعية. والتي في طباع موضوعاتها أن يحمل عليها محمولها فإن محمولاتها إما حدود، مثل قولنا: الانسان حيوان ناطق، والدائرة شكل مسطح بحال كذا، وإما اجزاء الحدود. واجزاء الحدود إما جنس قريب او بعيد، او ما يجري مجراه، وإما فصل قريب او بعيد، او ما يجري مجراه. فأما الجنس القريب، فمثل قولنا الدائرة شكل مسطح، والبعيد مثل قولنا: الدائرة شكل او أنها عظم ما. وأما ما يجري مجري الجنس، فمثل قولنا: الانسان ذو لحم وعظم. وأما الفصل القريب، فمثل قولنا: الدائرة يحيط بها خط واحد، والفصل البعيد مثل قولنا: الدائرة يحيط بها خط. وما يجري مجري الفصل مثل قولنا في القلب: انه ينبوع الحرارة الغريزية. والاعراض الذاتية صنفان:

Birincisi, konuları, tanımlarının parçaları olarak alınan yüklemelerdir ki, burada konuları, onların cinsi olarak değil, fakat fasıl yerine konulmak üzere alınmışlardır. Buna örnek, insandaki “gülen” [özellği]dir. İkincisi ise, konularının cinsleri, tanımlarında kullanılan yüklemelerdir ki, burada da bu cinsler, onların cinsi olmaları bakımından alınmış değildir. Şu sözümüz gibi: “Çift sayıyla çarpılan her tek sayının yekûnu çifttir.”

Konularına tümel olarak yüklenen her bir zâtî sınıfı, ya iltir ya da ilk değildir. İlk yüklem, konusunun cinsine tümel bir şekilde yüklenmesi mümkün olmayan yüklemidir. Üçgen hakkındaki şu sözümüz gibi: “Onun açıları, iki dik açıya eşittir.” Elbette bu, üçgene ilk yüklem olarak yüklenmiştir. Çünkü onun üçgenin cinsine tümel olarak yüklenmesi mümkün değildir. Zira “Tek bir doğrudan daha çoğunun çevrelediği her düz şeklin açıları, iki dik açıya eşittir” dememiz doğru olmaz. İlk olmayan yüklem ise, konusunun cinsi için tümel olarak varolan yüklemidir. Buna örnek, açılarının iki dik açıya eşitliğini ikizkenara ya da çeşitkenara yüklememizdir. İlk yüklem bazısı konuya özgüdür; bazısı ise, konuya özgü değildir. Konuya özgü olmayanın örneği şudur: “İki doğru çizgi üzerine bir çizgi çizilip de bu çizgi aynı yöndeki iki açıyı iki dik açıya eşit yaparsa, o iki çizgi paraleldir.” Kuşkusuz paralellik, hem bu iki çizgiye hem de üzerlerine doğru çizgi çizilip de dış açıyı mukabilindeki iç açıya eşit hale getiren iki çizgiye yüklenir. Paralellik bunlara ilk yüklem olarak yüklenmektedir. İlk yüklem bu olunca, zâtî sınıflarından hangisinin konularına ilk yüklem olarak yüklendiğini, hangisinin ilk olmadığını, hangisinin konusuna özgü olduğunu ve hangisinin konusuna özgü olmadığını da bilebilirsin.

Yakın faslın bazen konuya özgü olması mümkündür. Cinsin cinsi, cinsin kurucu faslı ve bunun üstünde olana gelince, bunlar ilk değildir. Kurucu faslın cinsi ise, her ne kadar hem onun cinsi hem de onun cinsinin cinsi olmasa da, ilk yüklem olabilir. Bir şeyin faslının kurucu faslı da böyledir. Zâtî arazların da bazısı ilk yüklemidir; bazısı değildir. Bununla birlikte zâtî olup da daimî surette konuya özgü bulunana gelince, bu, tanımdır. Zira tanım, konusuna özgüdür. Son fasıllar da bunun gibidir.

احدهما المحمولات التي تؤخذ موضوعاتها اجزاء حدودها، لا علي أنها اجناس لها، لكن علي أن تقام مقام الفصول، مثل الضحاك في الانسان. والصنف الثاني التي تؤخذ اجناس موضوعاتها في حدودها، لا علي أنها اجناس لها، مثل قولنا: كل عدد فرد ضرب في عدد زوج، فالمجتمع منه زوج.

وكل واحد من صنفى الذاتية التي تحمل علي موضوعاتها حملا كلياً، إما اول وإما غير اول. والمحمول الاول هو الذي لا يمكن أن يوجد محمولاً علي جنس موضوعه حملاً كلياً، مثل قولنا في المثلث إن زواياه مساوية لقائمتين، فإن هذا هو محمول علي المثلث حملاً اولاً، من قبل أنه ليس يمكن أن يحمل حملاً كلياً علي جنس المثلث، فإنه لا يصدق أن نقول: كل شكل مسطح يحيط به اكثر من واحد مستقيم، فزواياه مساوية لقائمتين. والمحمول غير الاول هو الذي يوجد لجنس موضوعه وجوداً كلياً، مثل حملنا مساواة الزوايا لقائمتين علي المتساوي الساقين، او علي المختلف الاضلاع. والمحمول الاول منه ما هو خاص بالموضوع، ومنه ما ليس بخاص بالموضوع. فالذي ليس بخاص بالموضوع، مثل أن كل خط وقع علي خطين مستقيمين، فصير الزاويتين اللتين في جهة واحدة مساويتين لقائمتين، فإن ذيك الخطين متوازيان. فإن التوازي يحمل علي هذين الخطين وعلي الخطين اللذين يقع عليهما خط مستقيم، فيصير الزاوية الخارجة مساوية للداخلية اللتي تقابلها، والتوازي محمول عليها حملاً اولاً. واذا كان المحمول الاول هو هذا، فقد يمكن أن تعلم اي صنف من اصناف الذاتية هي محمولة علي موضوعتها حملاً اولاً، وايها ليست باول وايها خاص بموضوعه، وايها ليس بخاص.

والفصل القريب قد يمكن أن يكون خاصاً بالموضوع. وأما جنس الجنس والفصل المقوم للجنس وما كان فوقه، فإنها ليست باول. وأما جنس الفصل المقوم فإنه إن لم يكن جنساً له ولجنسه معاً، فقد يمكن أن يكون محمولاً اولاً، وكذلك الفصل المقوم لفصل الشيء. وأما الاعراض الذاتية فمنها ما هو محمول اول، ومنها ما ليس كذلك. وأما ما هو دنماً خاص بالموضوع من الذاتية فالحد، فإن الحد خاص بموضوعه. وكذلك يشبه أن تكون الفصول الاخيرة.

Konunun kendisinin, tanımının bir parçası olarak alındığı zâtî arazlar, o konuya özgüdür. Buna örnek, “gülen”dir. Fakat tanımında konusunun cinsi ya da cinsinin cinsi alınan zâtî araza gelince, bunda daima veya hepsinde konuya özgü olması gerekmez. Buna örnek, “Çift sayıyla çarpılan her çift sayı, çifttir” sözümüzdür. Çünkü çift, tanımında sayının alındığı “çiftle çarpılan” a zâtî yüklemidir. Bu ise çiftin konusunun cinsi ya da cinsinin cinsidir ve çift, ona özgü değildir. Açıkların iki dik açiya eşitliğine gelince bunun tanımında üçgenin cinsi ya da onun cinsinin cinsleri alınmıştır ki, bu, üçgene özgüdür.

Zâtî gerekler (*el-levâzım*) de zâtî yüklemelerin yolunu izler. Çünkü zâtî yüklemelerin kendileri gerek olarak var olabilir. Bunun örneği şudur: “Eğer bu, insan ise canlıdır ve insan ise düşünen canlıdır.” Gerekerin yüklem olarak alınması da mümkündür. Bunun örneği şudur: “Şayet bir hareket edenin sonsuz bir cisimde hareket etmesi mümkün olursa, sonlu bir zamanda sonsuz bir mesafeyi kat etmesi de mümkündür.” Bu gereğin yüklem olarak varolması da mümkündür. Bunun örneği şudur: “Sonsuz bir cisimde hareket eden her şey, hareketiyle sonlu bir zamanda sonsuz bir mesafeyi kat eder.”

Tanımında, konusunun cinsi alınan ilk yüklem, açıktır ki, o cinsten daha özeldir. Aksi halde bu yüklem, bu cinsin altındaki şeylerin bazıları için ilk [yüklem] olmaz. Eğer böyle olursa, bizzat o cinsin, bu yüklem mukabilinin tanımında ve ona mukabil olmayan başka şeylerin tanımlarında alınması mümkün olur. Bu durumda da o cins, tanımlarında alındığı arazların hepsinin tanımının parçası olur. Buna örnek, sayıda mevcut olan tek ve çifttir. Kuşkusuz bu ikisinden her biri, sayının altındaki şeylerin bir kısmı için tümel ve ilk olarak varolur. Ama mutlak olarak bu ikisinin sayıdaki varlığı, tikel varlıktır; zira o ikisinden her biri, sayıdan daha özeldir. Bu arazların bir yönden sayı için zâtî ve bir diğer yönden de sayının türleri için zâtî olduğu söylenir. Sayı için [zâtî] olan durumda, bizzat sayı, onun tanımında alınır. Fakat sayının türleri için [zâtî] olan durumda, bunların cinsi, tanımlarında alınır.

Tek ve çiftin sayı için bulunduğu tarzda herhangi bir cins için mevcut olan zâtî arazların bazıları müteakibildir ve bazıları ise müteakibil değildir. Müteakibil olanların örneği, sayı için tek ve çiftin, çizgi için doğruluk ve eğriliğin varolmasıdır. Müteakibil olmayanın örneği ise sayı için mevcut olan cisim ve çifttir. Müteakibil zâtî arazların bazıları herhangi bir cins için ilk zâtîlerdir; bazıları ise onun için ilk değildir.

وما كان من الاعراض الذاتية يؤخذ الموضوع نفسه جزء حده، فإنه خاص بذلك الموضوع، مثل الضحال وأما ما يؤخذ في حده جنس موضوعه او جنس جنسه، فليس يلزم فيه دائما ولا في جميعه أن يكون خاصا بالموضوع، مثل أن كل عدد زوج ضرب في عدد زوج، فإنه زوج. فإن الزوج محمول ذاتي علي المضروب في الزوج الذي يؤخذ في حده العدد، وهو جنس موضوعه او جنس جنسه، وليس هو خاصا به. وأما مساواة الزوايا لقائمتين فإنه يؤخذ في تحديده جنس المثلث او اجناس جنسه، وهو خاص بالمثلث.

واللوازم الذاتية سبيلها سبيل المحمولات الذاتية، فإن المحمولات الذاتية باعياتهما قد يمكن أن توجد لوازم. مثال ذلك: اذا كان هذا انسانا، فهو حيوان، وإن كان انسانا فهو حي ناطق. واللوازم قد يمكن أن تؤخذ محمولات. مثال ذلك: إن كان يمكن أن يتحرك متحرك في جسم غير متناه، فقد يمكن أن يقطع مسافة غير متناهية في زمان متناه، فإنه قد يمكن أن يوجد هذا اللازم محمولا. مثال ذلك: كل متحرك في جسم غير متناه، فإنه قد يقطع بحركته مسافة غير متناهية في زمان متناه.

والمحمول الاول الذي يؤخذ جنس موضوعه في حده، بين أنه اخص من ذلك الجنس. والا لم يكن ذلك المحمول اولا لبعض ما تحت ذلك الجنس. فإن كان كذلك، فقد امكن أن يؤخذ ذلك الجنس بعينه في حد مقابل لذلك المحمول، وفي حدود اشياء اخر ليست مقابلة له، فيكون ذلك الجنس جزء حد جميع الاعراض التي يؤخذ ذلك الجنس في حدودها. وذلك، مثل الفرد والزوج الموجودين في العدد، فكل واحد من هذين يوجد لبعض ما تحت العدد وجودا كليا اولا. وأما وجودهما في العدد علي الاطلاق، فوجود جزئي، اذ كان كل واحد منهما اخص من العدد. وهذه الاعراض يقال إنها ذاتية للعدد بنحو، وذاتية لانواع العدد بنحو اخر. أما للعدد فإن العدد نفسه يؤخذ في حده، وأما لانواع العدد، فان جنسها يؤخذ في حدودها.

والاعراض الذاتية الموجودة لجنس ما علي نحو ما يوجد الزوج والفرد للعدد، منها ما هي متقابلة، مثل الزوج والفرد الموجودين للعدد، والاستقامة والانحناء للخط، ومنها ما ليست متقابلة، مثل الزوج والجسم الموجودين للعدد. والاعراض الذاتية المتقابلة، منها ما هي ذاتية اول لجنس ما، ومنها ما ليست اولا له.

Mütekabil ilk olanlar, o cinsin cinsinin kendileriyle bölünmesinin mümkün olmadığı zâtîlerdir. Bunun örneği çift ve tektir. Bu ikisi mütekabildir ve bu ikisiyle sayının cinsinin tam olarak taksimi mümkün değildir. Çünkü "Her nicelik, ya çifttir ya da tektir" dememiz mümkün değildir. Zira çizgi, nicelik olmakla birlikte, çizgi olması bakımından ya çift ya da tektir denilemez. Aynı şekilde çizgi için mevcut olan doğruluk ve eğrilik de böyledir. Çünkü "Her nicelik, ya eğridir ya da doğrudur" dememiz mümkün değildir. Zira bu doğru olsaydı, bir nicelik olarak sayının, ya doğru ya da eğri olması gerekirdi. Bir cins için ilk olmayan mütekabil zâtîlerin örneği ise, sayı için mevcut bulunan eşit ve eşit-olmayandır. Kuşkusuz sayının bu ikisiyle taksimi mümkündür. Aynı şekilde sayının cinsinin de bu ikisiyle tam olarak taksimi mümkündür. Zira her nicelik, ya eşittir ya da eşit değildir. Orantılı ve orantısız, ortak ve farklının da böyle olduğu zannedilir. Çünkü her niceliğin ya ortak ya da farklı, ya orantılı ya da orantısız olduğu zannedilir. O halde zâtî mütekabil arazların bir kısmı bir cinse özeldir; bir kısmı ise o cinse ve onun dışındaki lere geneldir [yani o cinsi ve başkalarını kuşatır]. Genel şeyler iki sınıftır: Biri, canlılığın insan ve at için genel olması gibidir; diğeri de varlığın ya da şeyin tüm cinsler için genel olması gibidir. Mütekabillerin bazıları, canlılığın insan ve at için genel olması tarzında genelliğe sahip olan genel için ilk özeldirler. Bunun örneği sayı için mevcut bulunan tek ve çift, nicelik için mevcut bulunan eşit ve eşit-olmayandır. Bazıları ise, varlığın ya da şeyin genel olması tarzında genelliğe sahip olan genel için ilktirler. Bunun örneği de her mevcudun ya bilfiil ya da bilkuvve olduğu, bir şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlamanın doğru olduğudur. Böylesi mütekabiller, genelliği, varlığın ve şeyin genel olması gibi olan genel için ilktirler.

İlk tümel öncüllerin yüklemeleri bir cinse özel olan arazlar olup konuları da bu cinsin türleri olursa, bu durumda onlar, bu cinse özel ve onunla ilişkili öncüllerdir. Aynı şekilde onların konuları o cinsin altındaki türler olup yüklemeleri bu cinsin kendisi ya da bu cinsin türleri içerisinde başka türler olduğunda onlar da bu cinse özel öncüllerdir. Öncüllerin yüklemeleri, bir cins için ilk olmayan arazlar olup konuları da o cinsin türleri olursa, bu durumda o öncüller bu cinse özel olmaz. O halde burhânların öncüllerinin bir kısmı bir cinse özel, bir kısmı ise geneldir.

فالاول المتقابلة هي التي لا يمكن أن يقسم بها جنس ذلك الجنس. مثال ذلك الزوج والفرد فهما متقابلان، وليس يمكن أن يقسم بهما جنس العدد قسمة مستوفاة، فإنه لا يمكن أن نقول: كل كم، فهو إما زوج وإما فرد. فان الخط كم، وليس هو بما هو خط فهو إما زوج وإما فرد. ومثل الاستقامة والانحناء الموجودين للخط، فإنه لا يمكن أن نقول كل كم، فهو إما منحن وإما مستقيم، فإنه لو صدق هذا لكان العدد، وهو كم، إما منحنيا وإما مستقيما. والذاتية المتقابلة التي ليست هي اول لجنس ما، مثل المساوي ولا مساو الموجودين للعدد، فإن هذين قد يمكن أن يقسم بهما العدد، ويمكن أن يقسم بهما جنس العدد قسمة مستوفات. فان كل كم، فهو إما مساو وإما غير مساو. وكذلك يظن بالمناصب والامتناسب. والمشارك والمباين. فإنه يظن أن كل كم، فهو إما مشترك وإما مباين وإما مناسب وإما غير مناسب. فانن فلا عراض المعابلة الذاتية منها ما هو خاص لجنس ما، ومنها ما هو عام له ولغيره. والاشياء العامة صنفان: احدهما مثل عموم الحيوان للانسان والفرس، ومنها مثل عموم الموجود او الشيء للاجناس كلها. فمن المتقابلات ما هي خاصة اول لما عمومه مثل عموم الحيوان للانسان والفرس، مثل الزوج والفرد الموجود للعدد، والمساوي ولا مساو الموجودين للكم. ومنها ما هي اول لما عمومه مثل عموم الموجود والشيء. ومثال ذلك أن كل موجود فهو إما بالفعل وإما بالقوة، وكل شيء إما أن يصدق عليه السلب او الايجاب. فإن امثال هذه المتقابلات اول لما عمومه مثل عموم الموجود والشيء.

والمقدمات الكلية الاول، فإن محمولاتها اذا كانت اعرضا خاصة لجنس ما، وكانت موضوعاتها انواع ذلك الجنس، فإنها هي المقدمات الخاصة بذلك الجنس والمناسبة له. وكذلك متى كانت موضوعاتها انواعا تحت ذلك الجنس، ومحمولاتها إما ذلك الجنس بعينه او انواعا اخر من انواع ذلك الجنس، فإنها ايضا مقدمات خاصة بذلك الجنس. وإذا كانت محمولات المقدمات اعرضا ليست باول لجنس ما، وكانت موضوعاتها انواع ذلك الجنس، فإن تلك المقدمات غير خاصة بذلك الجنس. فقدمات البراهين لئن منها ما هي خاصة بجنس ومنها ما هي عامة.

İşte bunlar, burhânların öncüllerinin parçalarının birbirlerine yüklenme yönleridir. Varlığı ve sebepleri veren burhânların orta terimleri, zikredilen sebep sınıflarından biri olarak varolunca ve burhânların parçalarının yüklenme yönleri de bunlardan ibaret olunca, orta terim olarak alınan sebeplerin iki taraftan her birine karşı durumunun, zorunlu olarak bu durumlardan biri olması gerekmiştir; yine zorunlu olarak bütün sebeplerin, her iki tarafın yahut iki taraftan birinin ya tanımları ya da tanımlarının parçaları olması yahut bunların, bir şekilde iki tarafın tanımlarında ya yakın ya da uzak bir ortaklığa sahip olması gerekmiştir.

[Burhânî Olan ve Burhânî Olmayan Terkipler]

Şimdi de parçalarının bir kısmının diğerine nispeti bu şekilde olan terkip sınıflarını sıralayalım; bunlardan burhânî olanları ve burhânî olmayanları düşünelim ve bunlardan burhânî olanların sonuçlarını düşünelim. Bilmemiz gerekir ki, bir şey bir şeyin tanımında çeşitli yönlerde alınır. Bunların bazıları, insanın tanımında “canlı”nın alınması gibidir. Bazıları ise, insanın tanımında “düşünen”in alınması gibidir. Bazıları da “gülen”in tanımında insanın alınması gibidir. Bazıları, çiftin ve tekin tanımında sayının alınması gibidir. Burada bir şey hakkında onun bir şeyin cinsi olduğunu söylediğimizde, bununla, yüklenmesi, canlının insana yüklenmesi gibi olanı kastederiz. Bir şey hakkında onun bir şeyin faslı olduğunu söylediğimizde ise, bu da insan için “düşünen” gibidir [yani bununla yüklenmesi, düşünenin insana yüklenmesi gibi olanı kastederiz]. Fasılın parçasının şeye yüklenmesi ya da şeyin ona yüklenmesi mümkün olduğunda, o parça, fasıl gibi işlev görür. Daire hakkındaki şu sözümüz gibi: “Daire, kendisini tek bir çizginin çevrelediği şekildir.” Bu parçalardan her biri, tek bir fasılın parçasıdır. Bunların bir kısmının tek başına daireye yüklenmesi mümkün olmazken bir kısmının yüklenmesi mümkündür. Bunun örneği şudur: Daire, tek bir çizgisi olan şekildir. Her ne zaman “Bir şey, bir şeyin tanımındadır” dersek, bununla, “gülen”in tanımında alınan insan gibi olanı kastederiz. “Bir şeyin tanımında bir şeyin cinsi vardır” dediğimizde ise, bununla çiftin ve tekin tanımında alınan sayı gibi olanı kastederiz. O halde terkip sınıflarının ilki, şöyledir: [1] A, B’nin tanımıdır; B, C’nin tanımıdır. [2] A, B’nin cinsidir; B, C’nin cinsidir. [3] A, B’nin faslıdır; B, C’nin faslıdır. [4] A’nın tanımı B’dir; B’nin tanımı C’dir. [5] A’nın faslı B’dir; B’nin faslı C’dir. [6] A’nın tanımında B vardır; B’nin tanımında C vardır. [7] A’nın tanımında B’nin cinsi vardır; B’nin tanımında C’nin cinsi vardır. [8] A, B’nin tanımındadır; B, C’nin tanımındadır.

فهذه جهات حمل اجزاء مقدمات البراهين بعضها علي بعض. ولما كانت البراهين التي تعطي الوجود والاسباب إنما توجد حدودها الوسطي احد اصناف الاسباب التي ذكرت، وكانت انحاء حمل اجزاء البراهين هي هذه، لزم ضرورة أن تكون الاسباب التي تؤخذ، حدوداً وسطية، حالها من كل واحد من الطرفين احدي هذه الاحوال. ويلزم ضرورة أن تكون الاسباب كلها، إما حدودا او اجزاء حدود للطرفين او لاحدهما، اولها شركة في حدودهما بوجه من الوجوه، إما شركة قريبة او شركة بعيدة.

[في التأليفات البرهانية وغير البرهانية]

ولنترتب الان اصناف التأليفات التي نسبة بعض اجزائها الي بعض هذه النسبة. ولنتأمل ما منها براهين وما منها ليست براهين، ونتأمل نتائج ما كانت منها براهين. وينبغي ان نعلم ان الشيء يؤخذ في حد الشيء علي جهات، منها علي مثال ما يؤخذ الحيوان في حد الانسان، ومنها علي مثال ما يؤخذ الناطق في حد الانسان، ومنها ما يؤخذ علي مثال ما يؤخذ الانسان في حد الضحاك، ومنها ما يؤخذ علي مثال ما يؤخذ العدد في حد الزوج والفرد. فمتي قلنا ها هنا في شيء انه جنس لشيء ما، فانما نعني به ما كان حمله مثل حمل الحيوان علي الانسان. ومتي قلنا في شيء انه فصل لشيء، فهو مثل الناطق للانسان. وجزء الفصل متي امكن ان يحمل علي الشيء او يحمل الشيء عليه، فهو يجري مجري الفصل، مثل قولنا في الدائرة انها شكل يحيط به خط واحد. فكل واحد من هذه الاجزاء هو جزء فصل واحد، فبعضه لا يمكن ان يحمل وحده علي الدائرة، وبعضه يمكن. مثال ذلك: الدائرة شكل ذو خط واحد. ومتي قلنا ان شيئاً في حد شيء، فانما يعني به ما كان مثل الانسان المأخوذ في حد الضحاك. ومتي ما قلنا ان شيئاً في حده جنس شيء، فانما نعني به ما كان مثل العدد المأخوذ في حد الزوج والفرد. فالصنف الاول من اصناف التأليف هو هذا: أ حد لب، وب حد لج. أ جنس لب، وب جنس لج. أ فصل لب، وب فصل لج. أ حده ب، وب حده ج. أ فصله ب، وب فصله ج. أ في حده ب، وب في حده ج. أ في حده جنس ب، وب في حده جنس ج. أ في حد ب، وب في حد ج.

Bu terkip sınıfının ilk kipi, iki sonuçtan birini verir: Ya A, C'nin tanımıdır ya da parçaların tanımı, onun tanımıdır. A'nın C'nin tanımı olduğu sonucunu veren yerde şayet C'nin iki tanımı olması denk gelirse, bu ikisinden biri diğerinin açıklamasında alınır. Daha sonra açıklayacağımız gibi, bu, imkansız değildir. Bunun örneği şudur: Her insan düşünen canlıdır; her düşünen canlı, iki ayaklı yürüyendir; o halde insan, iki ayaklı yürüyen canlıdır. Parçaların tanımının onun tanımı olduğunu sonuç veren yere gelince bu, ilk taraf, her biri C'nin tanımının parçalarından birinin tanımı olan sözlerden terkip edilmiş bir söz olarak alındığı zamandır. İkinci ve üçüncü kiplerin sonuçları açıktır. İkinci kipi örneği şudur: Her insan, canlıdır; her canlı, cisimdir; o halde her insan, cisimdir. Üçüncü kipi örneği ise şudur: Her insan, düşündendir; her düşünen, idrak edendir; o halde her insan idrak edendir. Dördüncü kip, birincinin aksidir; bununla birlikte A'nın kendi tanımının parçalarına ait tanımların bütünü için varlığını intaç eder. Bunun örneği şudur: Duyumsayan ve iki ayağıyla hareket eden her cisim, iki ayaklı yürüyen canlıdır; her iki ayaklı yürüyen canlı, insandır. Beşinci kipi örneği şudur: Bir organdan daha fazlasıyla idrak eden her şey, duyumsayandır; her duyumsayan, canlıdır; o halde bir organdan daha fazlasıyla idrak eden her şey, canlıdır. Bu terkibi, fasılları, tanımlananlara eşit olanlar hakkında da oluşturmak mümkündür; fakat bu burhān, sebebi vermez, yalnızca varlığı verir ve faslın faslı için şeyin varlığını intaç eder. Altıncı kipi örneği şudur: Her insan, şaşırandır; her şaşıran gülerdir. Bu, A'nın kendi tanımının parçasına yüklenmesi sonucunu verir. Bu da ancak özel zâtî arazlarda olur. Yedinci kipe gelince, B'nin ve C'nin cinslerinden birinin diğerine nispeti, daha önce geçen nispetlerden biri olmazsa, bu terkip, burhān olmaz. Eğer burhān olması kararlaştırılmışsa, bu durumda B'nin cinsinin C'nin cinsi için zâtî olması ya da C'nin cinsinin B'nin cinsi için zâtî olması gerekir. Ve daima zâtî arazi sonuç verir. Verdiği sonuç da ilk olan ve ilk olmayan, özel olan ve özel olmayan olabilir. Sekizinci kip ise, altıncının aksidir. Bunun örneği de altıncı kipi örneğinin aksidir ve sebebi vermeyip sadece varlığı verir. Bunlar, kendilerinde ilkin [büyük terimin] ortaya [orta terime] nispeti, ortanın sona [küçük terime] nispeti gibi olan terkip sınıflarından ilk sınıfın kipleridir.

اما الضرب الاول من هذا الصنف، فانه ينتج احدي نتيجتين: إما ان أ حد لج، وإما حد الاجزاء حده. واما الوضع الذي ينتج ان أ حد لج. فهو اذا اتفق ان كان لج حدان، فأخذ احدهما في بيان الاخر. وليس يمتنع ذلك، كما سنبين فيما بعد. مثال ذلك: كل انسان حيوان ناطق، وكل حيوان ناطق، فحيوان مشاء ذو رجلين، فالانسان اذن حيوان مشاء ذو رجلين. فاما حيث ينتج حد اجزاء حده، فهو متي اخذ الطرف الاول قولاً مؤتلفاً من اقاويل كل قول منها حد لجزء من اجزاء حد ج. واما الضرب الثاني والثالث، فان نتيجتهما بينة. مثال الضرب الثاني: كل انسان حيوان، وكل حيوان جسم، فكل انسان اذن جسم. ومثال الضرب الثالث: كل انسان ناطق، وكل ناطق مدرك، فكل انسان مدرك. واما الضرب الرابع فهو عكس الاول، غير انه ينتج وجود أ لجملة حدود اجزاء حده. مثال ذلك: كل جسم حساس متحرك برجلين، فهو حيوان مشاء ذو رجلين، وكل حيوان مشاء ذي رجلين، فهو انسان. والما الضرب الخامس، فهو مثل قولنا: كل مدرك باكثر من عضو واحد، فهو حساس، وكل حساس، فهو حيوان، فاذن كل مدرك باكثر من عضو واحد، فهو حيوان. وانما يمكن ان يؤولف هذا التأليف فيما فصوله مساوية للمحدودات، غير ان هذا البرهان ليس يعطي السبب، لكنه انما يعطي الوجود وحده. وينتج وجود الشيء لفصل فصله. واما السادس فمثاله: كل انسان فهو متعجب، وكل متعجب فهو ضحاك، وينتج ان أ يحمل علي جزء حده. وانما يكون ذلك في الاعراض الذاتية الخاصة. واما السابع، فان جنس ب و جنس ج، ان لم تكن نسبة احدهما الي الاخر احدي النسب التي تقدمت، لم يكن هذا التأليف برهاناً. وان كان مزمعا ان يصير برهاناً، فينبغي ان يكون جنس ب ذاتياً لجنس ج، او يكون جنس ج ذاتياً لجنس ب، وينتج عرضاً ذاتياً ابداء. وقد يكون ما ينتجه اولاً وغير اول، خاصاً وغير خاص. واما الثامن، فانه عكس السادس، ومثاله هو عكس مثال السادس، وليس يعطي السبب، بل انما يعطي الوجود فقط. فهذه ضروب الصنف الاول من اصناف التأليفات الذي تكون فيه نسبة الاول الي الاوسط كنسبة الاوسط الي الاخير.

Bu terkip sınıflarının ikincisi şöyledir: [1] A ve B, C'nin tanımlarıdır. [2] A ve B, C'nin iki faslıdır. [3] A ve B'nin tanımlarında C vardır. [4] A ve B'nin tanımlarında C'nin cinsi vardır. Bu sınıfta, ilkin ve ortanın sona nispeti tek bir nispettir. Bu sınıfta, bu dört kipin dışında bir terkip oluşmaz. Birinci kip, A'nın C'nin tanımı olduğu sonucunu verir. İkinci kip ise, A'nın C'nin faslı olduğu sonucunu verir ki, bu ya daha geneldir ya da eşittir. Üçüncü kip, sebebi vermeyen fakat sadece varlığı veren burhândır ve sonucun konusuna özgü yüklemi intaç eder. Sebebi vermemesinin nedeni şudur: Eğer sebebi vermesi amaçlanmıyorsa, bu durumda, A ve B'den her birinin diğerine bir girdisinin olması gerekir. Böyle olduğu zaman ise, birinci sınıfın altıncı kipine dönüşür. Dördüncü kipe gelince, tüm burhân kipleri yani illet burhânı ile varlık burhânı bundan oluşturulabilir. Bu, ilk ve özel olan ile ilk ve özel olmayanı intaç eder. Dahası, ilimlerdeki burhânların çoğunu dikkatlice düşündüğünde bunların bu kipe döndüğünü görürsün.

Terkip sınıflarının üçüncüsü şöyledir: [1] A, B'nin tanımıdır; B, C'nin cinsidir. [2] A, B'nin tanımıdır; B, C'nin faslıdır. [3] A, B'nin tanımıdır; B'nin tanımı, C'dir. [4] A, B'nin tanımıdır; B'nin tanımının parçası, C'dir. [5] A, B'nin tanımıdır; B'nin tanımının parçası, C'nin cinsidir. [6] A, B'nin tanımıdır; B'nin faslı, C'dir. Birinci kip, C'nin cinsinin tanımının C için mevcut olduğu sonucunu verir. Buna örnek şudur: Her insan, canlıdır; her canlı, duyumsayan ve beslenen cisimdir. İkinci kip, C'nin faslının tanımının C için mevcut olduğu sonucunu verir. Bunun örneği şudur: Her insan, düşünen; her düşünen, teemmül ve bir kıyasla idrak edendir; her insan, teemmül ve bir kıyasla idrak edendir. Üçüncü kip, sadece varlığı veren burhândır ve o ancak muhtelif tanımları olan şeyler hakkında düzenlenir. Bir şeyin iki tanımı bulunduğu, bu tür bir terkip ile bu şeyin iki tanımından birinin diğeri için varolduğu açığa çıkar. Bunun örneği şudur: Her iki ayaklı yürüyen canlı insandır; her insan düşünen canlıdır. Dördüncü kip, muhtelif tanımlarının bulunması mümkün olan şeyler hakkında düzenlenir. B'nin konusu, iki tanımından birinin parçalarından bir parça olup yüklemi de diğeri olursa, bu terkinin sonuç vermesi mümkündür. Ama orta terimin –ki bu, B'dir- sadece tek bir tanımı bulunduğu onun konusu –ki bu, C'dir- parça olur. Dolayısıyla tanımın bütününe varlığının o bütünü parçalarının bir kısmı için olduğu, sanki bu terkip ile açığa çıkar. Bunun örneği düşünen canlılığının varlığının düşünen için olduğunun açığa çıkmasıdır ki, bu saçmadır. Beşinci kip, burhândır ve hem varlığı hem de sebebi intaç eder. Ayrıca bazen sadece varlığı intaç eder. Bunun örneği şudur: Her çift sayıyla çarpılan sayı, çift sayıdır; her çift sayı, iki eşit kısma bölünür. Altıncı kipin durumu dördüncü kipin durumunda olduğu şekildedir. Her ikisi de sadece varlığı intaç eder.

والصنف الثاني من اصناف التأليفات هو هذا: (١) أ وب حدان لج. (٢) أ وب فصلان لج. (٣) أ وب في حدهما ج. (٤) أ وب في حدهما جنس ج. وهذا الصنف نسبة الاول والاولى الى الاخير فيه نسبة واحدة بعينها. ولا يأتلف فيه غير هذه الاربعة. فالاول ينتج ان أ حد لج. والثاني ينتج ان أ فصل لج، اما اعم واما مساو. والثالث برهان ليس يعطي السبب، لكن يعطي الوجود فقط، وينتج محمولا خاصا بموضوع النتيجة. وانما صار لا يعطي السبب من قبل انه ان كان مزعما ان يعطي السبب، فينبغي ان يكون لكل واحد من أ وب مدخل في الاخر. فاذا كان كذلك، صار الضرب السادس من الصنف الاول. واما الضرب الرابع فانه قد يأتلف منه ضروب البراهين كلها، اعني برهان لم وبرهان ان، وينتج نتائج اول وخواص، وماليس باول ولا خواص، بل لو تأملت اكثر البراهين في العلوم، لوجدتها ترجع الى هذا الضرب.

والصنف الثالث هو هذا: (١) أ حد لب، وب جنس لج. (٢) أ حد لب، وب فصل لج. (٣) أ حد لب، وب حده ج. (٤) أ حد لب، وب جزء حده ج. (٥) أ حد لب وب جزء حده جنس ج. (٦) أ حد لب، وب فصله ج. فالضرب الاول ينتج ان حد جنس ج موجود لج. مثال ذلك: كل انسان حيوان وكل حيوان جسم متغذ حساس. والثاني ينتج ان حد فصل ج موجود لج. مثال ذلك: كل انسان ناطق وكل ناطق فهو مدرك بتأمل وعن قياس، فكل انسان مدرك بتأمل عن قياس. والثالث برهان يعطي الوجود فقط، وانما يأتلف في الاشياء التي لها حدود مختلفة، فانه متي كان الشيء الواحد له حدان، تبين بمثل هذا التأليف وجود احد حديه للاخر. مثال ذلك: كل حيوان ماش ذي رجلين انسان، وكل انسان فهو حي ناطق. والرابع يأتلف فيما يمكن ان يكون له حدود مختلفة. فاذا اتفق ان كان ب موضوعه جزء من اجزاء احد حديه ومحموله الاخر، امكن ان يكون هذا التأليف منتجا. فاما متي كان للحد الاول، وهو ب، حد واحد فقط، كان موضوعه، وهو ج، يصير جزئا، فكانه انما يتبين به وجود جملة الحد لبعض اجزاء تلك الجملة. مثال ذلك ان يتبين وجود الحي الناطق للناطق، وذلك هنر. والخامس برهان، قد ينتج الوجود والسبب معا، وقد ينتج الوجود وحده. مثال ذلك: كل ما ضرب في عدد زوج، فهو عدد زوج، وكل زوج فهو عدد ينقسم بقسمين متساويين. والسادس حاله حال الرابع، وهما جميعا يعطيان الوجود فقط.

Terkip sınıflarının dördüncüsü şöyledir: [1] A, B'nin cinsidir; B, C'nin tanımıdır. [2] A, B'nin cinsidir; B, C'nin faslıdır. [3] A, B'nin cinsidir; B'nin tanımı, C'dir. [4] A, B'nin cinsidir; B'nin tanımının parçası, C'dir. [5] A, B'nin cinsidir; B'nin tanımının parçası, C'nin cinsidir. Birinci kip ancak A, C'nin tanımında açıkça belirtilmediğinde kullanılır ve C'nin tanımının cinsini intaç eder. Bunun örneği şudur: Her insan, düşünen canlıdır; her düşünen canlı, cisimdir; o halde her insan cisimdir. İkinci kip, C'nin faslının cinsidir. Şu sözümüzde olduğu gibi: Her canlı, duyumsayandır; her duyumsayan, idrak edendir; o halde her canlı idrak edendir. Üçüncü kip, sadece varlığı intaç eden burhândır. Şöyle ki, şeyin sebebi, sonucun konusudur; zira şeyin cinsinin varlığını ancak onun tanımı için intaç etmektedir. Ayrıca bu cins, o şeyin tanımında açıkça belirtilmeyen bir cins olarak bulunmuş olmalıdır. Bunun örneği şudur: Her düşünen canlı, insandır; her insan cisimdir; o halde her düşünen canlı cisimdir. Dördüncü kip de aynı şekilde sadece varlığı intaç eden burhândır. Şöyle ki, şeyin tanımının parçası –ki bu, onun sebeplerinden birisidir- sonuçta konu olarak bulunmaktadır. Bunun örneği şudur: Her insan, gülerdir; her gülen, tebessüm sahibidir. Beşinci kip, illet burhânı ve varlık burhânı olur. Bunun örneği şudur: Çift sayıyla çarpılan her sayı, çifttir; her çift [sayı], nitelik sahibidir.

Terkip sınıflarının beşincisi şöyledir: [1] A, B'nin faslıdır; B, C'nin cinsidir. [2] A, B'nin faslıdır; B'nin tanımı, C'dir. [3] A, B'nin faslıdır; B'nin tanımının parçası, C'dir. [4] A, B'nin faslıdır; B'nin tanımının parçası, C'nin parçasıdır. Bu sınıfın kipleri dörttür ve faslın terkiplerinin ikisi diğerleriyle birlikte düşer. Birinci kip, varlığı ve sebebi veren tam burhândır ve C'nin cinsinin faslını intaç eder. Bunun örneği şudur: Her insan, canlıdır; her canlı, duyumsayandır; o halde her insan duyumsayandır. İkinci kip ancak B'nin iki farklı tanımı olduğunda düzenlenir. Ama onun tek bir tanımı olursa, bu terkip hiçbir şey intaç etmez. Bunun örneği şudur: Her düşünen canlı, insandır; her insan, düşünenidir; her düşünen canlı, düşünenidir. Fakat "Her iki ayaklı yürüyen canlı, insandır; her insan, düşünenidir" sözümüzde olduğu gibi onun iki tanımı olduğunda iki tanımdan birinin parçasının varlığını diğer tanımın bütünü için intaç etmiş olur. Bu da şöyledir: Her iki ayaklı yürüyen canlı, düşünenidir. Bununla birlikte o sadece varlığı verir. Dördüncü kip, bazen şeyin nedenini, bazen de sadece varlığını verir ve C'nin zâtî arazını intaç eder. Bunun da örneği şudur: Birbirine nispeti sayının sayıya nispeti gibi olan çizgiler, ortakır; ortak olanları ise tek bir miktar ölçer. Bunun sonucu şudur: Birbirine nispeti sayının sayıya nispeti gibi olan çizgileri tek bir miktar ölçer.

والصنف الرابع هو هذا: (١) أ جنس لب، وب جد لج. (٢) أ جنس لب، وب فصل لج. (٣) أ جنس لب، وب حده ج. (٤) أ جنس لب، وب جزء حده ج. (٥) أ جنس لب، وب جزء حده جنس ج. فالاول لا يستعمل الا اذا كانت أ غير مصرح بها في حد ج. وينتج جنس حد ج. مثال ذلك: كل انسان حي ناطق، وكل حي ناطق جسم، فكل انسان جسم. والثاني جنس فصل ج، مثل قولنا: كل حيوان حساس، وكل حساس مدرك، فكل حيوان مدرك. والثالث هو برهان ينتج الوجود فقط، من قبل ان سبب الشيء هو موضوع النتيجة، اذ كان انما ينتج وجود جنس الشيء لحد. وينبغي ان يكون هذا الجنس جنسا غير مصرح به في حد ذلك الشيء. مثال ذلك: كل حيوان ناطق، فهو انسان، وكل انسان جسم، فكل حيوان ناطق جسم. والرابع هو ايضا برهان ينتج الوجود فقط، من قبل ان جزء حد الشيء الذي هو احد اسبابه موضوع في النتيجة. مثال ذلك: كل انسان ضحاك، وكل ضحاك، فذو بشاشة. والخامس قد يكون برهان لم وبرهان ان. مثال ذلك: كل عدد مضروب في زوج، فهو زوج، وكل زوج فهو ذو كيفة.

والصنف الخامس هو هذا: (١) أ فصل لب، وب جنس لج. (٢) أ فصل لب، وب حده ج. (٣) أ فصل لب، وب جزء حده ج. (٤) أ فصل لب، وب جزء حده جزء ج. وضروب هذا الصنف اربعة، ويسقط اثنان من تركيبات الفصل مع سائر الباقية. فالاول برهان تام يعطي الوجود والسبب، وينتج فصل جنس ج. مثال ذلك: كل انسان حيوان، وكل حيوان حساس، فكل انسان حساس. والثاني انما يتلف متي كان ب له حدان مختلفان. فاما ان كان له حد واحد، فلا ينتج هذا التأليف شيئا. مثال ذلك: كل حي ناطق فهو انسان، وكل انسان فهو ناطق، فكل حي ناطق فهو ناطق. واما اذا كان له حدان مثل قولنا: كل حيوان مشاء ذي رجلين، فهو انسان، وكل انسان ناطق، انتج حينئذ وجود جزء احد الحدين لجملة الحد الاخر، وهو: ان كل حيوان مشاء ذي رجلين فهو ناطق. غير انه انما يعطي الوجود فقط. والرابع قد يعطي لم الشيء احيانا، والوجود وحده احيانا، وينتج عرضا ذاتيا لج. مثال ذلك: الخطوط التي نسبة بعضها الي بعض كنسبة عدد الي عدد، فهي مشتركة، والمشاركة يعدها مقدار واحد بعينه. فالنتيجة ان الخطوط التي نسبة بعضها الي بعض كنسبة عدد الي عدد، يعدها مقدار واحد بعينه.

Terkip sınıflarının altıncısı şöyledir: [1] A'nın tanımı, B'dir; B, C'nin cinsidir. [2] A'nın tanımı, B'dir; B, C'nin faslıdır. [3] A'nın tanımı, B'dir; B'nin tanımında C vardır. [4] A'nın tanımı, B'dir; B'nin tanımının parçası, C'nin cinsidir. Bu terkipten ancak bu dört kip meydana gelir. Çünkü A'nın tanımı, B olduğu ve B, C'nin tanımı olduğunda, A ve C'nin, aynı şeye söylenen eşanlımlı iki isim olması gerekir. Bu dört kipi birincisi, A'nın, C'nin de cinsi olduğunu intaç eder ve orta terim, bir şeyin cinsinin tanımı olur. Zira şeyin cinsinin tanımı, aynı zamanda şeyin cinsidir. Bunun örneği şudur: Her daire, düz bir yüzeydir; her düz yüzey, düzdür. İkinci kip, şeyin faslıdır. Bunun örneği şudur: Her dairede bir nokta vardır ki, o noktadan çevreye doğru çıkan çizgiler eşittir; durumu böyle olan nokta, merkezdir; o halde her dairede bir merkez vardır. Bu sınıfın üçüncü kipi örneği nadiren bulunur. Dördüncü kip de böyledir.

Terkip sınıflarının yedincisi şöyledir: [1] A'nın tanımında B vardır; B, C'nin cinsidir. [2] A'nın tanımında B vardır; B, C'nin faslıdır. [3] A'nın tanımında B vardır; B'nin tanımı C'dir. [4] A'nın tanımında B vardır; B'nin tanımının parçası, C'nin cinsidir. Birinci kip, C'nin cinsine özel olanı intaç eder. Bunun örneği şudur: Her insan, canlıdır; her canlı, şevk sahibidir; o halde her insan, şevk sahibidir. İkinci kip, şeyin faslına özgü olanı intaç eder. Bunun örneği şudur: Her insan, düşünerdir; her düşünen, görüş sahibidir. Üçüncü kip, şeye özgü olanı intaç eder. Bunun örneği şudur: Her düşünen canlı, insandır; her insan, gülerdir. Dördüncü kipi örneği de şudur: Her insan, iki ayaklıdır; her iki ayaklı, yürüyendir.

Terkip sınıflarının sekizincisi şöyledir: [1] A'nın tanımının parçası, B'nin cinsidir; B, C'nin tanımıdır. [2] A'nın tanımının parçası, B'nin cinsidir; B, C'nin cinsidir. [3] A'nın tanımının parçası, B'nin cinsidir; B, C'nin faslıdır. [4] A'nın tanımının parçası, B'nin cinsidir; B'nin tanımı C'dir. Bunların tümü, zâtî arazları intaç eder. Birincinin örneği şudur: Her iki dik açı, düz bir çizgi üzerinde dik olarak bulunan düz bir çizginin iki yanından çıkan iki eşit açıdır; bunlar, dikey çizginin iki tarafından çıkar; o halde her iki dik açı, dikey çizginin iki yanından çıkar. İkincinin örneği şudur: Her ikizkenar, üçgendir; her üçgenin üç açısı, iki dik açıya eşittir; her ikizkenarın üç açısı, iki dik açıya eşittir. Üçüncünün örneği şudur: Her üçgeni, üç doğru çizgi çevreler; üç doğru çizginin çevrelediği şey, doğru açılara sahiptir. Dördüncünün örneği şudur: Her üç doğru çizginin çevrelediği şekil, üçgendir; her üçgenin üç açısı, iki dik açıya eşittir.

والصنف السادس هو هذا: (١) أحده ب وب جنس لج. (٢) أحده ب، وب فصل لج. (٣) أحده ب، وب في حده ج. (٤) أحده ب، وب جزء حده جنس ج. وليس يؤلف من هذا الائتلاف إلا هذه الأربعة فإنه متى كان أحده ب، وب حدا لج، لزم أن يكون أ و ج اسمين مترادفين علي شيء واحد بعينه. والضرب الأول من هذه الأربعة ينتج أن أ جنس أيضا لج، ويكون الأوسط حد جنس الشيء. فإن حد جنس الشيء هو أيضا جنس للشيء. مثال ذلك: كل دائرة فهي بسيط مسطح، وكل بسيط مسطح، فهو مسطح. والثاني فصل الشيء. مثال ذلك: كل دائرة ففيها نقطة تكون الخطوط الخارجة منها إلى الخط المحيط متساوية، والنقطة التي حالها هذه الحال، فهي المركز، فكل دائرة، ففيها مركز. والثالث من هذا الصنف، فقلما يوجد مثال ذلك. وكذلك الرابع.

والصنف السابع هو هذا: (١) أ في حده ب، وب جنس لج. (٢) أ في حده ب، وب فصل لج. (٣) أ في حده ب، وب حده ج. (٤) أ في حده ب وب جزء حده جنس ج. فالضرب الأول ينتج ما هو خاص لجنس ج. مثال ذلك: كل إنسان حيوان، وكل حيوان فذو شوق، فكل إنسان فذو شوق. والثاني ينتج ما يخص فصل الشيء. مثال ذلك: كل إنسان ناطق، وكل ناطق، فذو روية. والثالث ينتج ما يخص الشيء، مثال ذلك: كل حيوان ناطق فهو إنسان وكل إنسان ضحاك. والرابع مثاله: كل إنسان، فذو رجلين وكل ذي رجلين فهو ماش.

والصنف الثامن هو هذا: (١) أ جزء حده جنس ب، وب حد لج. (٢) أ جزء حده جنس ب، وب جنس لج. (٣) أ جزء حده جنس ب، وب فصل لج. (٤) أ جزء حده جنس ب، وب حده ج. هذه كلها ينتج أعراضا ذاتية. مثال الأول: كل زاويتين قائمتين، فهما زاويتان متساويتان عن جنبتي خط مستقيم قائم علي خط مستقيم، فهما عن جنبتي عمود. فاذن كل زاويتين قائمتين، فهما عن جنبتي عمود. ومثال الثاني: كل متساوي الساقين فهو مثلث، وكل مثلث فزواياه الثلاث مساوية لقائمتين. فكل متساوي الساقين، فزواياه الثلاث مساوية لقائمتين. ومثال الثالث: كل مثلث، فإنه يحيط به ثلاثة خطوط مستقيمة، وما يحيط به ثلاثة خطوط مستقيمة، فهو ذو زوايا مستقيمة. ومثال الرابع: كل شكل يحيط به ثلاثة خطوط مستقيمة، فهو مثلث، وكل مثلث فزواياه الثلاث مساوية لقائمتين.

Böylece, olumsuzları intaç eden burhânlarla ait parçaların nispetlerinin, birinci ya da ikinci şekilde terkip edilmiş olması gerekir. Fakat hem varlığı hem de sebebi veren burhânların çoğu, ancak tümel olumluları intaç ederler ve birinci şekilde olumlulardan bileşirler. Şartlılarda oluşturulan burhânlarla gelince onların parçalarının nispetleri, yüklemlielerde oluşturulan burhânların parçalarının nispetleriyle aynıdır. Şartlılardaki sebepler, bunların istisna edilen öncülleridir.

[Önce Gelen ve Sonra Gelen]

Önce gelen ve sonra gelen, pek çok şekilde söylenir. Önce gelenin bir kısmı bilgi hakkında, bir kısmı da varlık hakkında söylenir. Bu ikisinden her biri de ya zaman bakımından ya da doğa bakımındandır. Bilgide zaman bakımından önce gelen, bir zamanda bilinen şeyin ikinci şeyi bilme zamanından önce olmasıdır. Bazen de bilgide daha önce gelen [tabiri], şeye ilişkin bilginin diğer bir şeyin bilgisinden elde edilmeksizin meydana gelmesi durumunda söylenir. Aynı şekilde, bir şeyin bilgisiyle diğer bir şeyin bilgisi elde edildiğinde bu [kendisine dayanan] bilgiye, bilgi bakımından daha önce denir. Yine, duyu ile algılanması bakımından tümeller ile dış dünyadaki varlıklar arasında bir karşılaştırma yaptığımızda, dış dünyadakilerin, duyu ile bilinmesi noktasında daha önce geldiği, tümellerin ise, daha sonra geldiği söylenir. Genellik bakımından daha eksik olan her şey, bu açıdan bilgice daha öncedir. Tümeller ile dış dünyadaki varlıkları, [duyu ile algılanmaları bakımından değil de] duyuların dışındaki bir şeyle algılanmış olmaları ve bunların bilgisinin meşhûr ve açık olması bakımından karşılaştırdığımızda bu bilgide tümellerin daha önce geldiği ve dış dünyadaki varlıkların daha sonra geldiği söylenir. Tümellerin sınıfları arasında bir karşılaştırma yaptığımızda ise, tümellik bakımından daha fazla olanın, bu bilgide daha önce geldiği söylenir.

Varlıkta önce gelen, [biri] diğerinin sebebi olan iki şeyden biridir; daha önce zikrettiğimiz sebep çeşitlerinden hangisi olursa olsun durum değişmez. İnsanların çoğu, bir şeyin ortadan kalkmasıyla diğer şeyin de ortadan kalktığı, [ama] bu [birinci] şey mevcut olduğu zaman diğerinin [ikinci şeyin] de mevcut olmasının zorunlu olarak gerekmediği ve [yine] zikredilen diğer şeyin [ikincinin] ortadan kalkmasıyla da bu şeyin [birincinin] ortadan kalkmadığı şey hakkında bunun [birincisinin] diğerinden daha önce geldiğini söylemeyi âdet edinmişlerdir. Aynı şekilde bir şey bilindiği zaman diğer şeyin bilinmesinin zorunlu olarak gerekmediği, diğer şey bilindiğinde ise, birincinin bilinmiş olmasının zorunlu olarak gerektiği şey hakkında da onun [birincinin] bu diğer şeyden daha bilinir olduğu [yani bilgice daha önce geldiği] söylenir.

وكذلك ينبغي ان تكون نسب اجزاء البراهين التي تنتج السوالب، الفت في الشكل الاول او في الشكل الثاني. غير ان اكثر البراهين التي يعطي السبب والوجود معا، انما ينتج الموجبات الكلية، وتؤلف من موجبات في الشكل الاول. وما الف من البراهين في الشرطيات، فان نسب اجزائها نسب اجزاء ما الف منها في الحمية. والاسباب في الشرطيات هي المستثنيات من مقدماتها.

[في المتقدم والمتأخر]

والمتقدم والمتأخر يقالان علي انحاء كثيرة. فان الاقدم منه ما يقال في المعرفة، ومنه ما يقال في الوجود. وكل واحد من هذين، اما بالزمان واما بالطبع. والاقدم بالزمان في المعرفة هو الذي عرف في زمان قبل زمان المعرفة بالشيء الثاني. وقد يقال اقدم في المعرفة، فيما كانت المعرفة به حصلت، لا عن معرفة شيء اخر. وايضا، فان الذي بمعرفته حصلت معرفة شيء اخر، يقال انه اقدم في المعرفة. وايضا، فان الكليات والاعيان متي قايسنا بينها، من حيث هي مدركة بالحس، قيل في الاعيان انها اشد تقدما في المعرفة بالحس، والكليات اشد تأخرا. وكل ما كان انقص عموما، كان اقدم في المعرفة بهذه الجهة. ومتي قايسنا بينهما، وهما مدركان بما سوي الحواس ومعرفتها الظاهرة المشهورة، قيل في الكليات انها اشد تقدما في هذه المعرفة، وفي الاعيان انها اشد تأخرا. ومتي قايسنا بين اصناف الكليات، قيل فيما كان اكثر كلية انه اقدم في هذه المعرفة.

واما المتقدم في الوجود، فانه احد الشينين الذي هو سبب لوجود الاخر، اي سبب كان من اصناف الاسباب التي ذكرناها. وقد اعتاد كثير من الناس ان يقولوا في الشيء الذي اذا ارتفع ارتفع بارتفاعه الشيء الاخر، واذا وجد لم يلزم ضرورة ان يوجد الاخر، واذا ارتفع ذلك الاخر لم يرتفع هو بارتفاعه، انه اقدم من ذلك الشيء الاخر. وكذلك الشيء الذي اذا عرف لم يلزم ضرورة ان يعرف الشيء الاخر، واذا عرف الشيء الاخر لزم ضرورة ان يكون قد عرف الاول، فيقال فيه انه اعرف من ذلك الشيء الاخر.

O halde açıktır ki, burhânın parçalarının, bilgide zaman bakımından sonu-
 nuştan önce geldiği söylenir. Aynı şekilde bir şeyin varlık sebebinin o şeyi
 öncelemesi bakımından da [burhânın parçalarının] daha önce olduğu söy-
 lenir. Yine sonucun bilinmesinin burhânın parçalarının bilgisiyle olması an-
 lamında bunların bilgide önce geldiği söylenir. Ayrıca -tümellerin dış dün-
 yadaki varlıkları öncelemesi cihetiyle- zihin ile bilinmesi bakımından da
 [burhânın parçalarının] daha önce olduğu söylenir. Fakat bu önceleme so-
 nuca kıyasla değildir. İlk öncüllerden oluşturulan sözkonusu burhânlar hak-
 kında bununla birlikte daha önce geldikleri de söylenir; bu da onların, daha
 önceki başka bir şeyin bilgisi dolayısıyla bilinmiş olmayıp aksine kendilikle-
 rinden bilinmiş olmaları hasebiyledir.

Bazen bir şeyde, hem varlıkta önce gelmenin hem de bilgide önce gelme-
 nin birleşmesi mümkündür; bazen de bu birleşme mümkün olmaz. Fakat,
 bazen bir şeyin bilgide daha önce gelmesi ve varlıkta daha sonra gelmesi;
 bazen de bilgi bakımından daha sonra gelip varlık bakımından daha önce
 gelmesi birleşebilir. Yine bazen tek bir şeyde, bilgi bakımından önce gelme
 tarzlarının toplanması ve toplanmaması da mümkündür. Önce gelme tarz-
 larının iki yönü birden kendilerinde toplanması gerekenler, hem varlığı hem
 de sebebi veren burhân tarzlarının öncülleridir. Bu burhânlar hakkında ko-
 nuştuk; şimdi de sadece varlığı veren burhânlar hakkında konuşalım.

[Sadece Varlık Veren Burhânlar]

Diyorum ki, sadece varlığı verenler iki sınıftır. Bunlardan biri, varlıkta ön-
 ce gelen şeyleri bunlardan sonra gelenlere dayanarak intaç eder ki, bu, var-
 lıkta sonra gelenin, bilgide zaman bakımından daha önce olduğundadır.
 Şöyle ki, [burada] orta terim, bir nesne için mevcut bir şey olarak alınır ve
 onun sebebi, varlığı sözkonusu nesne için açık hale gelmiş bu şey olur. Bu-
 nun örneği Ay'ın yuvarlaklığının, ışığının azar azar artması sebebiyle açık
 hale gelmesidir. Buna göre Ay'ın ışığı azar azar artar; ışığı azar azar artanın
 şekli yuvarlaktır; o halde Ay, yuvarlaktır. [Burada] Ay'ın yuvarlaklığı, ışığının
 azar azar artmasında sebeptir. Fakat, bizim açımızdan bilgide ve duyulur
 olanda önce gelen ışığın artmasıdır. Bizim açımızdan gizli olan ve sonra ge-
 len ise, Ay'ın yuvarlaklığıdır. [Varlıkta] önce gelenin sonra gelen sebebiyle
 açıklanması ancak sonra gelenin bizzat tek bir önce geleni izlemesi ve bu-
 nunla birlikte yüklenmede buna döndürülmesi durumunda mümkün ol-
 maktadır. Oysa sonra gelen, ona ve başkasına tâbi olduğunda önce gelenin
 varlığının sonra gelen ile açığa çıkması mümkün olmaz. Bunun örneği, yıl-
 dızların cevherinin ateş cinsinden olduğunu, onların parıldamalarıyla;
 Mars'ın kuru-sıcak olduğunu ise, onun kırmızı rengiyle açıklamak ya da ısı-
 tan ve kurutan olmasıyla veya benzeri sözlerle açıklamaktır.

فطاهر ان ان اجزاء البراهين يقال انها اشد تقدما من النتيجة في المعرفة بالزمان واقدم ايضا علي جهة ما يقدم سبب وجود الشيء الشيء، واقدم في المعرفة ايضا، بمعنى ان بمعرفته عرفت النتيجة، واقدم في المعرفة بالذهن ايضا، علي جهة ما يتقدم الكليات الاحيان. غير ان هذا التقدم ليس هو بالقياس الي النتيجة. وما كان من هذه البراهين الف عن مقدمات اول، قيل فيها مع ذلك انها اقدم ايضا، علي جهة ما يقال في الشيء الذي عرف بنفسه، لا عن معرفة شيء اخر قبله.

وقد يمكن ان يجتمع في الشيء التقدم في المعرفة والتقدم في الوجود معا، وقد يمكن الا يجتمع. لكن قد يكون الشيء اقدم في المعرفة، وهو متأخر في الوجود، ويكون متأخرا في المعرفة ومقدما في الوجود. وقد يمكن ان يجتمع في الشيء الواحد انحاء التقدم في المعرفة، وقد يمكن الا يجتمع. والتي ينبغي ان يجتمع فيها النحو ان جميعا من انحاء التقدم، فهي مقدمات انحاء البراهين التي تعطي الوجود والسبب معا. وقد قلنا في هذه البراهين، فنقل الان في البراهين التي تعطي الوجود فقط

البراهين التي تعطي الوجود فقط

فأقول ان التي تعطي الوجود فقط صفتان، احدهما التي تنتج الاشياء المتقدمة في الوجود بالاشياء المتأخرة عنها، متى كانت المتأخرة في الوجود اسبق بالزمان في المعرفة. وذلك ان يؤخذ الحد الاوسط شيئا موجودا الامر، ويكون سببه الشيء الذي تبين وجوده لذلك الامر. ومثال ذلك ان يتبين كرية القمر بنمو ضوئه قليلا قليلا، وهو ان القمر ينمو ضوؤه قليلا قليلا، وما نما ضوؤه قليلا قليلا فهو كروي الشكل، فالقمر انن كروي الشكل. فان كرية القمر هي السبب في ان ينمو ضوؤه قليلا قليلا. غير ان المتقدم عندنا في المعرفة والمحموس هو نموه، والحفي عندنا والمتأخرة هو كريته. ولما يمكن ان يتبين المتقدم بالتأخر، متى كان التأخر تابعاً لمتقدم واحد بعينه، وكان مع ذلك منعكسا عليه في الحمل. فاما متى كان التأخر تابعا له ولغيره، لم يمكن ان يتبين به وجود المتقدم، مثال ذلك ان يبين ان الكواكب نارية الجوهر، من قبل انها تلمع، وان المريخ حار بلايس من قبل انه احمر اللون، او لانها تسخن وتَجف واشباه هذه الاقوال.

Bu sözlerdeki orta terimler bazen ilk tarafa [büyük taraf] tâbi olup bazen de tâbi olmadığından, bu durumda, önce gelen şeylerin sonra gelen şeylerle açıklanması da mümkün olmamaktadır.

Önce gelen ve sonra gelen dört sınıftır. Bunlardan birincisi, birbirine döndürülendir. İkincisi, sonra gelenin önce geleni gerektirmesi ama önce gelen mevcut olduğunda onun sonra geleni gerektirmemesidir. Bunun örneği duman ve ateştir. Bir yerde duman mevcut olduğunda, orada ateş de vardır; ve fakat bir yerde ateş mevcut olduğunda orada dumanın olması gerekmez. Böylesi şeylerde yalnızca önce gelen sonra gelenle ispatlanabilir; yoksa sonra gelenin önce gelenle açıklanması mümkün değildir. İlk olana [birbirine döndürülen] gelince; [orada] bu ikisinden [önce gelen ve sonra gelenden] her biri iki farklı tarzda diğeriyle açıklanabilir. Bunlardan biri, sadece varlık burhânı iledir; diğeri ise, sebep burhânı iledir. Üçüncüsü, önce gelenin sonra geleni gerektirmesi ama sonra gelenin önce geleni gerektirmemesidir. Bunda ise daima sonra gelen önce gelenle açıklanır. Dördüncüsü şudur: Önce gelen varsayıldığında, ondan ne sonra gelenin mevcut olması gerekir ve ne de sonra gelen mevcut olduğunda, varlığında, varsayılmış önce gelene mutlaka tâbi olmak durumundadır, aksine sonra gelen, önce gelenden ve başkasından dolayı mevcut olabilir. Önce gelen ve sonra gelenin bu sınıfta ikisinden birinin, diğeriyle ispatlanması mümkün değildir.

Burhânların bu sınıfının parçalarının birbirlerine nispeti, hem varlığı hem de sebebi veren sınıfın nispetlerinden biridir. Sadece varlığı veren burhânların ikinci sınıfı, sonra gelenin sonra gelen ile tanıtıldığı [tarif edildiği] sınıftır. Bu da, iki şeyin kendileri dışındaki bir şeye tâbi olması ve onlardan her birinin bu şeyden sonra gelme bakımından aynı mertebede olup her birinin diğeri nispetinin daha önce zikredilen o nispetlerden biri olmasıdır. Böylece iki sonra gelenden birinin bir konu için varlığı, diğer şeyin onda orta terim olarak alınması suretiyle açık hale getirilir. Bunun örneği şunlar ve benzeri burhânlardır: Yer hareket etmez; çünkü onun kendisine doğru hareket edebileceği bir mekânı yoktur. Duvar solumaz; çünkü o, canlı değildir. Sadece varlığı veren burhânlar, “delil” diye adlandırılır. Bu ad, daha ziyade, önce gelenin sonra gelen ile bilindiği burhânlara özgüdür. Ayrıca bu burhânda orta terim olarak alınan sonra gelen de “delil” diye adlandırılır.

فان الحدود الوسطي في هذه الاقاويل لما كانت قد تتبع الطرف الاول وقد لا تتبعه،
لم يمكن فيها تبين الاشياء المتقدمة بالاشياء المتأخرة.

والمتقدمة والمتأخرة اربعة اصناف. احدها المنعكس بعضه علي بعض.
والثاني ان يكون المتأخر يلزمه المتقدم، والمتقدم اذا وجد لم يلزمه المتأخر. مثال
ذلك الدخان والاحتراق، فانه متى كان هناك دخان فهناك احتراق، ومتي كان
احتراق، فليس يلزم ان يكون دخان. ففي امثال هذه الاشياء انما يمكن ان يبرهن
المتقدم بالتأخر فقط. ولا يمكن ان يبين المتأخر بالمتقدم. واما الاول، فكل واحد
منهما يمكن ان يبين بالآخر بنحوين مختلفين، احدهما يبرهان الوجود فقط، والآخر
ببرهان السبب. والثالث ان يكون المتقدم يلزمه التأخر والتأخر لا يلزمه المتقدم.
فذلك انما يبين فيه المتأخر بالمتقدم ابدا. والرابع ان يكون المتقدم بحيث اذا وضع لم
يلزم ان يوجد عنه هذا المتأخر ولا اذا كان هذا المتأخر يتبع في وجوده المتقدم
المفروض لا محالة، بل كان يوجد عنه وعن غيره. وهذا الصنف من المتقدم
والتأخر، فليس يمكن ان يبرهن شيء منهما بالآخر.

واما نسبة اجزاء هذا الصنف من البراهين بعضها الي بعض، فهي احدي
نسب الصنف الذي يعطي الوجود والسبب معا. والصنف الثاني من البراهين التي
تعطي الوجود فقط، فهو الذي يعرف المتأخر بالتأخر. وهو ان يكون امران تابعا
لشيء واحد غيرهما، وتكون مرتبة كل واحد منهما في التأخر عن ذلك الشيء
مرتبة واحدة، وتكون نسبة احدهما الي الآخر احدي تلك النسب التي ذكرت، فيبين
وجود احد المتأخرين لموضوع ما بان يؤخذ الحد الاوسط فيه الامر الآخر. مثال
ذلك ان الارض لا تتحرك، لانه ليس لها مكان تتحرك اليه، والحائط لا يتنفس، لانه
ليس بحيوان، واشباه هذه البراهين. والبراهين التي تعطي الوجود فقط تسمى
الدلائل. ويخص هذا الاسم اكثر ذلك بما عرف منها المتقدم بالتأخر. ويسمى
المتأخر الذي يؤخذ حدا اوسط في هذا البرهان الدليل.

[Sadece Sebepe Veren Burhânlar]

Sadece sebepleri veren burhânlarla gelince bunlar, sadece daha önceden varlığını bildiğimiz şeylerde sözkonusudur. Bu varlık bilgisi de ya bizzat [doğrudan], ya duyu ile ya da delil diye adlandırılan burhânlarla olur ki, bu şeylerin varlıklarını bildikten sonra geriye onların sebeplerini bilmemiz kalır. Şeylerin sebepleri bazen duyulardan meydana gelir; bazen delillerden meydana gelir; bazen de burhânlardan meydana gelir. İnsan için beyaz saçlı olmak, kellik vb. gibi, zâtî sebepleri [bilinmek] istenilen çoğu şeyin mevcut bulundukları nesneler için varlığının zorunlu olmadığı, bununla beraber yine de onların mevcut bulundukları nesneler için varlığının zâtî olan şeyler olduğu düşünülür. Açıktır ki, bunlardaki zorunluluk, sadece bunların sebeplerinin o şeylere nispetidir. Eğer böyleyse, bir nesne için her zâtî olan şey, zorunluyu daha önce tanımladığımız anlamda, o nesne için zorunlu değildir.

İlk sebeplerin cinsleri dört olup zikrettiğimiz kısımlara ayrılır. Bunların da her biri, bir şeyin niçin olduğunun cevabında bulunur. Şeyin niçin olduğu sorusu ise, ancak varlığının bilgisi bizde daha önceden meydana gelmiş şey hakkında sorulabilir. Çünkü biz “İnsan niçin ölür?” sorusunu ancak onun “ölen” olduğunu bildiğimiz zaman sorarız. Dolayısıyla bunun cevabı, ya “Çünkü o, zıtlardan mürekkeptir”, ya “Çünkü o, düşünen ölümlü canlıdır”, ya “Çünkü onun için en iyi olan ölmektir” ya da “Çünkü onun muhafaza edeni veya fâili değişkendir” şeklinde olur. Bu cevapların insana nispeti aynı değildir. İlk cevap, onun maddesinden; ikinci cevap, sûretinden; üçüncü cevap, gâyesinden; dördüncü cevap ise, fâilinden alınmıştır. Fakat maddesinden alınan cevap varsayıldığında, madde sebebiyle mevcut olan şeyin varlığı zorunlu olarak gerekli olmaz. Fâil olarak mevcut olan şey de böyledir. Oysa bir nesne için gâye olarak mevcut olan bir şey var kabul edildiğinde, onunla varolan şeyin varlığı zorunlu olarak gerekir. Sûret de böyledir. Zira bu iki sebep, kendileriyle varolan şeylerin varlığına eşlik ederler.

Bir kısım sebepler vardır ki, bunlar verildiğinde, sebep oldukları şeylere nasıl sebep teşkil ettikleri, o şeylerin varlığının bu sebepler vasıtasıyla nasıl meydana geldiği ya da bunların o sebeplerden nasıl oluştuğu ilk başta açık değildir. Bunun örneği şudur: “Asma niçin yaprağını kışın döker?” Bunu şöyle cevaplarız: “Çünkü o, geniş yapraklıdır.” Elbette bu sebep zâtî bir sebeptir. Fakat cevapta bu sebebin, asma yaprağının kışın dökülmesine nasıl sebep olduğu açıklanmış değildir. Bu durum ancak onun yakın sebepleri verilmemişken kendini gösterir. Bundan dolayı da, böylesi şeylerde hâlâ sebebe ilişkin soruya bir yer kalır. Buna şöyle bir örnek verilebilir: “Niçin geniş yapraklı ağaçlar, yaprağını döker?”

[البَراهِين التي تُعْطِي الِاسْبَابَ ففَط]

واما البراهين التي تُعْطِي الِاسْبَابَ فقط، فانها انما تكون في الامور التي سبقت لنا معرفة وجودها فقط. وذلك اما بانفسها، او بالحس او بالبراهين التي تسمى الدلائل، فانما يبقى علينا بعد العلم بوجودها الوقوف علي اسبابها. واسباب الاشياء ربما حصلت عن الحس، وربما حصلت عن الدلائل، وربما حصلت عن البراهين. ويظن بكثير مما يطلب اسبابها الذاتية انها ليست ضرورية الوجود، لما هي موجودة له، مثل الصلع والشيب للانسان، واشباه هذه، غير انها ايضا ذاتية الوجود لما هي له موجودة. وبين ان الضرورة فيها هي نسبة اسبابها اليها فقط. فان كان كذلك، فليس كل ما هو ذاتي للشيء ضروريا له علي النحو الذي حددنا الضروري.

واجناس الاسباب الاول اربعة، تنقسم الي الاقسام التي ذكرنا. وكل واحد من تلك يوجد في جواب لم هو الشيء. فان المسألة بلم هو الشيء، انما يمكن فيما حصلت لنا معرفة وجوده، فانا انما نقول: لم صار الانسان يموت، اذا علمنا انه يموت. فيكون الجواب في ذلك اما لانه مركب من الازداد، واما لانه حي ناطق مائت، واما لان الاصلح له ان يموت، واما لان الحافظ له او الفاعل له متبدل، وليست نسبته اليه نسبة واحدة. فالجواب الاول هو مأخوذ من مادته، والثاني من صورته، والثالث من غايته، والرابع من فاعله. غير ان الذي يؤخذ من مادته، اذا وضع، لم يكن يلزم ضرورة وجود الشيء الموجود بالمادة. وكذلك الشيء الذي يوجد فاعلا. فاما الشيء الذي يوجد غاية ما لامر، فانه متي وضع موجودا، لزم ضرورة وجود الشيء الموجود به، وكذلك الصورة. فان هذين السببين يساوقان وجود الموجود بهما.

ومن الاسباب ما اذا ادي، لم يتبين من اول الامر كيف هو سبب لذلك الشيء، ولا كيف وجوده به او حدوثه عنه. مثال ذلك: لم صار الكرم ينثر ورقه في الشتاء؟ فاجبنا بان ذلك من قبل انه عريض الورق. فان هذا السبب هو سبب ذاتي، غير انه ليس يتبين فيه كيف هو سبب لانتثار ورق الكرم في الشتاء. وانما يكون ذلك متي لم تؤد اسبابه القريبة. فلذلك يبقى بعد موضع للمسألة عن السبب في امثال هذه الاشياء. مثال ذلك: لم صار ما عرض ورقه من الاشجار ينثر ورقه؟

Eğer buna cevap olarak “Çünkü yaprağın ağaç üzerinde tutunmasına sebep olan nem, geniş yapraklılarda daha çabuk yayılır” denilirse, bu durumda, bu sebebin verilmesi, yaprağın genişliğinin onun dökülmesine nasıl sebep olduğunun bilinmesine daha yakın olur. Ebâ Hurşîş’in şu sözü de bu şekildedir: “Sicilya bölgesinde zurna yoktur; çünkü orada üzüm ağaçları bulunmamaktadır.” Aratos’un şu sözü de böyledir: “Güney tarafındaki yıldızlar, kuzey tarafındaki yıldızlardan daha hızlı kaybolurlar; çünkü onlar, kuzey kutbundan uzaktır”; “Ay, burçlar dairesinin ortasından geçmesi sebebiyle tutulur”. Tüm bu örneklerde sebepler uzak sebeplerdir ve bu sebeplerle varolanın, nasıl varolduğu açıklanmış değildir. Burhânların orta terimleri, böylesi sebepler olduğu sürece bu burhânlar neredeyse deliller (yani yalnızca varlık bildiren burhânlar) arasına girerler.³ Bundan dolayı da, sebebi verilen her şeyde, bu şeyin yakın sebeplerinin ortaya konulması yönünde araştırma yapılması ve sadece uzak sebeplerle yetinilmemesi gerekir. Mesela, Ay tutulmasının gerçekleşmesi konusunda sadece Ay’ın burçlar dairesinin ortasından geçmesini sebep olarak vermekle yetinmemek gerekir. Aksine buna, şu sözü de ilave etmek gerekir: Ay, Güneş’in karşısındaki burçlar dairesinden geçerken Dünya, Ay ile Güneş arasına girer; böylece, Güneş’ten gelip de Ay üzerine düşen ışınlar engellenmiş olur.

Bazen tek bir şeyin, daha önce zikrettiğimiz sebep çeşitlerinin çokluğu kadar çok sebebi olabilir. Aynı şekilde bazen de çok şeyin, sebepleri tek olabilir. Tek olan sebeplerin bir kısmı cins bakımından, bir kısmı tür bakımından, bir kısmı da tenâsüp bakımından tekdirler. Sebeplerinin cinsi tek olanın örneği, yankı ve gök kuşağıdır. Bu ikisinin sebebinin cinsi, yansımadır. Yankının sebebi, sesin yansımasıdır. Gök kuşağının sebebi ise, ışığın yansımasıdır. Sebeplerinin türü tek olana gelince bu da gök kuşağı ve aynada görülendir. Her ikisi de ancak göze yansıma sebebiyle görülmektedir. Şu farkla ki, birinin sebebi, sisten dolayı, ikincisi ise, parlak madenden dolayı göze yansımadır. Sebepleri tek olan şeylerin bir kısmı, bazen diğer bir kısmının sebebi olabilir ve daha uzak sebep, onların tümünün sebebi olabilir. Bazen de bunların bir kısmı diğerleri için sebep olmaz. Bir kısmının diğer bir kısmına sebep olmasına örnek şu sözümüzdür: “Niçin Nil’in suyu, ay sonunda bollaşır?”; “Niçin hava, ay sonunda daha nemli olur?”; “Niçin hava, ay sonunda kış durumuna benzer?” Kuşkusuz tüm bunların sebebi, Ay’ın ışığının kaybolmasıdır. Bununla birlikte Nil’in bollaşmasının sebebi, havadaki nemin çoğalmasıdır. Bunun sebebi de havanın durumunun kıştaki havanın durumuna yakın bir hale gelmesidir. Bunun sebebi ise, havadaki sıcaklığın azalmasıdır. Bunun sebebi de havanın Ay ışığından yoksun kalmasıdır.

فاذا قيل: لان الرطوبة التي يتماسك بها الورق علي الشجر تنتثر مما عرض ورقة اسرع، كان اعطاء هذا السبب اقرب الي ان يكون قد عرف كيف صار عرض الورق سببا لانتثاره. وعلي هذا المثل يجري ما قاله ابا خرشيش ان بلاد الصقالية ليس فيها مزامير، من قبل ان ليس بها كروم. وكذلك ما قاله اراطس عن ان النجوم الجنوبية اسرع غيبوبة من الشمالية، لانها بعيدة عن القطب الشمالي، وان القمر انما ينكسف بمروره علي وسط دائرة البروج. فان امثال هذه الامور اسباب بعيدة، وليس يتبين كيف وجود الموجود بها. وما دامت البراهين توجد حدودها الوسطي امثال هذه الاسباب، فانها تكاد تكون في الدلائل. فلذلك ينبغي ان يتحري في كل ما اعطي سببه ان تعطي اسبابه القريبة، ولا يقتصر منها علي اسبابه البعيدة. مثال ذلك انه لا ينبغي ان يقتصر في اداء كسوف القمر علي انه مسامت لوسط دائرة البروج، دون ان يقال انه اذا سامت دائرة البروج في مقابلة الشمس، قامت الارض بينه وبين الشمس، فسترت عنه الضوء الواقع عليه من شعاع الشمس.

والشيء الواحد قد يكون له اسباب كثيرة بحسب كثرة اصناف الاسباب التي ذكرناها، والاشياء الكثيرة قد يمكن ان يكون لها اسباب واحدة. والاسباب الواحدة منها ما هي واحدة بالجنس، منها ما هي واحدة بالنوع، ومنها ما هي واحدة بالتناسب. مثال ما جنس اسبابها واحد بعينه: الصدي وقوس قزح، فان جنس سببهما الانعكاس، فالصدي سببه انعكاس الصوت، وقوس قزح سببه انعكاس الضوء. والذي نوع سببهما واحد هو قوس قزح والمرئي في المرأة، فان كليهما انما يريان بسبب انعكاس البصر غير ان احدهما سببه انعكاس البصر من غيم، والثاني من حديد صقيل. والاشياء التي اسبابها واحدة ربما كان بعضها اسبابا لبعض. ويكون سبب الابعد سببا لجميعها، وربما لم تكن بعضها اسبابا لبعض. مثال ما يكون بعضه اسبابا لبعض قولنا: لم صار النيل يغزر. ماؤه في اخر الشهر، ولم يصير الهواء في اخر الشهر ارطب، ولم يصير هواء اخر الشهر اشبه بحال الشتاء؟ فان سبب هذه كلها هو امتحاق ضوء القمر. غير ان سبب غزارة النيل هو كثرة الرطوبة في الهواء، وسبب ذلك هو قرب حال الهواء من حال الهواء في الشتاء، وسبب ذلك قلة الحرارة في الهواء، وسببه عدم الهواء لضوء القمر،

Buna sebep olan da Ay ışığının, onun Dünya'ya bakan yüzünden üst tarafına yükselmesidir. Bunun sebebi ise, Ay'ın Güneş'e yakınlığıdır. Böylece Güneş'in Ay'a yakınlığı, bunların hepsinin sebebidir ve bunların bir kısmı da diğer bir kısmı için sebeptir.

Çoğu zaman bir şeyin yakın sebebi verilir ama orada hâlâ o şeyin niçin olduğuna ilişkin soru varolmayı sürdürür. Bunun örneği şudur: "Niçin ikizkenarın açıları iki dik açıya eşittir?" Bunun yakın sebebi, onun üçgen olduğunu söylemekle belirtilmiş olur. Fakat hâlâ şu açıklamayı yapana kadar soru varlığını sürdürür: "Çünkü ikizkenarın açıları, diğer kenarı çıkartıldığında, kenarlarından birinin iki yanından çıkan iki açıya eşittir; [zira] düz bir çizgi üzerinde dik olan düz bir çizginin iki yanında oluşan her iki açı, iki dik açıya denktir." Böylece konu hakkında onun niçin böyle olduğu şeklinde bir soru kalmamış olur. Bundan dolayı sebebi bilinmek istenen hiçbir şeyde, onun niçin olduğu sorusunun devam ettiği bir cevapla yetinmemek gerekir.

Ya mutlak olarak ya da her hangi bir şeyde varlığı zorunlu olmayana gelince, bu, iki sınıftır. Bunlardan biri, çoğu zaman varolan ya da çoğu konu için varolan yahut da her iki durumu birden kendisinde toplayandır. İkinci ise, daha az ya da eşit olarak varolandır. Bu ikincinin iki kısmını kesinlikle hiçbir ilim incelemez. Çoğunlukla varolanı ise, pek çok ilim inceler. Bu nitelikteki öncüllerin bizzat sonuçları da bu niteliktedir. Bu nitelikteki sonuçları bizzat intaç eden kıyasların öncülleri de bu niteliktedir. Bunlar, pek çok disiplinde zorunlularla birlikte düşünülür ve onlar gibi işlev görür. Bunlarda sadece zâtliliğin gerçekleşmesi ve ilimlerde kullanılmaları gerekir.

وسبب ذلك ارتفاع ضوء القمر عن وجهه الذي يلي الارض الي جانبه الاعلي،
وسبب ذلك قرب القمر من الشمس. فقرب الشمس من القمر هو سبب جميع هذه
وهذه بعضها اسباب لبعض.

وكثيرا ما يؤدي سبب الشيء القريب، فيبقى هنالك بعد موضع للمسألة عنه
بلم الشيء. مثال ذلك: لم صار المتساوي الساقين، زواياه مساوية لقائمتين؟ فسببه
القريب ان يقال فيه انه مثلث، فيبقى فيه، بعد موضع للمسألة، الي ان يقال لان
زواياه مساوية للزاويتين اللتين تقعان عن جنبتي احد اضلاعه، اذا اخرج ضلعه
الآخر. وكل زاويتين كانتا عن جنبتي خط مستقيم قائم علي خط مستقيم، فهما
معادلتان لقائمتين. فحينئذ لا يبقى في الموضوع موضع للمسألة عنه لم هو هكذا.
فلذلك ينبغي ان لا يقتصر في كل ما يطالب بسببه علي ما يبقى فيه موضع للمسألة
عنه بلم الشيء.

واما ما وجوده غير ضروري، اما علي الاطلاق واما في شيء ما، فهو
صنفان: احدهما الموجود في اكثر الزمان او الموجود لاكثر الموضوع، واما ما
جمع الامرين جميعا. والثاني الموجود من الاقل او علي التساوي. وهذا الثاني،
فليس ينظر في قسميه علم اصلا، واما الموجود علي الاكثر، فانه ينظر فيه كثير من
العلوم. والمقدمات التي بهذه الصفة، فان نتائجها التي بالذات هي بهذه الصفة،
والنتائج التي بهذه الصفة، فان القياس الذي ينتجها بالذات مقدماته بهذه الصفة. وهذه
قد تعد مع الضروريات في كثير من الصنائع وتجري مجراها، وهذه ينبغي ان
تصح فيها الذاتية فقط وتستعمل في العلوم.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tanım ve Çeşitleri

Şimdi de tasavvurlar hakkında konuşalım. Daha önce tasavvur sınıflarını özetlemiş; hangisinin daha tam, hangisinin daha eksik olduğunu açıklamış; ve tasavvur sınıflarını, kendileri dolayısıyla meydana geldiği durumları sıralamıştık. Tasavvurların en eksik, bir şeye delâlet eden tekil lafızların ve bu şekilde işlev görenlerin oluşturdukları tasavvurlardır. Tasavvurların en tamı ise, tanımların oluşturdukları tasavvurlardır.

Şimdi tanımlar ve tanımlanan şeyler hakkında konuşalım. Bunlar, ya insan, güneş ve ay gibi lafızların delalet ettiği ya da terkinin yapısı (*sîga*), tam bir sözün terkihi şeklinde olmayan bir sözün delâlet ettiği şeylerdir. Tanımlar, burhânları oluşturan şeyler derecesinde birden fazla şeyden oluşturulur. Bununla birlikte, tanımların terkip tarzı, burhânların terkip tarzından farklıdır. Burhânların nasıl oluşturulduğu, genel olarak kıyaslar ve kıyasların parçaları, daha önce anlatılmıştı. Tanımların parçalarının terkinine gelince, bunun yapı tarzı, parçalarının bir kısmının 'hüküm', diğer bir kısmının da 'hakkında hüküm verilen' (*mahkûm 'aleyh*) olacağı bir yapıda değildir ve tanımın bütünü, tam bir sözün parçası yapılmaya elverişlidir. Tanımlar, en az iki parçadan terkip edilirler.

Tanımların parçalarının bütünü içerisinde tanımlanana (*mahdûd*) yüklem olabilenler olduğu gibi, yüklem olamayanlar da vardır. Buna örnek, dairenin tanımıdır. Çünkü daire, içerisinde bir nokta bulunan, bir parçanın [yani çizginin] kendisini çevrelediği ve bu noktadan çevre çizgisine doğru çıkan her doğrusal çizginin eşit olduğu bir şekildir. Bu tanımda, daire hakkında söylediğimiz "şekil", daireye yüklem yapılabilir, çünkü daire bir şekildir. "Bir parça" sözümüz ise, daireye yüklem yapılamaz. Zira dairenin bir parça olduğunu söylememiz doğru değildir. Aksine doğru olan, daireyi bir parçanın çevrelediğidir. Böylece "parça", dairenin yüklemının bir parçası olur. Öyleyse o, fasılın parçasıdır. [Tanımdaki] fasıl, "bir parçanın çevrelediği" sözümüzdür. Tanımlanana yüklem olamayan şey, tanımın tam parçası değil, parçasının parçasıdır.

الفصل الثالث

القول في الحدود وفي اصنافها

ولنقل الان في التصورات، وقد لخصنا فما سلف اصنافها وبيننا ايها اكمل وايها انقص، واحصينا الامور التي عنها تحصل اصناف التصورات. وانقص التصورات ما اوقعته الالفاظ المفردة الدالة علي الشيء وما جري مجراها، واكملها ما اوقعته الحدود.

ولنقل الان في الحدود والاشياء المحدودة، فهي اما ان تدل عليها الفاظ مثل الانسان والشمس والقمر، واما ان يدل عليها قول ليست صيغة تركيبه تركيب قول جازم. والحدود تؤلف من اشياء اكثر من واحد بمنزلة ما تؤلف البراهين، غير ان نحو تأليف الحدود مخالف لنحو تأليف البراهين. وقد لخص كيف تأليف البراهين، وبالجملّة المقاييس واجزاء المقاييس. واما تأليف اجزاء الحدود، فهو النحو الذي صيغته ليست صيغة يكون بها بعض اجزائه حكما والاخر محكوما عليه، ويصلح ان تجعل جملة جزء قول جازم. واقل ما منه تألف الحدود جزآن.

ومن جملة اجزاء الحدود ما يمكن ان يحمل علي المحدود، ومنها ما لا يمكن ان يحمل علي المحدود، مثل حد الدائرة، فانه شكل يحيط به قطع واحد في داخله نقطة، كل الخطوط المستقيمة التي تخرج منها الي الخط المحيط متساوية. فقولنا فيه انه شكل يمكن ان يحمل علي الدائرة، فان الدائرة شكل. وقولنا قطع واحد لا يمكن ان يحمل علي الدائرة، فانه لا يصدق ان نقول الدائرة هي قطع واحد، بل ان نقول الدائرة يحيط بها قطع واحد، فيكون قطع جزئا للمحمول علي الدائرة، فهو جزء الفصل اذن، والفصل قولنا يحيط به قطع واحد. وما كان لا يحمل علي المحدود، فهو جزء جزئه، لا جزؤه التام.

Tanımın tam parçası, tanımlanana yüklem olabilir. Aynı şekilde tanımın tam parçaları bazen birbirlerine tümel ya da tikel olarak yüklenebilirler. İşte bundan dolayı onun iki parçasından birinin diğeri için varlığının kanıtlanması imkansız değildir. Yine onun parçalarından her birinin tanımlanan için varlığının kanıtlanması da mümkün olabilir. Tanımın parçaları, tanımlanandan ya daha önce gelir ya da daha sonra gelir. Parçaları tanımlanandan daha önce gelen tanım, şeyin zâtını, bilaraz değil bizzat bu şeyin varlığı olanla ayrıntılı olarak anlatır. “Tanım” adının buna denk düşmesi, parçaları tanımlanandan sonra gelene denk düşmesinden daha fazladır.

Bir şeyin varlığının kendileri sayesinde olduğu şeylere gelince, bunların bir kısmı bu şeyin kendisindedir; bir kısmı ise bu şeyin dışındadır. Bir şeyi, varlığı kendisiyle olup da o şeyde bulunan şeylerle ayrıntılı olarak anlatana “tanım” adının denk düşmesi ise, parçaları bu şeyin dışında olana denk düşmesinden daha fazladır. Mutlak olarak tanım olan tanımın parçalarının her biri, tanımlanandan daha önce gelir ve bunların bir kısmı diğer kısmından daha öncedir. Tanımların parçalarının tanımlanana olan önceliği, burhânın parçalarının sonuçlarına olan önceliğine benzer. Tanımın parçalarının söz içerisinde sıra düzeni bakımından daha önce geleni [tanımlananın varlığında] daha sonra gelir. Tanımın parçaları içerisinde sonra gelenin ise, sıra düzeni içerisinde daha önce olması gerekir. Burada önce gelen ile kastettiğimiz, bir şeyin sebebinin bu şeye önceliğidir. O halde tanımın parçalarının önce geleni vasıtasıyla sonra gelenin ya tanımlanan için varlığı ya da mutlak olarak varlığı kanıtlanabilir. Tanım, iki parçadan daha fazla parçayla yapılmış olduğunda da durum böyledir. Tanımın tam parçalarının bir kısmına bileşik lafız, bir kısmına tekil lafız ve bir kısmına da söz delalet eder. Bileşik lafzın delalet ettiğine gelince, bunun tanımlanan için varlığının kanıtlanması ancak diğer parçalarla mümkün olur. Bu diğer parçalar içerisinde, aynı şekilde birbirlerine yüklenmesi mümkün olanlar olursa, onun iki parçasından birinin diğeri için varlığı yüklemli burhân ile kanıtlanabileceği gibi, bundaki orta terimin diğer parça yapılması da mümkündür. Eğer onun parçalarının birbirlerine yüklenmesi mümkün olmazsa, bu durumda şartlı terkip ile kanıtlanır. Tekil lafzın delalet ettiğine gelince, bunun durumu, parçalarının birbirine yüklenmesi mümkün olmayan sözün delalet ettiğinin durumuyla aynıdır. **Tanımın**, her birine bir söz ile delalet edilen tam parçaları içerisinde, tanımlanandan daha genel olanlar varolduğu gibi, her parçası tanımlanana eşit olanlar da vardır. Tanımın, bir söz ile delalet edilip tanımlanana eşit olan tam parçalarının her birinin tek başına, tanımlananın tanımı olarak alınması bazen mümkündür.

فجزؤه التام يمكن ان يحمل علي المحدود، وكذلك اجزاؤه التامة قد يمكن ان يحمل بعضها علي بعض، اما حملا كلياً واما جزئياً، ولذلك قد لا يمتنع ان يبرهن وجود احد جزئيه للآخر. وقد يمكن ان يبرهن وجود كل واحد من اجزائه للمحدود. واجزاء الحد، اما اقدم من المحدود، واما متأخرة عنه. والذي اجزاؤه اقدم من المحدود هو الذي يفهم ذات الشيء مفصلاً بالتّي هي وجود ذلك الشيء بالذات لا بالعرض. ووقوع اسم الحد علي هذا اكثر من وقوعه علي الذي اجزاؤه متأخرة عن المحدود.

واما التي بها وجود الشيء، فمنها ما هي في الشيء نفسه، ومنها ما هي خارجة عن الشيء. والذي يفهم الشيء مفصلاً بالتّي بها وجوده وهي في الشيء يقع عليه اسم الحد اكثر مما يقع علي ما اجزاؤه خارجة عن الشيء. واجزاء الحدود التي هي حدود علي الاطلاق، فكل واحد فيها اقدم من المحدود، وبعضها اقدم من بعض. وتقدم اجزاء الحدود للمحدود علي مثال تقدم اجزاء البراهين للنتائج. واقدم اجزاء الحد مرتبة من القول اشد تأخراً. والمتأخر من اجزائه ينبغي ان يكون الاقدم، فالاقدم في الترتيب. والتقدم ها هنا انما نعني به تقدم سبب الشيء علي الشيء. فانن الاقدم من اجزاء الحد قد يمكن ان يبرهن به المتأخر، اما وجوده للمحدود واما وجوده علي الاطلاق. وكذلك متي كان الحد مؤتلفاً من اجزاء كثيرة اكثر من اثنتين. واجزاء الحد التامة منها ما يدل عليه لفظ مركب، ومنها ما يدل عليه لفظ مفرد، ومنها ما يدل عليه قول. اما ما يدل عليه لفظ مركب، فانما يمكن ان يبرهن وجوده للمحدود بالاجزاء الاخر، وان كانت هذه الاجزاء الاخر، فيها ايضاً ما يمكن ان يحمل بعضها علي بعض، امكن ان يبرهن وجود احد جزئيه للآخر ببرهان حملي، ويجعل الحد الاوسط فيه الجزء الاخر. وان كان لا يمكن حمل اجزائه بعضها علي بعض، برهن بتأليف شرطي. واما ما يدل عليه لفظ مفرد، فان حاله حال ما يدل عليه قول لا يمكن حمل اجزائه بعضها علي بعض. واجزاء الحد التامة التي تدل علي كل واحد منها بقول، منها ما هو اعم من المحدود ومنها ما كل جزء منه مساو للمحدود. واجزاء الحد التامة التي يدل عليها بقول، فالمساويات للمحدود قد يمكن ان يؤخذ كل واحد منها علي انفراده حداً للمحدود.

Bu iki parça içerisinden sonra geleni, “burhânın sonucu olan tanım” diye adlandırılır. Bu ikisi içerisinden önce geleni ise “burhânın ilkesi olan tanım” diye adlandırılır. Bu ikisinin toplamı da “vaz’ [sözün kuruluşu] bakımından değişen burhân olan tanım” diye adlandırılır. Bu ise, tanımların en mükemmelidir. Zira bu tanım ile burhân arasında sadece parçaların tertibinde fark vardır. Bu böyle olunca, bir şey mutlak olarak burhân ile kanıtlandığında, burhânın parçalarını aynıyla tanımın parçaları olarak almak mümkündür. [Yine] bir şey tanımlandığında da, onun tanımının parçalarını burhânın parçaları olarak almak mümkün olur. Bizde tekil lafzın delalet ettiği bir şey bulunduğunda ve onun varlığını yüklemli burhân ile kanıtlamaya ihtiyaç duyduğumuzda, o şeyi açıklayan sözü (*el-kavlü’ş-şârih*) alıp da mutlak burhân ile onu kanıtladığımızda ve ondaki orta terimi, bileşik lafzın delalet ettiği bir anlam olarak aldığımızda lafzın açıklayıcısı olan bu söz dönüp burhânın sonucu olarak o şeyin tanımı olur ve böylece orta terim de burhânın ilkesi olarak onun tanımı olur. Bunun örneği şudur: Mesela biz gök gürültüsünün varlığını kanıtlamak istediğimizde, [önce] “gök gürültüsü” lafzını, “Buluttan kaynaklanan sestir” diye açıklarız. Sonra, onun kanıtlanmasına imkan verecek bir durumu oluşturmak için bu sözün tertibini değiştiririz ve şöyle deriz: “Bulutta ses vardır.” Ayrıca ondaki orta terimi de, “rüzgârın bulutlardaki hareketi” yaparız. Böylece burhânı şöyle terkip ederiz: “Rüzgâr bulutta hareket etmektedir; rüzgarda ses vardır; o halde bulutta ses vardır.” Bu terkip tarzı, sürekli bir şekilde devam eden ve belirli bir sonuca götüren burhânın terkip tarzıdır. Bu parçaları aynıyla gök gürültüsü için tanım olarak almak istediğimizde, bu parçaların tertibini değiştiririz ve şöyle deriz: “Gök gürültüsü, rüzgârın buluttaki hareketi dolayısıyla buluttaki sestir.” Böylece burhânda sırası önce gelen şeyin, tanımdaki sırası sonra gelir ve orada sırası sonra gelenin ise burada sırası önce gelir.

Parçaları, tanımlananın dışındaki şeyler olarak alınan tanımlara gelince, dışarıda olan bu şeyler üç sınıftır: [1] Ya bir şeyin gâyeleridirler [2] ya fâilleridirler [3] ya da tanımlananın kendisinde bulunduğu bir şeydirler. Tek bir şeyin tanımında, bu şeyin gâyesine delalet eden parça ile bu şeyin kendisinde bulunduğu şeye delalet eden parçanın birleşmesi rast geldiğinde, gâyeye delalet eden [parça], o tanımda burhânın ilkesidir; diğer parça ise, burhânın sonucudur. Bunun örneği nefsin tanımıdır: “O [nefs], kendisinden idrakin ve idrake tabi fiillerin meydana geldiği organa sahip doğal cismin yetkinliğidir.” Kuşkusuz bu parçaların her ikisi, yani “organa sahip doğal cisim” sözü-müz ile “kendisinden idrakin ve idrake tabi fiillerin meydana geldiği” şeklindeki sözümüz, nefsin dışındaki iki şeydir.

فالمُتَأَخِّر من هذين الجزئين يسمى الحد الذي هو نتيجة برهان، والاقدم منهما يسمى الحد الذي هو مبدأ برهان. ومجموعهما يسمى الحد الذي هو برهان متغير في الوضع. وهذا هو اكمل الحدود، فانه لا فرق بين هذا الحد وبين البرهان الا في ترتيب الاجزاء فقط. فاذا كان ذلك كذلك، فانه اذا تبرهن الشيء بالبرهان علي الاطلاق امكن ان تؤخذ اجزاء البرهان بأعيانها اجزاء حدود. واذا حدد الشيء امكن ان يؤخذ اجزاء حدوده اجزاء براهين. ومتي اتفق ان كان معنا امر ما يدل عليه لفظ مفرد واحتجنا الي ان نبرهن وجوده ببرهان حملي، فاخذنا القول الشارح له وبرهنا ببرهان علي الاطلاق، واخذنا الحد الاوسط فيه معني يدل عليه لفظ مركب، عاد ذلك الذي كان شرحا للفظ، فصار حدا للامر علي انه نتيجة برهان، فصار الحد الاوسط حدا له علي انه مبدأ برهان. مثال ذلك انا اذا اردنا ان نبرهن وجود الرعد مثلا، فشرحنا لفظ الرعد انه صوت من غيم، ثم غيرنا ترتيب هذا القول ليصير بحيث يمكن ان يبرهن عليه، فقلنا: الغيم فيه صوت، وجعلنا الحد الاوسط؛ فيه تموج الرياح في الغمام والفنا البرهان هكذا: الغيم فيه ريح يتموج، ففيه صوت، فالغيم اذن فيه صوت. فهذا النحو من التأليف هو نحو تأليف برهان جار علي الاتصال مفض الي نتيجة محدودة. ومتي اردنا ان نأخذ هذه الاجزاء باعيانها حدا للرعد غيرنا ترتيب هذه الاجزاء، وقلنا: الرعد هو صوت في غيم لثموج ريح فيه، فيصير ما قدمت مرتبته في البرهان متأخر المرتبة في الحد، والمتأخر مرتبته هناك متقدم المرتبة ها هنا.

واما الحدود التي تؤخذ اجزائها امورا خارجة عن المحدود، فان تلك الامور الخارجة ثلاثة اصناف: اما غايات للشيء، واما فاعلات له، او شيء فيه المحدود. فمتي اتفق في شيء واحد ان اجتمع في حده جزء دال علي غايته وجزء يدل علي ما فيه الشيء، فان الذي يدل علي الغاية هو مبدأ برهان في ذلك الحد، والجزء الاخر هو نتيجة برهان. مثال ذلك حد النفس وهو انها استكمال لجسم طبيعي ألي يصدر عنه ادراك والافعال التي تتبع الادراك، فان كلا هذين الجزئين، اعني قولنا جسم طبيعي ألي وقولنا يصدر عنه ادراك والافعال التي تتبع الادراك، شيان خارجان عن النفس.

Bununla birlikte, “organa sahip doğal cisim” sözümüz, nefsin bulunduğu şeye delalet etmektedir. Diğer parça ise, nefsin gâyesine delalet etmektedir. İşte bundan dolayı bu parça, burhânın ilkesi; diğer parça ise, burhânın sonucu yapılıdır. Aynı şekilde, tanımında, fâile delalet eden parça ile gâyeye delalet eden parça bir araya geldiğinde, gâyeye delalet eden parça, burhânın ilkesi; diğeri ise, burhânın sonucudur. Bunun örneği şudur: Duvarı tanımlarken şöyle deriz: “O [duvar], çatıyı taşıması için ustanın meydana getirdiği bir cisimdir.” Elbette “çatıyı taşıması için” sözümüz, burhânın ilkesi; diğer parça ise, burhânın sonucudur.

[Buraya kadar söylenen] bu sözler, tanım sınıflarının tümünün durumunu anlatmıştır. Mademki, eskiden ve günümüzde pek çok insan, tanımın cins ve fasıllardan terkip edildiğini söylemeyi alışkanlık edinmişlerdir; o halde, onların bu hususta söylediklerini ele almamız ve bunun hangi sınıfa dahil olduğunu açıklamamız gerekir. Bu amaçla şöyle diyoruz: Bu kişilerden hiç biri, “cins” diye adlandırdıkları parçanın, bir şeyi, kendisi dışındaki şeyle tarif eden olduğunu asla düşünmemiştir. “Fasıl” diye adlandırdıkları parçaya gelince, fasıllardan birçoğu hakkında onların, bir şeyi, tanımlanan şeyin dışında olanla tarif ettiği düşünülmüştür. Bu fasıllardan birçoğunun ise, böyle olmadığı düşünülmüştür; insanın ve üçgenin tanımında olduğu gibi. Faslı hakkında onun [tanımlananın] zâtının dışında olan şeye delalet ettiği düşünülene örnek, “duvar” ın tanımındaki şu sözümüzdür: “O, çatıyı taşıyan cisimdir.” Kuşkusuz çatıyı taşıma, duvarın zâtının dışındadır. “İlâh” ın, “âlemi hareket ettiren şey” diye tanımlanmasında ve benzer tanımlarda da durum böyledir. Tanımlarda cins ve fasıl olarak kullanılanlar, iki sınıftır. Bunlardan biri, “canlı” hakkında onun cins, “düşünen” hakkında da onun fasıl olduğunun söylenilmesi gibidir. İkincisi ise, bir, mevcûd, yetkinlik, kuvve, nispet vb. tam anlamıyla dereceli-eşit lafızların (*müşekkek*lerin) delalet ettikleri şeylerdir. Birinci sınıfın, cins olarak adlandırılması daha uygundur. Bu, mutlak olarak cinstir. Bu şekildeki cins ve fasıldan bileşen tanımların fasılları, tanımlananın dışındaki şeyler değildir; aksine onlar, tanımlanandadır. Çünkü bunların tanımlarının parçaları, kesinlikle bir şeyin varlığının ve hüviyetinin kendisi sebebiyle olduğu şeye delalet eder. Cins, ya burhânın sonucu gibi işlev gören şeye ya da toplamın bütününe delalet eder. Ancak burhânın sonucu gibi işlev gören şeye delaleti daha uygun, daha çok ve daha güçlüdür. Fasıl ise, ya burhânın ilkesi gibi işlev gören şeye ya da toplamın bütününe delalet eder. Ancak burhânın ilkesi gibi işlev gören şeye delaleti daha çoktur.

غير ان قولنا جسم طبيعي ألي يدل علي الذي فيه النفس، والجزء الاخر يدل علي غاية النفس. فلذلك يجعل هذا الجزء مبدأ برهان والاخر نتيجة برهان. وكذلك اذا اجتمع في الحد جزء يدل علي الفاعل وجزء يدل علي الغاية، فان الجزء الدال علي الغاية هو مبدأ برهان والاخر نتيجة برهان. مثال ذلك انا اذا حددنا الحائط فقلنا: هو جسم احداثه البناء لحمل السقف، فان قولنا لحمل السقف هو مبدأ برهان والجزء الاخر نتيجة برهان.

فقد لخص هذا القول امر اصناف الحدود كلها. واذا كان كثير من الناس في القديم والحديث قد اعتادوا ان يقولوا انها تؤلف من اجناس وفصول، فينبغي ان ننظر في ما يقولونه من ذلك ونبين في اي الاصناف يدخل، فنقول: انه ليس يظن احد من اولئك ان الجزء الذي يسمونه الجنس يعرف الشيء بما هو خارج عنه اصلا، واما الجزء الذي يسمونه الفصل، فقد يظن بكثير منها انه يعرف بما هو خارج الشيء المحدود. وكثير منها ليس يظن به ذلك، مثل حد الانسان وحد المثلث. وما يظن بفصولها انها تدل علي ما هو خارج عن ذاته، فمثل قولنا في حد الحائط: انه جسم يحمل السقف، فان حمل السقف هو خارج عن ذات الحائط؟ وكذلك تحديد من حد الاله انه شيء يحرك العالم، واشباه هذه الحدود. والتي تستعمل اجناسا وفصولا في الحدود صنفان، احدهما بمنزلة ما يقال في الحيوان انه جنس، وفي الناطق انه فصل. والثاني ما تدل عليه المشككات التامة التشكيك، مثل الواحد والموجود والكمال والقوة والنسبة وما اشبه ذلك. والصنف الاول هو احري ما سمي جنسا، وهو الجنس علي الاطلاق. فما كان من الحدود المألوفة من اجناس والفصول هذه سبيلها، فكانت فصولها ليست امورا خارجة عن المحدود، بل كانت في المحدود، فان اجزاء حدودها لا محالة تدل علي التي بها وجود الشيء وهويته. اما الجنس فيدل اما علي ما يجري منه مجري نتيجة برهان او يدل علي جملة المجتمع، الا ان دلالة علي ما يجري منه مجري نتيجة برهان احري واكثر واقوي. والفصل منه، فيدل اما علي ما يجري منه مجري مبدأ برهان او يدل علي جملة المجتمع، لكن دلالة علي ما يجري منه مجري مبدأ برهان اكثر.

Faslı, tanımlananın dışındaki şeye delalet edene gelince, bu fasıl iki sınıftır. Bunlardan biri, şeye ilişkin konumu sûret mesabesinde bulunanın tanım olması ve “suret” adının yerine suretin tanımının kullanılmasıdır. Bu da, suretin bir adının olmaması durumu rast geldiğinde gerçekleşir. Bunun örneği, hurmanın şu şekildeki tanımıdır: “O, meyve veren bir ağaçtır.” “Ağaç” sözümüz, hurmanın cinsidir. “Meyve veren” sözümüz ise, hurma ağacının dışındaki bir şeye delalet eden fasıl olup, ona özgü bir fiile delalet etmektedir. Özel fiiller (*el-ef'âlü'l-hâssa*), bir şeyin kendisine özgü suretinden meydana gelince, suretin fiilleri, suretin gâyeleri olur ve bununla tanımlanır. Hurma ağacının, kendisi sebebiyle hurma ağacı olduğu sureti için bir adın olmaması durumu rast geldiğinde, o suretin tanımı alınır ve adı yerine kullanılır. Aynı şeyi, suretinin tasavvuru zor ya da imkansız olan şeyde de yaparız. İkinci sınıf ise, daha önce söylediklerimizde olduğu üzere, fasıllarının, dıştaki şeylere delalet eden olmasıdır. Bu şekildeki cins ve fasıllardan bileşen tanımların cinsi, tanımlanan içerisinde, birinci sınıftaki cinsin delalet ettiğine delalet eder. Bunun faslı da böyledir.

Bu parçalardan değil de diğerlerinden bileşen tanımlara gelince, bu tanımda cinsin yerine konulan şey ya kesinlikle cins olmayıp ortak bir isim veya dereceli-eşit anlamlı bir isimdir ya da canlı hakkında “O, insanın cinsidir” denilmesinden başka bir tarzda cins olduğunun söylenmesidir. Bunun örneği ‘bir’, ‘mevcut’ ve ‘şey’dir. Bunlar ve benzerleri, ya asla cins olmazlar ya da başka tarzlarda cins olurlar. Çünkü öyle görünüyor ki bunlar, şeyin kuruluşunu (*kıwâm*) sağlayan bir parçaya kesinlikle delalet etmeksizin şeyi, bir tarzda genel olarak hayal ettirirler. Durum böyleyse, cins iki sınıftır. Birincisi, bir şeyi, bir tarzda sadece genel bir şekilde hayal ettirendir. İkincisi ise, genel bir şekilde hayal ettiren ve aynı zamanda bir şeyin kuruluşunu sağlayan bir parçaya delalet edendir. Her ne kadar her ikisi de “cins” olarak isimlendirilse de ikinci, cins adını almaya birinciden daha layık olmalıdır.

Şimdi de, parçaları, tanımlanandan sonra gelen tanımlar hakkında konuşalım. Bu amaçla şöyle deriz: Eğer varolanlar içinde bir şey için ondan daha önce gelen bir şeyin varlığı mümkün değilse, onun tarifi, ancak parçaları, tanımlanandan sonra gelen tanımlarla mümkün olur. Şayet bir şey için hem kendisinden daha önce gelen bir şeyin hem de daha sonra gelen başka bir şeyin varlığı mümkünse, onu, bu iki şeyle, yani önce gelen ve sonra gelenle tarif etmek mümkündür. Fakat bunun tarifinde ancak parçaların sonra geldiği tanımlar kullanılır. Bu da, ya tarifte açıklık amacıyla ya da kendisinden önce gelen şeylere vakıf olunmadığında olur.

واما ما فصله دال علي امر خارج عن المحدود، فان ذلك الفصل صنفان، احدهما ان يكون حدا لما منزلته من الشيء منزلة الصورة، فيستعمل حد الصورة بدل اسم الصورة، اذا اتفق ان لم يكن للصورة اسم. مثال ذلك حد من حد النخلة انها الشجرة التي تثمر الثمر، فان قولنا شجرة هو جنس النخلة، وقولنا تثمر الثمر فصل يدل علي امر خارج عن النخلة، ولما يدل علي فعل لها خاص. والافعال الخاصة، لما كانت تصدر عن صورة الشيء الخاصة به، صارت افعال الصورة غايات الصورة، فحدث بها. ولما اتفق في الصورة التي بها النخلة نخلة ان لم يكن لها اسم، اخذ حدها فاستعمل بدل اسمها. وكذلك تفعل فيها يعسر تصور صورته او لا يمكن. والصنف الثاني ان تكون فصولها دالة علي اشياء خارجة، علي مثال ما قلنا فيما سلف. وما كان من الحدود المأقاة من اجناس وفصول هذه سبيلها، فان للجنس منه يدل من الحدود علي ما يدل عليه الجنس في الصنف الاول، وكذلك الفصل منه.

واما الحدود التي تؤلف من سائر تلك الاجزاء فان الموضوع في الحد مكان الجنس، اما ان لا يكون جنسا اصلا، بل اسما مشترك او مشككا، او ان يقال فيه انه جنس بنحو اخر غير النحو الذي يقال في الحيوان انه جنس للانسان. مثال ذلك الواحد والموجود والشيء، فان هذه اشباهها، اما ان لا تكون اجنسا اصلا، واما ان تكون اجناسا بانحاء اخر. فان هذه يشبه ان يكون قد تخيل الشيء تخيلا عن بنحو ما، من غير ان تدل علي جزء به قوام الشيء اصلا. فان كان كذلك، فالجنس صنفان: احدهما ما خيل الشيء تخيلا عاما فقط علي نحو ما، والاخر ما خيل تخيلا عاما ودل مع ذلك علي جزء مابه قوام الشيء. وهذا ينبغي ان يكون احق باسم الجنس من الاول، ان كان كلاهما يسميان جنسا.

ونقل الان في الحدود التي اجزائها متأخرة عن المحدود، فنقول ان كان في الموجودات شيء لا يمكن ان يوجد له شيء اقدم منه، فذلك ليس يمكن تعريفه الا بالحدود التي اجزائها متأخرة عن المحدود. وما امكن ان يوجد له شيء اقدم منه وشيء اخر متأخر عنه، امكن ان يعرف بالامرين معا، اعني بالمتقدمة والمتأخرة. غير ان هذا انما يستعمل في تعريفه الحدود المتأخرة الاجزاء، اما للاستظهار في التعريف، واما اذا لم يقف علي الاشياء التي هي اقدم منه.

Sonra gelen, ya tanımlanan şey için zorunludur ya da zorunlu değildir. Zorunlu olan ise, ya daha yakındır ya da daha uzaktır. Yakın zorunluyla “şey”in tanımlanması durumunda, [tanımlanan şey] kendisinden önce gelen bir şey bulunmayan şeyse yakın zorunlu onu tam olarak tarif eder; eğer kendisinden önce gelen bir şey bulunması mümkün şeyse yakın zorunlunun onu tarifi, tama yakın bir tariftir ve bu tarifi eksikliği, sebebi bildirmemesidir. Şeyden sonra gelen zorunlular, yakınlık ve uzaklıkta derecelenme gösterir. Daha yakın olan her şeyin tanımlananı tarifi, daha tam bir tariftir. Daha uzak olan her şeyin [tanımlananı] tarifi ise, daha eksiktir. Zorunlu olmayan sonra gelenin bir şey hakkında verdiği bilginin zihindeki miktarı ise, ancak bir şeyi uzak bir mesafeden gören kimsenin o nesneyi düşündüğünde idrak ettiği miktar kadardır. Yakın zorunluya gelince tanımın daha önce gelen parçalarının ondan intikali mümkündür. Sonra gelen, daha yakın olduğunda, bundan, daha önce gelene nakil daha kolay ve daha hızlıdır ancak bunun böyle olması, sonra gelenin önce gelene delil kılınması kaydıyla. Zorunlu olmaya gelince, bundan, daha önce gelene intikal ancak zorlukla ya da bilaraz mümkündür.

Önce gelen ve sonra gelen şeylere sahip olan şeyler, iki sınıftır. Birincisi, önce gelenleri sonra gelenlerinden bizim açımızdan daha iyi bilinen şeylerdir. Böyle olanda nakil, sırasıyla, önce gelenden önce gelene ve sonra gelenden sonra gelene yapılır. Bu da, matematiksel şeylerin çoğunda olduğu üzere, önce gelenin mutlak burhānlarda orta terim yapılmasıyla gerçekleşir. İkincisi ise, kendisinden sonra gelenlerin ondan önce gelenlerden bizim açımızdan daha bilinir olduğu şeylerdir. Böyle olan şeyi, başlangıçta, sonra gelenler içinde bize göre en iyi bilinen ile tanımlarız ve sonra da bundan, daha önce gelene intikal ederiz. Bu intikali de, doğal şeylerin çoğunda olduğu üzere, sonra geleni delilde orta terim yapmak suretiyle gerçekleştiririz.

Parçaları önce gelen tanımlar, mutlak tanımlardır ve bunlara “tanım” adının verilmesi daha doğrudur. Parçaları sonra gelen tanımlara gelince, bunlara mutlak olarak “tanım” adı verilmez. Bundan aşağıda bir derecededirler. Fakat bunlar, ancak resim [betim] veya sonra gelen tanım olarak adlandırılırlar. Açık ki, tanımın parçalarından her birinin, tanımlanması istenen şey için varlığı açık olmadıkça, bu parçalardan tanım oluşturulması mümkün olmaz. Bundan dolayı, tanım yapmadan önce, bu şeylerden başlı başına her birinin tanımlanması istenen şey için var olduğu bilgisinin bizde daha önceden bulunması gerekir. Bir şey için bir şeyin varlığının bilgisi ya kesinlikle burhānsız ve kıyassız ya da burhānla elde edilir.

والتأخرة، اما ضرورية للشيء المحدود، واما غير ضرورية. والضرورية، اما اقرب واما ابعد. والضرورية القريبة، اذا حد بها الشيء، عرفت، اما الذي لا يوجد شيء اقدم منه فتعريفا تاما، واما ما يمكن ان يوجد شيء اقدم منه، فتعريفه تعريف قريب من التام. ونقص هذا التعريف انه لا يوقف علي السبب. والضروريات المتأخرة عن الشيء تتقاصل في القرب والبعد. وكل ما كان اقرب كان تعريفه لمحدود تعريفا اكمل، وكل ما كان ابعد كان تعريفه انقص. واما المتأخرة التي ليست ضرورية، فانها ليست تفيد من معرفة الشيء الا ما مقداره في الذهن مقدار ما يدرك المبصر من الشيء متي تأمله علي مسافة بعيدة. والضرورية القريبة يمكن ان تنتقل منها اجزاء الحد الاقدم. وكلما كانت المتأخرة اقرب، كانت النقلة منها الي الاقدم اسهل واسرع، علي ان تجعل المتأخرة دلائل علي المتقدمة. واما ما ليست ضرورية، فليس يمكن النقلة منها الي الاقدم الا يعسر او بالعرض.

والامور التي يوجد لها اشياء متقدمة ومتأخرة صنفان، احدهما التي متقدماتها اعرف عندنا من المتأخرات عنها، وما كان كذلك كانت النقلة فيها من الاقدم. فالاقدم الي المتأخر فالتأخر علي النظام، علي ان تجعل المتقدمة حدودا وسطي في البراهين علي الاطلاق، بمنزلة ما عليه الامر في اكثر التعاليم. والثاني هو الذي المتأخرات عنه اعرف عندنا من المتقدمات له. فما كان كذلك فانا نحده اولا باعرف المتأخرات عندنا، ثم ننتقل منها الي التي هي اقدم، بان نجعل المتأخرة حدودا وسطي في الدلائل، بمنزلة ما عليه الامر في اكثر الامور الطبيعية.

فالحدود التي اجزاؤها متقدمة هي الحدود علي الاطلاق، وهي احري ان يقع عليها اسم الحد. واما الحدود المتأخرة الاجزاء، فانها لاتسمى الحدود علي الاطلاق، اقل ذلك، لكن انما تسمى رسوما او حدودا متأخرة. وظاهر ان اجزاء الحدود لا يمكن ان تؤلف منها الحدود، ما لم يكن كل واحد منها بين الوجود للشيء الذي يقصد تحديده. فلذلك يلزم ان يكون كل واحد من تلك الامور قد سبقت لنا قبل التحديد معرفة وجود كل واحد منها علي حياله للشيء المقصود تحديده. والمعرفة بوجود الشيء للشيء تحصل اما لا عن برهان ولا عن قياس اصلا، واما عن برهان.

Öyleyse tanım yapmadan önce, tanımın parçalarının tanımlanan şey için varlığı ya kendiliğinden ya da burhânlarla bilinmiş olmalıdır. Bunlardan her biri bilindiğinde, bu durumda tanım yapmaya başlanabilir.

Daha önce dediğimiz gibi, tanımın parçaları, ya 'o nedir' yoluyla şeyin yüklemeleri olmalıdır ya da şeyin varlığının bilaraz değil de bizatihi kendileri sebebiyle olduğu şeyler olmalıdır. Şeyin birden çok yükleminden her birinin -ya kendiliğinden ya da burhân vasıtasıyla- 'o nedir' yoluyla yüklem olduğu ortaya çıktığında yahut da birden çok şeyin bu iki yoldan biriyle [yani ya kendiliğinden ya da burhân vasıtasıyla], şeyin varlığını sağlayan şeyler olduğu ortaya çıktığında, bu durumda onlarla şeyi tanımlarız. Bundan sonra, bu durumdaki parçaların biraraya getirilmesi ve toplamlarından tanımlanana eşit bir şey bileşinceye kadar birbiri ardına belirgin bir dizide tertibiyle tanım oluşturmak uygun hale gelir. İşte bu durumda, bir şeyin tanımını tam olarak gerçekleştirmiş oluruz.

Tanımın parçalarının tertibi, bu parçaların birbiriyle kıyaslanmasıdır. Buna göre hangisi varlık bakımından daha önce ise, o, tertipte daha sonraya alınır ve yine hangisi varlık bakımından sonra geliyorsa, o, tertipte öne alınır. Aynı şekilde, hangisi daha genel ise, o, tertipte öne alınır ve hangisi daha özel ise, o da sonraya bırakılır. Tanımlanması istenilen her şeyde, önce onun cinsinin alınmasına ve ön sıraya konulmasına çalışılır ve sonra da, dediğimiz sıraya göre, geride kalan diğer şeyler ardı sıra getirilir. Bunların toplamından, tanımlanana eşit olan şey biraraya geldiğinde, bu şeyin tanımı bizde meydana gelir. Daha önce dediğimiz gibi, bazen şu durum rast gelir: Tanımlanan şeyin varlığı hakkında burhân amaçlayıp onu kanıtlarız ve o şeyin tanımının parçaları, burhâna özgü sıra düzeniyle sıralanmış olarak bizde meydana gelir. Bu durumda geriye yalnızca, tanım olabilmesi için onun tertibini değiştirmek kalır. Aynı şekilde bazen de şu durum rast gelir: Şeyi tanımlamak isteyip onu tanımlarız ve o şeyin burhânının parçaları [tanıma özgü sıra düzeniyle sıralanması] bizde meydana gelir. Bu durumda geriye yalnızca burhân olabilmesi için onun tertibini değiştirmemiz kalır. Bu, bir şeyin tam tanımına ulaştığımız ve hakikî bir tanımda ihtiyaç duyulan şeylerin tümüne vardığımız yoldur.

Tanımlarda faydalı olduğu düşünülen diğer yollara gelince, bunların bir kısmından, gereğince yapılıp yapılmadığı varsayılan diğer tanımlarda faydalanılır; bir kısmından da bizzat tanımlamada faydalanılır. Verili tanımların sınanmasında faydalı olan yollar, *Topika* kitabının dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci bölümlerinde ele alınmıştır. Fakat bunlar, cedelî sınamalarla ortaya konuldu. Bunlar arasında kesin tanımlarda faydalı olanlar alınmalıdır. Tanımlamada faydalı olduğu düşünülen yollarla ilgili olarak eskilerden öğrenilen, üç yoldur.

فانذنب ينبغي ان تكون اجزاء الحدود معلومة الوجود للمحدود قبل تأليف الحد، اما بانفسها واما ببراهين. فاذا حصل كل واحد منها معلوما، شرع حينئذ في تأليف الحد. واجزاء الحد، كما قلنا، ينبغي ان تكون اما محمولات علي الشيء من طريق ما هو، او امورا بها وجود الشيء بذاته، لا بالعرض. فاذا صح في عدة محمولات علي الشيء ان كل واحد منها محمول من طريق ما هو، اما بنفسه واما ببرهان، او صح باحد هذين الوجهين ان امورا ما بها وجود الشيء حددناها حينئذ. وتأليف الحد يلتزم بعد ذلك بجمع الاجزاء التي حالها هذه الحال، وترتيبها متتالية علي نظم محصل، الي ان يجتمع من جملتها ما يساوي المحدود. فحينئذ نكون قد وفينا الشيء حده.

وترتيب اجزائه هو ان يقايس بين تلك الاجزاء، فايها كان اقدم في الوجود اخر في الترتيب وايها كان متأخرا في الوجود قدم في الترتيب. وكذلك ايها كان اعم قدم في الترتيب، وايها كان اخص اخر، ويتحري في كل ما يقصد تحديده ان يؤخذ اولا جنسه، فيرتب اولا، ثم يردف بسائر الباقية علي الترتيب الذي قلناه. فاذا اجتمع من جملة ذلك ما يساوي المحدود حصل لنا حينئذ حد ذلك الشيء. وقد يتفق، كما قلنا، ان نقصد البرهان علي وجود الشيء المحدود، فنبرهنه، فيعرض ان يكون قد حصل لنا اجزاء برهانه، فيبقي ان نغير ترتيبه حتي يصير حدا. وكذلك قد يتفق لنا ان نقصد لتحديد الشيء فنحده، فيعرض ان يكون قد حصل لنا اجزاء برهانه، فيبقي ان نغير ترتيبه حتي يصير برهانا. فهذا هو الطريق الذي نصل به الي تحديد الشيء علي التمام والي كل ما يحتاج اليه في التحديد علي الحقيقة.

واما سائر الطرق التي يظن بها انها نافعة في الحدود، فمنها ما ينتفع به في سائر الحدود التي تفرض هل هي علي ما ينبغي او ليست علي ما ينبغي. ومنها ما ينتفع به في التحديد نفسه. والتي ينتفع بها في سائر الحدود المعطاة، فقد عدت في الرابعة والخامسة والسادسة والسابعة من كتاب طويبيقي، غير انها اجريت مجري السبارات الجدلية، فليلتقط منها ما ينتفع به في الحدود اليقينية. واما ما يظن به انه نافع في التحديد، فان المأخوذ منها عن القدماء ثلاثة طرق:

Bunlardan biri, Ksenokrates'in yoludur ki, bu, her hangi bir şeyin bir nesnenin tanımını olduğunun mutlak burhân ile kanıtlanmasıdır. İkincisi, Eflatun'un tercih etmiş olduğu bölme yoludur. Üçüncüsü ise, Aristoteles'in zikretmiş olduğu terkip yoludur.

Ksenokrates'in yolu, reddedilmiş bir yol değildir ama bütün tanımlamalarda ondan yararlanılmamaktadır. Çünkü herhangi bir şeyin bir nesnenin tanımını olduğunu mutlak burhân ile kanıtlamak istediğimizde, orta terimin yine aynıyla o nesnenin tanımını olan başka bir şey olarak alınması gerekir. Mutlak burhânın şartlarından biri, -bir şeyin sebebinin o şeyi öncelemesi nedeniyle- orta terimin ilk taraftan daha önce olmasıydı. Bu nedenle kanıtlanan tanımın, bu kanıtlanan tanımdan daha önce gelen başka bir tanıma sahip nesnenin tanımını olması zorunlu olarak gerekir. Bunun örneği şudur: "İki ayaklı yürüyen canlı", "insan" için kanıtlandığında, bunda kullanılan orta terimin, "ölümlü düşünen canlı" olması ve şu şekilde terkip olunması gerekir: "Her insan ölümlü düşünen canlıdır; her ölümlü düşünen canlı, iki ayaklı yürüyen canlıdır." Böylece bilinmiş olmalıdır ki, orta terim, aynı zamanda tanımını istenen nesnenin tanımıdır. Şayet ona ilişkin bilgimiz, ancak burhân ile gerçekleşiyorsa, bu durumda, onun üçüncü bir tanımını olması gerekir. Bu üçüncü tanım da aynı şekilde ancak burhân ile gerçekleşiyorsa, bu durumda onun da dördüncü tanımını olması gerekir ve sonsuza kadar böyle devam eder. Mademki bu imkânsızdır, o halde, bir şeyin tanımları içerisinde en önce gelenin burhânsız bilinmesi gerekir. Öyleyse, bu yol, ancak bu tür durumlarda faydalıdır, yoksa sadece tek bir tanımını olan şeylerde veya burhânsız olan birçok tanımını bulunup da bunlardan en önce gelenin burhân olduğu şeylerde faydalı değildir.⁴ Nitekim bu, Themistius yorumuna göre *Burhân*'ın ikinci bölümünde geçersiz kılınmış ve reddedilmiştir. Bununla birlikte, birkısım insanlar, tek bir şeyin birden fazla tanımının olmasını eleştirmekte ve reddetmektedir. Eğer böyleyse, tanım asla kanıtlanamaz, tanımın ancak iki parçasından biri, diğeriyle kanıtlanır. Bu durumda da ya tanım hiçbir şekilde kanıtlanmaz ya da burhân yöntemi tüm tanımlamalarda faydasızdır.

Tanımın bölme yoluyla yapılması da böyledir. Biz bir şeyi tanımlamak istediğimizde, bu şeyin hangi cinsin altına girdiğine bakarız. Eğer onun, yüksek cinsinden kendisine daha yakın olan bir cinsi varsa, bunu alırız. Şayet onun, kendisine yüksek cinsten daha yakın olan cinsini bilmiyorsa, yüksek cinsini alırız ve onu, birbirinin mütekabili olan ilk iki fasılla böleriz. Sonra tanımlamak istediğimiz şeyin hangi mütekabil altına girdiğini araştırırız. O, bu iki mütekabilden birinde ortaya çıktığında, cinsin ve bu faslın bütününe bakarız:

احدها طريق كسانقراطيس، وهو ان يبرهن ان شيئا ما هو حد لامر ما، بالبرهان المطلق. والثاني طريق القسمة التي كان يختارها افلاطن. والثالث طريق التركيب الذي ذكره ارسطوطاليس.

اما طريق كسانقراطيس، فانه طريق غير مدفوع، غير انه ليس ينتفع به في التحديدات كلها، من قبل انه اذا اردنا ان نبرهن ان شيئا ما هو حد لامر ما بالبرهان المطلق، فانه ينبغي ان يؤخذ الحد الاوسط شيئا ما اخر، هو ايضا حد لذلك الامر بعينه. ولما كانت احدي شرائط البرهان المطلق ان الحد الاوسط اقدم من الطرف الاول علي جهة تقدم سبب الشيء للشيء، فان الحد المتبرهن يلزم ضرورة ان يكون حدا لامر له حد اخر اقدم من الحد المتبرهن. مثال ذلك: الحيوان المشاء نو الرجلين، ان تبرهن علي الانسان، فانما ينبغي ان يكون الحد الاوسط المستعمل فيه الحيوان الناطق المانت، ويؤلف هكذا: كل انسان حيوان ناطق مانت وكل حيوان ناطق مانت فهو حيوان مشاء نو رجلين. وينبغي ان يكون قد علم ان الحد الاوسط هو ايضا حد للامر المطلوب حده. فان كانت معرفتنا به لا تصح الا ببرهان، لزم ان يكون له حد ثالث. وذلك الثالث ايضا، ان كان لا يصح، الا ببرهان لزم ان يكون له حد رابع، وذلك الي غير نهاية. فان كان ذلك محالا، لزم ان يكون اقدم حدود الشيء عرف لا ببرهان. فاذن، انما ينتفع بهذا الطريق فيما يجري هذا المجري من الامور، لا في ما له حد واجد فقط، ولا فيما له حدود بلا برهان اقدم حدوده. علي ان هذا قد ابعد ودفع في الثانية من البرهان علي تفسير ثامسطيوس. علي ان قوما يستشنعون ان يكون للشيء الواحد اكثر من حد واحد ويدفعونه. فان كان كذلك، فليس يتبرهن الحد اصلا، انما يتبرهن احد جزئي الحد بالجزء الاخر. فاذن اما ان لا يتبرهن الحد اصلا، واما ان يكون طريق البرهان غير نافع في جميع التحديدات.

واما اخذ الحد بطريق القسمة، فهو هكذا. وهو انا متي قصدنا لتحديد شيء ما، نظرنا تحت اي جنس هو داخل. فان كان له جنس ما اقرب اليه من جنسه العالي، اخذناه، وان لم نعلم له جنسا اقرب اليه من العالي اخذنا جنسه العالي وقسمناه بفصلين متقابلين اولين، ثم نظرنا في الذي نقصد تحديده تحت اي المتقابلين هو داخل. فان انحاز في احد المتقابلين، نظرنا في المجتمع من الجنس وذلك الفصل:

Acaba bu, yüklenme bakımından, tanımlanması istenilene eşit midir? Onu eşit bulduğumuzda, bu bütün, o şeyin tanımı olur. Yok, ondan daha genelse şuna bakarız: Eğer bu bütünün tekil bir ismi varsa, onu, tekil ismiyle ona delâlet edilmiş olarak alırız ve aynı şekilde bunu da iki mütekabil fasılla böleriz. Böylece tanımlanması istenilene eşit olan iki ya da daha fazla şeyden oluşmuş bir bütün elde edinceye kadar, ilkinde yaptığımızı işlemi tekrar ederiz. Bu durumda da, o şeyin tanımını elde etmiş oluruz. İşte bu, bölme (*taksîm*) yoluyla bir şeyi tanımlama şeklidir. Açıktır ki, bölmenin gerçekleşmesi ancak, bizde daha önceden, tanımlanması istenilen şeyin tanımlananın cinsi altına girdiği [bilgisi] meydana geldiğinde ve sonra da, bu cinsi bölme zâtî fasılları bildiğimizde mümkün olur. Bu durumda bölme yapılabilir. Cins, bölünmüş olarak hasıl olduğunda; bundan sonra, bu cinsten ve iki mütekabil fasılın birinden oluşan bütünün, tanımı istenen şeye yüklem olduğunu bilmeye, sonra da bu bütünün tanımlanana eşit ya da ondan daha genel olduğunu kesin olarak bilmeye ihtiyaç duyarız. Bu bilgilerden hiçbirini bölme vermez. Fakat bölmenin mutlak ve birincil olarak verdiği şey, mücmel bir biçimde tasavvur edilen ya da her biri kendisine özgü olmayan şeylerle özet olarak tasavvur edilen şeylerin ayrışmasıdır. Böylece zihin, onlardan her birini kendisi dışında bütüne ait diğer parçalardan ayrışmış olarak kendi başına görür. Çünkü cins bir bütündür. Bölmenin tanımlamada verdiği şey ise, tanımın parçalarının iyi bir şekilde düzenlenmesidir. Çünkü, cins, kendisine yakın iki mütekabil fasılla bölündüğünde; sonra cins ve bu iki fasılın birinden elde edilen toplam, iki fasılla bölünüp ikinci fasıllardan biri, ilk fasıl ve cinsin toplamına eklendiğinde; daha sonra da bunların toplamından düzenli şeyler oluşana kadar böyle yapılmaya devam edildiğinde, bu şeyler, birbirinin ardından gelen bölme fasılların sırasına uygun bir biçimde düzenlenmiş olarak ortaya çıkarlar. Böylece cins, sıra bakımından onların tümünün önüne alınır ve bu, cinsin hakkıdır; sonra da o fasıllardan her biri, [tanımı ifade eden] sözde hakkı olan yere konulur. İşte bu, bölmenin tanımlamada sağladığı şeyin miktarıdır. Bu da, tanımın her bir parçasının tertipte hak ettiği yere yerleştirilmesidir. Tanımlamada gereksinim duyulan diğer şeylere gelince, bölmenin bunlarda hiçbir yararı yoktur.

Bölme birçok şekillerde olur. Başka yerlerde onları saydık. Fakat bunlardan tanımlamada faydalı olanı, cinsin zâtî fasıllarla bölünmesidir. Zâtî fasıllarla cinsi bölmenin bir kısmı ilk bölme, bir kısmı ise ikinci bölmedir. İkinci bölme, ya cinsin ilk bölmeye bölündüğü fasılların zâtî fasıllarıyla ya da ilk olarak bölünen cinsin zâtî fasıllarıyla olur.

هل هو مسلو في الحمل للمقصود تحديده؟ فلماذا وجدناه مساويا، كان ذلك المجتمع حدا لتلك الشيء، وان كان اعم منه نظرا، فان كان للمجتمع اسم مفرد اخذناه مدلولاً عليه باسمه المفرد وقسمناه ايضا بفصلين مقابلين، ونجري منه المجري الذي جريناه في الاول الي ان يجتمع لنا جملة مؤلفة، اما من شيتين او اكثر، مساوية للمقصود تحديده، فكون حينئذ قد حصلنا حد ذلك الشيء. فهذا هو جهة تحديد الشيء بطريق القسمة. وظاهر ان القسمة ليست تمكن الا ان يكون قد حصل ليا قبل ذلك ان المقصود تحديده داخل تحت جنس ما محدود، ومن بعد ذلك ان نعلم الفصول الذاتية القاسمة لتلك الجنس. فحينئذ تمكن القسمة. فلماذا حصل الجنس مقسوما، احتجنا الي ان نعلم بعد ذلك ان المجتمع من ذلك الجنس واحد الفصلين المتقابلين محمول علي الذي يطلب حده، ثم ان نعلم بعد ذلك ييقين انه مساو له، او انه اعم منه. وليست واحدة من هذه المعارف تقيد ما القسمة، لكن الذي تقيد القسمة، اما علي الاطلاق واو لا، فان تميز الاشياء التي تصورت جملة او تصورت بما لا يخص كل واحد منها ملخصة، حتي يري بالذهن كل واحد منها علي حiale متميزا عما سواه من اجراء الجملة. فان الجنس جملة ما. واما في المحدد فانها تقيد جودة نظام اجزاء الحد، من قبل ان الجنس، اذا قسم بفصلين مقابلين فربين منه، ثم قسم المجموع من الجنس، واحد ذيك الفصلين بفصلين، وقرن احد الفصلين الثانيين بمجموع الجنس والفصل الاول، ثم لم يزل يفعل ذلك الي ان اجتمع من جملة ذلك امور مرتبة، فانها توجد منظومة علي توالي مراتب الفصول القاسمة بعضها من بعض، فيؤخذ الجنس مقدما لجموعها في المرتبة، وذلك حق الجنس، ثم كل فصل من سائر تلك الفصول في موضعه الذي حقه ان يرتب فيه من القول. فهذا مقدار ما تقيد القسمة في التحديد، وهو ان تترتب اجزائه في المواضع الي حقا ان تترتب فيها. واما سائر ما يحتاج اليه في التحديد، فليس للقسمة فيه غناء.

والقسمة علي انحاء كثيرة، وقد احصيناها في مواضع اخر، غير ان النافع منها في التحديد هو قسمة الجنس بالفصول الذاتية. وقسمة الجنس بالفصول الذاتية، منها قسمه اولي، ومنها قسمة ثائية. والقسمة الثانية، اما بفصول ذاتية للفصول التي قسم بها الجنس قسمة اولي، واما بفصول ذاتية للجنس المقسوم او لا.

İlk bölmenin örneği, canlıyı, ayaklı ve ayaksız diye bölmemizdir. Kendilerinden önceki fasılların böleni olan zâtî fasıllarla yapılan bölmenin örneği, ayaklı canlının, tek ayaklıya ve birden fazla ayaklıya bölünmesi ya da ayırık ayaklıya ve bitişik ayaklıya bölünmesidir. Cinsin kendileriyle bölünmüş olduğu zâtî fasıllarla olan ikinci bölmeye gelince, bunun örneği, iki ayaklı canlının, düşünen ve düşünmeyene bölünmesidir. Çünkü “düşünen”, ayaklı olması bakımından ayaklı için zâtî değildir, ama o, mutlak olarak canlı için zâtîdir. Aynı şekilde, kanatlı canlıyı ayaklı ve ayaksız diye böldüğümüzde, onun bölünmesi, kanatlı olması bakımından kanatlı için zâtî olmayan fasıllarla yapılmış olur. Kanatlıyı da tüylü ve tüysüz diye böldüğümüzde, bu bölme, kanatlı olması bakımından kanatlı için zâtî fasıllarla yapılmış olur. Tam bölme, ikinci bölmelerin bu şekilde gerçekleşmesidir. Bu da, cinsin, kendileriyle bölündüğü fasılların zâtî fasıllarıyla yapılır. Bu mümkün olmadığında, esnek davranılır ve bölmenin diğer şekilleri kullanılır. Düşünen canlıyı ölümlü ve ölümsüz diye bölen kimsenin bölmesi bu şekilde yapılmıştır. Çünkü ölümlülük, düşünen için zâtî değildir. Bilakis, düşünenin, düşünen olmaları bakımından düşünen sınıflarının ayrışmasını sağlayan tarzlarla bölünmesi gerekir. Bu da, onlardan her birinin düşünme yönlerinin zikredilmesidir.

Terkip yoluyla tanım yapmaya gelince o da bu şekildedir. Buna göre tanımlanması amaçlanan şeyin fertlerini araştırırız, bu şeyin fertlerine ilişkin yüklemeleri alırız, bu yüklemelerin onun fertlerine ‘o nedir’ yoluyla yüklem oluşlarını inceleriz. Bu yüklemelerin tamamını elde ettiğimizde, bundan sonra, bu yüklemelerden cins olanlarla cins olmayanları ayırıştırırız. Sonra cinsler arasında karşılaştırma yaparak, bunların en özel olanını elde edinceye kadar daha genel olanlarını atarız. Ardından diğer yüklemlere bakar, onlar arasında bu cinsten daha genel olanı ya da ona eşit olanı atarız. Aynı şekilde, ‘o nedir’ yoluyla o şeyin fertlerine yüklem olanlar arasından tanımlanması istenilen şeyden daha özel olanı da atarız. Daha sonra, fertlere ‘o nedir’ yoluyla yüklenen ve bu cinsten daha özel olan diğer yüklemeleri bu cinse ilave ederiz ve yüklemeleri birbirine ekleriz. Bizim için bundan, toplamı tanımlanması istenilen şeye eşit bir şey oluşuncaya kadar devam ederiz. Böylece de bu toplam, o şeyin tanımı olur.

فالقسمه الاولى مثل قسمتنا الحيوان الي ما له رجل والي ما ليس له رجل. والقسمه الثانيه بالفصول الثانيه، القاسمه للفصول التي قبلها هي مثل قسمه الحيوان الذي له رجل الي ما له رجل واحده والي ما له اكثر من واحده، او قسمته الي ما هو مشتوق الرجل، والي ما هو ملتحم الرجل. واما القسمه الثانيه بالفصول الثانيه للجنس المقسوم بها، فهي مثل قسمه الحيوان ذي الرجلين الي الناطق وغير الناطق. فان الناطق ليس هو ذاتيا لذئ الرجل من طريق ما له رجل، لكنه ذاتي للحيوان علي الاطلاق. وكذلك متي قسمنا الحيوان ذا الجناح الي ذي الرجل وغير ذي الرجل، كانت قسمته بفصول غير ذاتيه لذئ الجناح، من طريق ما هو ذو جناح. فاذا قسمنا ذا الجناح الي ما له ريش والي ما لا ريش له، كانت هذه القسمه بفصول ذاتيه لذئ الجناح بما هو ذو جناح. والقسمه التامه هي ان تحري القسم الثنائي هذا المحري، وهو ان تجعل بفصول ذاتيه للفصول التي بها انقسم الجنس. ومتي لم يمكن ذلك سوضح، فاستعملت القسمه بالجهه الاخرى. وعلي هذه الجهه جري تقسيم من قسم الحيوان الناطق الي المائت وغير المائت، فان المبتوتة ليست هي ذاتيه للناطق، بل كن يلزم ان يقسم الناطق بالانحاء التي تتميز بها اصناف الناطقين، من طريق ما هم ناطقون، وهو ان تذكر جهات نطق كل واحد منهم.

واما اخذ الحد بطريق التركيب، فهو علي هذه الجهه. وهو ان نتصفح اشخاص الشيء المقصود تحديده، ونأخذ المحمولات علي اشخاصه، ونتحري ان تكون تلك المحمولات محمولات علي اشخاصه، من طريق ما هو. حتي اذا حصل لنا جميعه، ميزنا بعد ذلك بين ما هو من تلك المحمولات اجناس وما ليس بالجناس، ثم قايسنا بين الاجناس، واطرحنا منها الاعم فالاعم، الي ان يتحصل لنا اخصتها، ثم ننظر في سائر المحمولات، فما كان منها اعم من ذلك الجنس او مساويا له اطرحناه. ونطرح ايضا من المحمولات علي اشخاصه، من طريق ما هو، ما كان اخص من الشيء المقصود تحديده. ثم نجمع الي ذلك الجنس سائر المحمولات علي الاشخاص، من طريق ما هو، التي هي اخص من ذلك الجنس، ونجمع بعضها الي بعض، الي ان يجتمع لنا منه ما جماعته مساويه للشيء المقصود له، فيكون ذلك حدا له.

Bu tanımın parçalarının sıralanmasına gelince, cinsin dışındakilere bakarız ve eğer genel oluşları bir düzen gösteriyorsa, daha genel olanı tertipte öne alırız. Ama genel oluşları bir düzen içinde ardı ardına değilse, bu ikisi [cinsin dışında kalan iki yüklem] ya birbirine eşittir ya da bu ikisinden her biri, diğerine göre bir yönden daha geneldir. Eğer eşitseler, bunlardan hangisinin diğerine göre madde konumunda olduğuna bakılır ve bu, tertipte öne alınır ve sûret konumunda bulunan sona bırakılır. Şayet bu ikisinden her biri, diğerine göre bir yönden daha genel ve diğer bir yönden daha özel ise yahut bu ikisinden her biri, varlığı hakkında eşit düzeyde yetkinliğe ya da eşit düzeyde eksikliğe delalet ediyorsa, tanımlayıcı bu ikisinden hangisini dilerse onu öne alır. Eğer bu ikisinden biri, varlığı hakkında daha yetkin bir şeye delâlet ediyor, diğeri ise, daha eksik olana delâlet ediyorsa, eskilerin bir kısmı, tanımlamada, daha yetkin olana delâlet edenin sıra bakımından öne alınması gerektiğini ya da bunun daha uygun olduğunu söylemiştir. Bunun örneği şudur: Bizim için, bu yolla “canlı”, “düşünen” ve “ölümlü” gibi insana ilişkin yüklemeler hâsıl olduğunda, “canlı” cins olduğundan, bunun sırasını öne alırız; bundan sonra, bizde “düşünen” ve “ölümlü” kalır. Bunların genel oluşları ise tek bir düzende değildir. Aksine bu ikisinden her biri, bir yönle diğerinden daha genel, bir yönle de diğerinden daha özeldir. Düşünenin varlığı ve zâtı hakkında, ölümlünün delâlet ettiğinden daha yetkin olana delâlet ettiğini görürüz. Dolayısıyla tertipte “düşünen”i “ölümlü”nün önüne geçirir ve şöyle deriz: “İnsan, ölümlü düşünen canlıdır” (*el-İnsânü hayyün nâtıkun mâitün*).⁵ Ele aldığımız yüklemeler içerisinde kesinlikle cins olmazsa, alınan yüklemeleri biraraya getiririz; dediğimiz düzene göre bunları tertip ederiz ve bunlara o şeyin yüksek cinsini ilave ederek ilk sıraya onu koyarız. Böylece şeyin tanımını elde ederiz. Bu yol, şeyin tanımının mutlak olarak terkip yoluyla elde edilişinde izlenir. Fakat tanımlanması istenilen şeyler son türler olursa, onların tanımlarını bu yolla alırız; sonra cinslerinin tanımlarını almak istediğimizde⁶ aldığımız tanımlara ait bölen türleri inceleriz. Böylece onlardan her birinin tanımını bu yolla yaparız ve ardından her birine özgü olan şeylere bakarak bunları devre dışı bırakır ve hepsinin tanımında ortak olanı alırız. Şayet bu [ortak olanlar], bir söz olursa, o türleri kuşatan en yakın cinsin tanımını olur. Eğer bu cinsin bir ismi olursa, bu tanım, isminin delâletine eşit olur. Yok, onun bir ismi olmazsa, tanım, isminin yerine kullanılır. Bu cinsin cinsinin tanımını elde etmek istediğimizde, bu cinsin böleni olan diğer şeylere bakarız ve bunların tanımlarını ya ilk yolla yaparız ya da türlerinin tanımlarını yapmak, buradan onların tanımına ulaşmak ve bunlardan her birine özgü olan şeyleri devre dışı bırakmak suretiyle yaparız. Eğer geride kalan, söz ise, bu, cinsin tanımını olur. Böylece işin sonunda yüksek cinse ulaşana kadar bunu yapmaya devam ederiz.

فاما ترتيب اجزائه، فانا ننظر الي ما عدا الجنس، فنقدم في الترتيب الاعم فالاعم، ان كان عمومها علي نظام. واما ان كان عمومها ليس متواليا علي نظام، فهما، اما متساويان، واما كل واحد منهما اعم من الاخر، بجوه ما. فاما ان كانا متساويين، نظر ايهما منزلة من الاخر بمنزلة المادة، فيقدم ذلك في الترتيب، ويؤخر ما منزلته بمنزلة الصورة. وان كان كل واحد منهما اعم من الاخر بوجه واخص منه بوجه اخر، او كان كل واحد منهما يدل من وجوده علي الكمال بالسواء، او علي النقص بالسواء، قدم ايهما شاء المحدد. وان كان احدهما يدل من وجوده علي شيء اكمل والاخر علي ما هو انقص، فقد قال بعض المتقدمين انه يجب او الافضل في التحديد ان يقدم الدال علي الاكمل في الترتيب. مثال ذلك انه حصل لنا بهذا الطريق من المحمولات علي الانسان انه حي، وانه ناطق وانه مائت، وكان الحي جنسا، فقدما ترتيبه، وحصل عندنا بعد ذلك الناطق والمائت. وليس عمومها علي نظام واحد، بل كل واحد منهما اعم من الاخر بوجه واخص منه بوجه. فنجد الناطق دالا من وجوده وذاته علي اكمل مما دل عليه المائت، فنقدم الناطق علي المائت في الترتيب، فنقول: الانسان حي ناطق مائت. فان لم يكن في المحمولات التي اخذناها جنس اصلا، جمعنا المحمولات المأخوذة ورتبناها الترتيب الذي قلناه، واضفنا اليها جنسه العالي وجعلناه في المرتبة الاولى، فيحصل لنا حد الشيء. فهذا السبيل يسلك في اخذ حد الشيء بطريق التركيب علي الاطلاق. واما ان كانت المطلوبات تحديدها انواعا اخيرة، فاخذنا حدودها بهذا الطريق، ثم اردنا ان يأخذ حدود اجناسها، نظرنا في الانواع القسيمة لما اخذنا، فأخذنا حد كل واحد منها بهذا الطريق، ثم نظرنا الي ما يخص كل واحد واسقطناه، واخذنا المشترك في حدود جميعها. فان كان قولا كان ذلك حدا لا قرب جنس يعم تلك الانواع، فان كان لذلك الجنس اسم كان هذا الحد مساويا لدلالة اسمه، وان لم يكن له اسم استعمل حده بدل اسمه. واذا اردنا ان نأخذ حد جنس هذا الجنس نظرنا الي سائر ما هو قسيم لهذا الجنس، واخذنا حدودها اما بطريق الاول، واما بان نأخذ حدود انواعها ونرتقي منها الي حدودها ونسقط ما يخص كل واحد منها. فان كان الباقي قولا، كان ذلك حد الجنس. وكذلك لا نزال نفعل ذلك الي ان نصير في اخر الامر الي الجنس العالي.

Belirli türlerin tanımlarını aldığımızda ve bunların cinsi olduğu düşünülen şeyin isminin delâleti hususunda bunlara ait eşit ve ortak bir şey bulamadığımızda, bu ismin, onların ortak ismi olduğu açığa çıkar. Şayet geride kalan, tekil bir şeyse, bu tekil, onların cinsi olur. Bunun tanımını yapmak istersek, onun türünün tanımını yaparken izlediğimiz yolu izleriz. Açığa çıktı ki, fertlerden başlanıldığında terkip yolunun kullanılması ancak yüklemlerinin varlığı açık olanlarda ve aynı şekilde yüklemeleri 'o nedir' yoluyla yüklenenlerde mümkün olur. Yine terkip yolunda belirli türlerden başlanıldığında ve bu türleri içine alan cinsin tanımı yapılmak istendiğinde, 'o nedir' yoluyla bu türlere yüklem olanlar daha önceden bizce ya burhân yoluyla ya da burhânsız bilinmiş olmadıkça bu mümkün olmaz. İşte bu sebepten dolayı, bu yol da, tanımlamada ihtiyaç duyulan şeylerin tümünde yeterli değildir. Bu yol, ne tanımın parçalarının tertibini bizzât verir, ne tanımın parçalarının 'o nedir' yoluyla tanımlanana yüklem olduğunu verir ve ne de bunun dışında bir şeyi verir. Fakat bu yol, özellikle fertler ve fertlere yakın türler söz konusu olduğunda bir şeye yüklem yapılanları elde etmemizi kolaylaştırmaktadır.

ومتي اخذنا حدود انواع ما ولم نجد لها شيئا مشتركا مساويا في الدلالة لاسم ذلك الذي ظن انه جنس لها، تبين ان ذلك الاسم اسم مشترك لها، وان كان الباقي مفردا، كان ذلك جنسا لها. فان اردنا اخذ حده سلطنا المسلك الذي نسلك في اخذ حد نوعه، وتبين انه لا يمكن ان يستعمل طريق التركيب اذا ابتدئ به من الاشخاص، الا فيما محمولاته ظاهرة الوجود، وكذلك محمولاته من طريق ما هو. وكذلك متي ابتدئ في التركيب من انواع ما، وقصدنا اخذ حد الجنس الذي يعم تلك الانواع، لم يمكن الا ان تكون المحمولات علي تلك الانواع من طريق ما هي معلومة لنا قبل ذلك، اما ببرهان واما لا عن برهان. فلهذا السبب صار هذا الطريق ليس ايضا كافيا في جميع ما يحتاج اليه من التحديد، فانه ليس يفيدنا بذاته ترتيب اجزاء الحد، ولا ان اجزائه محمولة علي المحدود من طريق ما هو، ولا شيئا غير ذلك، سوي انه يسهل علينا اخذ المحمولات علي الشيء وخاصة في الاشخاص والانواع القريبة من الاشخاص.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Burhân ve Tanımın Nazarî Sanatlarda Kullanılma Keyfiyeti

Tüm sanatlar, belirli malumatı kapsar. Sanatlardaki bu malumatın bir kısmının bilgisi insanda, o sanatın eylemleriyle meşgul olmak ve o sanattan doğan fiilleri itiyat haline getirmekle meydana gelir. Bir kısmının bilgisi ise, fiillerle meşgul olmaksızın meydana gelir. Bilgisi, fiillerle meşgul olmak suretiyle meydana gelenlere örnek, yazı yazma ilmi, marangozluk ve benzerleridir. Bunları, “amelî [pratik] sanatlar” olarak isimlendirelim. Malumatının bilgisi eylemlerle meşgul olmaksızın elde edilen sanatları ise, “nazarî [teorik] sanatlar” olarak isimlendir. Bu sanatlar, burhânın kullanılmasına gereksinim duyulan sanatlardır. Bunun örneği, matematik ilimleri, doğa ilimleri ve benzerleridir.

Şimdi amacımız bunları incelemektir. Bu amaçla deriz ki: Her nazarî sanat, genel olarak üç şeyi kuşatır: Konular, meseleler ve ilkeler. Sanatın konuları, zâtî arazların kendileri için varolduğu ve o sanatta incelenen diğer şeylerin daha önce zikredilen nispet tarzlarından biriyle kendilerine nispet edildiği şeylerdir. Bunun örneği, Aritmetik ilmindeki sayı; Geometri ilmindeki çizgiler, yüzeyler ve cisimlerdir. Sanatın konusuna nispet edilen şeyler ise, üç sınıftır. Bunlardan birincisi, konuların tanımlarında alınan şeylerdir; ikincisi, sanatın konularının türleridir; üçüncüsü de, o konular için mevcut olan zâtî arazlardır. Bu [son] iki sınıfın ise tanımında konu alınır.

Meseleler, o sanatta kanıtlanacak şeylerdir. Sanattaki ilk ilkeler ise, o sanatta kanıtlanması mümkün olmayan öncüllerdir. Her meselenin, konu olan parçası, “varsayılan” ve “verilen” diye adlandırılır; yüklem olan parçası ise, “matlup [talep edilen]” olarak adlandırılır. Çünkü konu, evvela varsayılan sonra da kendisi hakkında yüklem varlığı talep edilen şeydir.

الفصل الرابع

في كيفية استعمال البراهين والحدود في الصناعات النظرية

ان الصناعات كلها تشتمل علي معلومات ما. فمن المعلومات في الصناعات ما يحدث علمها للانسان مع مزاولة اعمال تلك الصناعة والاعتقاد للافعال الكثينة عنها، ومنها ما تحصل معلومة لا عن مزاولة افعال. فالتالي يحدث علمها مع مزاولة افعال، فهي مثل علم الكتابة والتجارة واشباهها. ولنسم هذه الصناعات العملية. والصناعات التي تحصل المعرفة بمعلوماتها لا عن مزاولة اعمال، فلنسم الصناعات النظرية. وهذه الصناعات هي التي يحتاج فيها الي استعمال البراهين، وهي مثل علوم التعاليم والطبيعات وما اشبه ذلك.

وقصدنا الان النظر في هذه، فنقول: ان كل صناعة نظرية فانها تشتمل بالجملة علي اشياء ثلاثة: موضوعات ومسائل ومبادئ. فموضوعات الصناعة هي الامور التي لها توجد الاعراض الذاتية واليها تنسب سائر اشياء المنظور فيها من الصناعة باحد انحاء النسب التي ذكرت فيما تقدم، وذلك مثل العدد في صناعة العدد، والخطوط والمسطوح والمجسمات في صناعة الهندسة. والتي تنسب الي موضوع الصناعة ثلاثة اصناف: احدها الاشياء التي تؤخذ في حدود الموضوعات، والثاني انواع موضوعاتها، والثالث الاعراض الذاتية الموجودة لتلك الموضوعات. وهذان الصنفان يؤخذ الموضوع في حدودهما.

والمسائل هي التي شأنها ان تتبرهن في تلك الصناعة. والمبادئ الاول في الصناعة هي المقدمات التي لا يمكن ان تتبرهن في تلك الصناعة. وكل مسألة فان جزئها الموضوع يسمى المفروض والمعطى، وجزئها المحمول يسمى المطلوب، من قبل ان الموضوع هو الذي يفرض اولاً، ثم يطلب فيه وجود المحمول.

Her sanatta varsayılanlar, ya sanatın konusunun türleridir, ya onun türlerinin türleridir, ya konunun zâtî arazlarıdır, ya türlerinin veya türlerinin türlerinin zâtî arazlarıdır, ya zâtî arazların arazlarıdır, ya zâtî arazların türleridir, ya onların türlerinin türleridir ya da bizzat sanatın konusunun kendisidir. Yüklemler de böyledir; bunlar da onlardan biri olur.

Açıktır ki, her sanatta ilk ilkeler, o sanattaki matlupların hepsinin, kendilerine râcî olduğu şeylerdir. Matlupların bir kısmı ilk matluplardır, bir kısmı ise ikinci matluplardır. İlk matluplar, o sanatta kanıtlanan ilk şeydir. Bunlar, ancak ilk ilkeler olan öncüllerden kurulan burhânlarla kanıtlanırlar. İkinciler ise, ilk matluplar sabit olduktan [yani kanıtlandıktan] sonra onlardan kurulan burhânlarla kanıtlanırlar. Her sanattaki ilk ilkelerin bir kısmı, o sanata özgüdür; bir kısmı ise, o sanat ile başka sanatlar arasında ortaktır. Sanata özgü olan ilk ilkelerin her iki parçası da, daha önce zikredilen yönlerden biriyle o sanatın konusuna nispet edilirler. Buna örnek, beşin tek sayı olması ve benzeridir. Ortak olan ilk ilkeler ise, ya birkaç sanat arasında ortaktır ya da bütün sanatlarda ortaktır. Bu ortak ilkelerden her biri de ya sadece iki parçasından biriyle ortaktır ya da her iki parçasıyla ortaktır. Her iki parçasıyla ortak olana örnek, şu sözümüzdür: “Bir şeye eşit olan şeyler, eşittir.” Sadece yüklem ile ortak olana örnek de şu sözümüzdür: “Birbirleriyle örtüşen iki şey, eşittir.” Çünkü örtüşme, sadece miktarlar içindir; eşitlik ise, sayı ve büyüklüklerin hepsi içindir. Her iki parçasıyla ortak olan, bazen özel bir kullanımla kullanılır, bazen de genel bir kullanımla kullanılır. Genel kullanım, ortak ilkelerin konularını sanattan daha genel şeyler yapmaktır. Şu sözlerimizde olduğu gibi: “Bir şeye eşit olan şeyler, eşittir”; “Her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur.” Özel kullanım ise, ya konunun özelleştirilmesidir ya da her iki parçanın özelleştirilmesidir. Konuyu özelleştiren kullanım, sanatın konusundan daha genel olan şeyin yerine o sanatın konusundan daha özel olan şeyin geçirilmesidir. Buna örnek şudur: “Bir sayıya eşit olan sayılar, eşittir.” Her iki parçanın özelleştirilmesi ise, sanata özgü olan ve ortak öncülün gücüne sahip şeylerin kullanılmasıyla olur. Şu sözümüz gibi: “Çap, ya kenardan ayrıdır ya da ortaktır; çapın hem ayrı hem de ortak olması mümkün değildir.” Kuşkusuz bu sözün gücü, şu sözümüzün gücüdür: “Bir şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur.” Ya da şu sözümüzün gücüdür: “Bir şey hakkında hem olumlama hem de olumsuzlamanın doğru olması mümkün değildir.”

والمفروضات في كل صناعة هي اما انواع موضوع الصناعة، واما انواع انواعها، واما اعراض ذاتية للموضوع، او اعراض ذاتية لانواعه او انواع انواعه، واما اعراض للاعراض الذاتية واما انواع للاعراض الذاتية، واما انواع لانواعها، واما ان يكون موضوع الصناعة نفسه. وكذلك المحمولات، فانها قد تكون احد هذه.

وبين ان المبادئ الاول في كل صناعة هي التي اليها ترجع جميع المطلوبات في تلك الصناعة. والمطلوبات منها مطلوبات اول، ومنها مطلوبات ثوان. والمطلوبات الاول هي اول شيء يتبرهن في تلك الصناعة، وانما تتبرهن عما الف من المقدمات التي هي مبادئ اول، والثواني هي التي تتبرهن بالبراهين التي تولف عن المطلوبات الاول بعد ان تثبت. والمبادئ الاول في كل صناعة، منها ما هي خاصة بصناعة، ومنها ما هي مشتركة لها ولغيرها. والخاصة هي التي كلا جزئيه ينسب الي موضوع الصناعة باحد الوجوه التي ذكرت، مثل ان الخمسة عدد فرد واشباه ذلك. والمشاركة، اما مشتركة لصنائع عدة، واما مشتركة للصنائع كلها. وكل واحد منها اما مشترك باحد جزئيه فقط، واما بجزئيه جميعا. اما المشتركة بالجزئين جميعا، فمثل قولنا: الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية والمشاركة بالمحمول مثل قولنا: المنطبقان متساويان. فان الانطباق هو للمقادير فقط، والتساوي فللاعداد والعظم جميعا. والمشاركة بالجزئين جميعا قد تستعمل استعمالا خاصا، وقد تستعمل استعمالا عاما. والاستعمال العام هو ان تجعل موضوعاتها اشياء اعم من الصناعة، مثل قولنا: الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية، وكل شيء فهو يصدق عليها اما الايجاب واما السلب. والاستعمال الخاص، اما تخصيص الموضوع واما تخصيص الجزئين جميعا. اما ما يخصص الموضوع فان يبذل بدل ما هو اعم من موضوع الصناعة امر اخص من موضوع الصناعة، مثال ذلك الاعداد المساوية لعدد واحد متساوية. وتخصيص الجزئين جميعا هو ان تستعمل امور خاصة بالصناعة، قوتها قوة المقدمة المشتركة، مثل قولنا: القطر اما مبين للضلع واما مشارك، والقطر لا يمكن ان يكون مبينا ومشاركا معا. فان قوة هذا القول قوة قولنا: الشيء اما ان يصدق عليه الايجاب او السلب، او قوة قولنا: لا يمكن ان يصدق علي الشيء الايجاب والسلب معا.

Çünkü bir şey, aralarında orta bir durum olmayan iki zıttan birinden yoksun kalmadığında bu iki zıddın gücü, birbirine müteakıl olumlama ve olumsuzlamanın gücüdür. Şu sözümüz de böyledir: “Bu çizgi, ya şu çizgiye eşittir, ya ondan daha büyüktür ya da daha küçüktür.” İşte bu şekilde sanatların genel öncülleri tek tek her bir sanata özgü hale gelir. Şu sözümüzde olduğu gibi: “Orantılı şeyler yer değiştirdiğinde orantılı olur.” Kuşkusuz bu, genel bir öncüdür. Bu sözdeki ‘şeyler’in yerine, tek tek her bir sanata özgü olan şeyler kullanıldığında, öncül o sanatlara özgü hale gelir. Mesela “Orantılı sayılar yer değiştirdiğinde orantılı olur” dediğimizde, bu, aritmetik bir öncül olur. Yine “Orantılı miktarlar yer değiştirdiğinde orantılı olur” dediğimizde de bu, geometrik bir öncül olur. “Orantılı zamanlar yer değiştirdiğinde orantılı olur” dediğimizde ise, astronomi ya da doğa ilmiyle ilgili bir öncül olur. Olumlama ve olumsuzlamadan kurulan tüm öncüller genel öncüllerdir. Ancak bunlar, ilimlerde ve cedelî muhâtabalarda genel bir kullanımla kullanılmazlar, aksine ilme ya da şeye özgü olup da genelin gücüne sahip başka şeyler olarak kullanılır. Olumlama ve olumsuzlama öncüllerinden biri şu sözümüzdür: “Her şey hakkında ya olumlu ya da olumsuz doğrudur; hem olumlu hem de olumsuz beraberce doğru olamaz.” Yine şu sözümüz de böyledir: “Eğer olumlu doğruysa, olumsuz yanlıştır ve eğer olumluyu tasdik edersen, olumsuzu tekzip etmiş olursun.”

Sanatlar ve ilimler iki sınıftır. Birincisi, mutlak olarak şey ve mevcut, bir ve çok gibi konusu tümel şeyler olan sınıftır. İkincisi ise sayı ve büyüklük gibi konusu daha özel mevcutlar olan sınıftır. Bunlar, burhânî tikel sanatlar olarak isimlendirilir. Konuları tümel şeyler olan sanatların biri, Hikmet yani İlk Felsefedir [Metafizik], biri Cedeldir ve biri de Safsatadır. Bu üç sanat birbirinden ilkeler, araştırma tarzı, bilgi miktarı ve gayeyle ayrılır. Hikmetin [Metafizik] ilkeleri, kesin (*yakînî*) öncüllerdir; araştırma tarzı, şeyin bütün yönlerden düşünülmesidir; bilgi miktarı, şeyin doğasının insanın bilmesine⁷ imkan verdiği ölçüde insanın şeyi bilmede ulaşabileceği en son sınıra ulaşmasıdır; gayesi ise bütün mevcutların en uzak sebeplerini bilmektir. Cedelin ilkeleri, meşhur görüşler ve meşhur gibi işlev gören görüşlerdir; araştırma tarzı, şey bir insan tarafından kabul edildiğinde ona karşı meşhur bir şekilde inatlaşma (*muâne*) yapılabilmesi yönünden ve böyle bir inat yerinin (*mevzi*) şeyden giderilebilmesi yönünden şeyin düşünülmesidir. Cedelin şeyi bilme miktarı, genel meşhur bilgidir.

فان الضدين الذين ليس بينهما متوسط، اذا كان الشيء لا يخلو من احدهما، قوتهما قوة ايجاب او سلب متقابلين. وكذلك قولنا: هذا الخط اما مساو لهذا الخط واما اعظم واما اصغر. فبهذه الجهة تصير المقدمات العامة للصنائع خاصة بصناعة صناعة، مثل قولنا: الاشياء المتناسبة اذا بدلت، كانت متناسبة. فان هذه مقدمة عامة. فاذا استعملت مكان اشياء امور تخص صناعة صناعة، صارت خاصة بصناعة صناعة. فانا متي قلنا: الاعداد المتناسبة، اذا بدلت كانت متناسبة، صارت هذه مقدمة عديدة. واذا قلنا: المقادير المتناسبة، اذا بدلت كانت متناسبة، صارت مقدمة هندسية. واذا قلنا: الازمان المتناسبة، اذا بدلت كانت متناسبة، كانت مقدمة نجومية او طبيعية. والمقدمات التي تنشأ من الايجاب والسلب، فهي كلها مقدمات عامة، الا انها لا تستعمل عامة، لا في العلوم ولا في المخاطبات الجدلية. لكن تستعمل اشياء اخر خاصة بالعلم او بالامر، قوتها قوة العامة. ومقدمات الايجاب والسلب، منها قولنا: كل شيء اما ان تصدق عليه الموجبة او السالبة، والموجبة والسالبة لا تصدقان معا. وقولنا: ان كانت الموجبة صادقة، كانت السالبة كاذبة، وان صدقت الموجبة كذبت السالبة.

والصنائع والعلوم صنفان: صنف موضوعاته امور كلية، مثل الشيء والموجود علي الاطلاق، والواحد والكثير، وصنف موضوعاته موجودات اخص، مثل العدد والعظم. وهذه تسمى الصنائع البرهانية الجزئية. والصنائع التي موضوعاتها الامور العامة، منها صنائع الحكمة، اعني الفلسفة الاولى، ومنها الجدل، ومنها السوفسطائية. وهذه الثلاث ينفصل بعضها من بعض بالمبادئ ونحو النظر وبمقدار المعرفة وبالغاية. اما مبادئ الحكمة، والمقدمات اليقينية، ونحو نظرها تأمل الشيء من كل الجهات. ومقدار معرفتها بلوغ النهاية التي للانسان ان يبلغها في معرفة الشيء، وبحسب ما في طبيعة الشيء ان يعمل انسان. وغايتها الوقوف علي قصوي اسباب الموجودات كلها. ومبادئ الجدل الاراء المشهورة، وما جري مجراها، ونحو نظرها هو ان تتأمل الشيء من جهة ما يمكن ان يعاند عنادا مشهورا، متي حصل مسلما من انسان، ومن جهة ما يمكن ان يزال عنه موضع مثل هذا العناد. ومقدار معرفته بالشيء هو المعرفة العامة المشهورة،

Bu bilgi, tasdikte kesine yakın ve kesine yakın gibi işlev gören bilgidir. Tasavvurda ise şeyin bazen bir durumda bazen de o durumun zıddında hayal edildiği tahayyüldür. Cedelin gayesi, iki şeyden biridir: Ya şeyin ispat ve iptalinde alıştırma yapmaktır ya da şey hakkında derinlemesine değil de genel olarak (*avâmî*) araştırma yapan iki kişinin güçleri bakımından sözün temellendirilmesidir ki böylece inatça daha zor olanına veya daha az olanına inanılsın. Safsatanın ilkeleri, gerçekte meşhur olmadığı halde meşhur olduğu zannedilen öncüllerdir. Araştırma tarzı, şeyden saptıracak veya şeyde mugâlataya düşürecek şeyin talep edilmesi ve hasmı zannî bir galiplikle yenmeyi sağlayabilecek şeyin araştırılmasıdır. Bilgi ölçüsü, daha önce saydığımız yanıltıcı şeylerin gerçekleştirdiği, hakikatten sapmış bilgidir. Gayesi, safsatacının hikmet ve ilimlerde üstün olduğunun, ayırtırmaya muktedir olduğunun ve hakikati destekleme ve batıla karşı direnme kudretine sahip olduğunun zannedilmesi ile onun yetkin ve başkalarının eksik olduğunun zannedilmesidir. Bunlar genel [yani konuları genel şeyler olan] sanatlardır.

Konuları özel şeyler olan sanatlara gelince bunlar, Matematik, Doğa ilmi, Medenî ilim⁸ ve Ahlâk ilmi gibidir. O halde genel ilimler, mutlak olarak ortak ilkeleri kullanırken tikel ilimler söylediğimiz tarza mahsus ortak ilkeleri kullanır. Tikel ilimlerde kullanılan ortak öncüller, her iki parçasıyla da [yani konusu ve yüklemiyle] özeldirler. Çünkü bunların her iki parçası da sanatın konusuna birincil olarak nispet edilmektedir. Buna örnek çaptır. Çap ya ortaktır ya da ayırdır. Yalnızca konusu özel olarak kullanılan öncüllerin yüklem olan parçası ortak olur. Öncüllerde yüklem olan parça, sonuçlarda da yüklem olduğundan tikel sanatların matlupları arasında sanatın konusuna birincil olarak nispet edilmeyen arazların bulunması gerekmiştir. Buna örnek, Geometridekidir. Kuşkusuz eşit olma ve eşit olmama, büyüklük ve sayının birincil zâtî arazları değil ve fakat büyüklük ve sayıdan daha genel olan niceliğin zâtîsidirler. Bir sanatta kullanılan ve matlupun genel olduğu bütün matlupların durumu böyledir. Bunun Doğa ilmindeki örneği şudur: Doğrusal hareket, dögüsel harekete zıt mıdır? Burada matlup yani zıtlık, Doğa ilmine özgü değildir. Aynı şekilde: Cisimlerin ilkeleri bir midir çok mudur? Kuşkusuz bir ve çok, mutlak olarak varlığa nispet edilirler, Doğa ilminin konusuna değil. Tikel sanat ve ilimlerin bir kısmının ilk konusu birdir, bir kısmının ise ilk konusu birden çoktur. İlk konusu bir olanların örneği Aritmetik ve ilk konusu birden çok olanların örneği Geometridir.

اما في التصديق فالقريب من اليقين وما جري مجري القريب، وفي التصور التخيل الذي يخيّل الشيء احيانا بحال، وحيانا بضدها. وغايته احد شيئين، اما الارتياض في اثبات الشيء وفي ابطاله او تصحيح القول بحسب قوي الناظرين فيه النظر العامي غير المستقصي، ليعتقد اعسرها عنادا او اقلها. ومبادئ السوفسطائية المقدمات المظنون انها مشهورات، من غير ان تكون كذلك في الحقيقة ونحو نظرها تطلب ما يغلط عن الشيء او يغالط فيه، وتتبع ما به يمكن ان يغلب المحاور غلبة مظنونة. ومقدار معرفتها المعرفة الزائلة عن الحقيقة التي توقعها الامور المغلطة التي احصيناها في ما سلف. وغايتها ان يظن به البراعة في الحكمة والعلوم والاعتدال علي التمييز والقدرة علي نصر الحق وعناد الباطل، وان يظن به الكمال وبمن سواه النقص. فهذه هي الصنائع العامة.

اما العلوم التي موضوعاتها امور خاصة، فهي مثل التعاليم والعلم الطبيعي والعلم الالهي والعلم الاخلاقي. فالعلوم العامة تستعمل المبادئ المشتركة علي الاطلاق، والعلوم الجزئية تستعمل المشتركة مخصوصة بالنحو الذي قلناه. وما استعمل في العلوم الجزئية من المقدمات المشتركة مخصوصة بالجزئين جميعا، فان كلا جزئها ينسب الي موضوع الصناعة نسبة اولي. مثال ذلك: القطر، اما مشارك واما مباين. وما استعمل مخصوص الموضوع فقط، بقي جزؤه المحمول مشتركا. ولما كان الجزء المحمول في المقدمات محمولا في النتائج، لزم ان يكون في المطلوبات الصنائع الجزئية اعراض ليست اولي لموضوع الصناعة. وذلك مثل ما في الهندسة، فان التساوي ولاتساوي، ليسا عرضين ذاتيين اولين للعظم ولا للعدد، ولكن ذاتين لما هو اعم منهما، وهو الكم. وكذلك حال كل مطلوب استعمل في صناعة ما، وكان المطلوب عاما. مثال ذلك في العلم الطبيعي: هل الحركة المستقيمة مضادة للحركة المستديرة؟ فان المطلوب ها هنا، وهو المضادة، ليس هو خاصا بالعلم الطبيعي. وكذلك: هل مبادئ الاجسام واحدة او كثيرة؟ فان الواحد والكثير ينسبان الي الوجود علي الاطلاق، لا الي موضوع العلم الطبيعي. والصنائع والعلوم الجزئية منها ما موضوعه الاول واحد، مثل صناعة العدد، ومنها ما موضوعه الاول اكثر من واحد، مثل الهندسة.

Çünkü Aritmetiğin konusu, yalnızca mutlak olarak sayıdır. Geometrinin konusu ise nokta, çizgi, yüzey ve cisimdir.

Tek bir sanatın içerdiği birden çok ilk konuların cinsdeş (*mütecânis*) olması gerekir. Cinsdeş de bir yönden birdir. Cinsdeş olan ilk konuların bir kısmı, birbirlerine olan nispetin tek bir nispet olması nedeniyle cinsdeştirler. Buna örnek, Geometrinin konularıdır. Çünkü noktanın çizgiye nispeti, çizginin yüzeye ve yüzeyin cisme nispeti gibidir. Bir kısmı da tek bir şeyin –ki bu, sanatın kuşattığı şeylerden gözetilen en yüce gayedir- yetkinleştirilmesi için yardımlaşmaları veya türlerinin yardımlaşması nedeniyle cinsdeştirler. Bu da Medenî ilim sanatının konuları gibidir. Çünkü bunlar, mutluluğun kazanılmasında yardımlaşmaları nedeniyle cinsdeştirler. Böylesi bir durum, bu sanatların dışındaki sanatlarda da olabilir. Buna örnek, Tıp sanatının konularıdır. Tıp sanatının konularının tamamı, insanın sağlıklı olması için yardımlaşır. Onlar, bu yönden cinsdeştirler. Ayrıca tek bir ilkedен olmaları sebebiyle de cinsdeştirler. Bu ise Medenî ilmin konuları hakkında söylenebilecek olan gibidir. Bu nispetlerden biriyle tek bir şeye nispet edilen cinsdeş konuların bir kısmının nispetteki mertebeleri farklı farklıdır; bir kısmının ise nispetteki mertebeleri aynıdır.

Sanatlar ve ilimler, konularıyla farklılaşırlar: Konuları aynı ise birdirler ve farklıysa farklıdırlar. Konular ise ya durumlarıyla ya da zatlarıyla farklılaşırlar. Zatlarıyla farklılaşan konulara örnek, Aritmetiğin konusu ile Geometrinin veya Doğa ilminin konusudur. Konuların halleriyle farklılaştığı sanatların konularının bir kısmında biri diğerinin altındadır, bir kısmında biri diğerinin parçasıdır ve bir kısmında da biri ne diğerinin altında ne de onun parçasıdır. Sanatın konusu gerçekte başka bir sanatın konusunun bir türü olduğunda sanat, o sanatın parçası olur. Bundan dolayı konileri incelemek, Geometrinin bir parçası haline gelmiştir. Çünkü koni, cisimlerin bir türüdür. Sanatın konusu, başka bir sanatın konusundan daha özel olduğunda [konusu daha özel olan] sanat, [konusu daha genel olan] o sanatın altına girer. Fakat sanat, kendisini daha özel yapan bir durumla birlikte alınmıştır ve o durumla da daha genel olan sanatın konusunun bir türü haline gelmemiştir. Buna örnek, mutlak olarak kürelerin incelenmesi ile hareketli kürelerin incelenmesidir. Mutlak olarak küreler, cisimlerin bir türüdür ve bundan dolayı Geometrinin bir parçası olmuştur. Hareketli küreler ise mutlak olarak kürelerin türü değildir.

فان موضوع صناعة العدد هو العدد علي الاطلاق فقط، وصناعة الهندسة، فان موضعها هو النقطة والخط والسطح والمجسم.

والموضوعات الاول الكثيرة التي تحتوي عليها صناعة واحدة ينبغي ان تكون متجانسة، ومتجانس هو واحد ايضا بجهة ما. والموضوعات الاول المتجانسة منها ما يتجانس بان تكون نسبة بعضها الي بعض نسبة واحدة، مثل موضوعات الهندسة، فان نسبة النقطة الي الخط كنسبة الخط الي السطح، وكنسبة السطح الي المجسم. ومنها ما يتجانس بتعاونها وتعاون انواعها علي تكميل شيء واحد، وهو الغاية القصوي من الامور التي تشتمل عليها الصناعة. وذلك مثل موضوعات صناعة العلم المدني. فانها تتجانس بتعاونها علي نيل السعادة. وقد يظهر مثل ذلك ايضا في الصناعة الخارجة عن هذه، وذلك مثل موضوعات صناعة الطب، فان موضوعاتها كلها تتعاون علي وجود الصحة للانسان، فهي تتجانس بهذه الجهة وتتجانس ايضا بسبب كونها عن مبدأ واحد. وذلك مثل ما يمكن ان يقال في موضوعات العلم المدني. والموضوعات المتجانسة التي تنسب الي شيء واحد احدي هذه النسب، منها ما مراتبها في النسبة المتفاضلة، ومنها ما مراتبها واحدة.

والصنائع والعلوم تختلف باختلاف موضوعاتها، فان كانت موضوعاتها واحدة باعيانها، كانت واحدة، وان كانت مختلفة كانت مختلفة. وموضوعاتها تختلف اما بالاحوال واما بذواتها. والتي تختلف بذواتها، مثل موضوع صناعة العدد، وموضوع صناعة الهندسة او العلم الطبيعي. والتي تختلف موضوعاتها باحوالها، منها ما احداها تحت الاخرى، ومنها ما احداها جزء للآخرى. ومنها ما ليست احداها تحت الاخرى ولا جزئا لها. والصناعة تكون جزء صناعة متى كان موضوعها نوعا في الحقيقة لموضوع صناعة اخرى. فلذلك صار النظر في المخروطات جزئا من الهندسة، اذ كان المخروط نوعا من المجسمات. وتكون الصناعة تحت صناعة اخرى، متى كان موضوعها اخص من موضوع تلك، الا انه مأخوذ بحال تجعله اخص من غير ان يصير بتلك الحال نوعا لموضوع الصناعة التي هي اعم. وذلك مثل النظر في الاكر علي الاطلاق والنظر في الاكر المتحركة، فان الاكر علي الاطلاق هي نوع للمجسمات، فلذلك صارت جزئا من الهندسة، والاكر المتحركة ليست انواعا للاكر علي الاطلاق.

Bu bakımdan hareketli küreleri inceleyen sanat, ne Geometri sanatıdır ne de onun bir parçasıdır ve fakat Geometrinin altındadır. Geometrinin altında oluşu bakımından Optik ilmi ile Cisimlerin altında Ağırlıklar ilminin durumu da böyledir. Konuları birtakım durumlarla farklılaşan ama biri diğerinin bir parçası veya altında olmayan ilimlere gelince bunların konuları birtakım durumlara sahip olurlar ve bu durumlar nedeniyle biri ötekinin bir türü olur ama ondan daha özel olmaz. Buna örnek, Matematik ile Doğa ilmidir. Her iki ilim de cisimleri ve uzunlukları inceler ama ne biri diğerinin altındadır ne de biri ötekinin bir parçasıdır. Çünkü Matematik cisimleri ölçülmeleri yönünden incelerken Doğa ilmi cisimleri hareket etmeleri veya madde olmaları bakımından inceler. Diğer ilimlerin altında olan ilimlere gelince bunların ilk ilkeleri, iki kısımdır. Birincisi onlara özgü ilkelerdir. İkincisi ise onlardan daha önce olan sanatlardan alınan ilkelerdir. Bu ikinci kısım da iki kısma ayrılır. Birincisi, o ilkelerin ilkin bu ilimlerden daha önce olan ilimlerin ilk ilkeleri olmaları ve ikincileyin de bizzat bu ilimlerin ilkeleri olmalarıdır. Buna örnek, “bir ölçüye eşit olan ölçülerin eşit oldukları” ilkesidir. Bu ilke Optik ilminde de kullanılır. Fakat her ne kadar bu ilkenin çoğu genel olarak kullanılsa da, bazen özelleşir veya söylenen tarzda özelleşmesi mümkündür. İkincisi ise bunda ilke olarak kullanılanların, ötekinde kanıtlanmış şeyler olmasıdır. Buna örnek, “Altıgenin kenarı, dairenin çapının yarısına eşittir” ilkesidir. Bu ilke, ilkin Astronomide (Nücûn ilminde) ilke olarak kullanılır ve Geometride de kanıtlanır. Bu örnekte olduğu üzere birkısım şeyler daha aşağı ilimde özel matluplar olabilirler. Birkısım şeyler de hem daha üstteki hem de daha aşağı ilimde matlup olabilirler. Örneğin paralellik, hem Geometride talep edilir hem de Optikte talep edilir. Kimi tikel ilimler vardır ki kesinlikle başka bir ilimde kanıtlanmış ilkeler kullanmazlar. Mesela Aritmetik, hiçbir matlubunda başka bir ilimde açıklanmış öncülleri kesinlikle kullanmaz.

[İlimlerin Birbirleriyle Ortaklığı]

Şimdi ilimlerin birbirleriyle ortaklığı hakkında konuşalım: Bu ortaklık, kaç yöndedir ve nasıldır? Bu amaçla derim ki: İlimler ya aynı öncülleri kullanmaları nedeniyle ortak olurlar, ya tek bir konuda ortaklıkları nedeniyle ortak olurlar, ya aynı şeyi kanıtlamaları nedeniyle ortak olurlar, ya bir kısmının diğerinde kanıtlanan şeyi kullanması nedeniyle ortak olurlar ya da bir kısmının diğeriyile bileşime girmesi nedeniyle ortak olurlar.

فالتى تنظر في الاكر المتحركة ليست هي صناعة هندسة ولا جزئا لها، لكنها تحت الهندسة. وكذلك حال علم المناظر في انه تحت الهندسة وعلم الانتقال تحت المجسمات. واما التى تختلف موضوعاتها بالاحوال من غير ان تكون احداها جزئا للآخرى، ولا تحت الاخرى، فهى التى توجد موضوعاتها باحوال يصير بها احدها نوعا للآخر، ولا اخص من الاخر. وذلك مثل التعاليم والعلم الطبيعى، فانهما جميعا ينظران في الاجسام والاطوال، وليس احدهما تحت الاخر، ولا احدهما جزئا للآخر، من قبل ان التعاليم ينظر في الاجسام من جهة ما تقدر، والعلم الطبيعى ينظر في الاجسام من جهة ما تتحرك، او من جهة ما هي مادة. والعلوم التى تحت علوم الاخر، فان مبادئها الاولى صنفان: احدهما مبادئ تخصصها، والثاني مبادئ مأخوذة عن الصنائع التى هي اقدم منها. وهذا منها صنفان: احدهما ان تكون تلك المبادئ اولا مبادئ اول للتى هي اقدم منها، وثانيا لهذا الاخر، مثل ان المقادير المساوية لمقدار ما متساوية، فانه قد تستعمل في علم مناظر غير ان اكثر هذه، وان كانت تستعمل على العموم، فانه قد تخصص او يمكن ان تخصص على النحو الذى قيل. والثاني ان يكون ما يستعمل في هذه مبادئ اشياء قد تبرهن في تلك، مثل ان ضلع المسدس مساو لنصف قطر الدائرة، فان هذا يستعمل مبدأ اولا في علم النجوم، ويبرهن ايضا في علم الهندسة. وعلى هذا المثال، قد تكون اشياء هي مطلوبات خاصة، في العلم الاسفل، واشياء هي مطلوبة في الاعلى والاسفل جميعا، مثل التوازي، فانه يطلب في الهندسة ويطلب ايضا في علم المناظر. ومن العلوم الجزئية ما لا يستعمل اصلا مبادئ مبرهنة في علم اخر، مثل علم العدد، فانه لا يستعمل في شيء من مطلوباته مقدمات تبين في علم اخر اصلا.

[في مشاركة العلوم بعضها بعضا]

ولنقل الان في مشاركة العلوم بعضها بعضا، على كم جهة هي وكيف هي فاقول: انها تشترك اما بان تستعمل مقدمات واحد بأعيانها، واما بان تشترك في موضوع واحد، واما ان تبرهن شيئا واحدا بعينه، واما ان تستعمل بعضها ما تبرهن في الاخر، واما ان تتركب بعض هذه مع بعض.

Daha önce söylediğimiz gibi ilimlerin bir kısmı geneldir, bir kısmı tikel-
dir. Genel ilimler, konularda, matluplarda ve öncüllerin çoğunluğunda or-
taktırılar. Fakat bu ilimler daha önce zikrettiğimiz durumlarla farklılaşırlar.
Tikel ilimlere gelince bunların tamamı, İlk Felsefenin [Metafizik] altındadır.
Dolayısıyla İlk Felsefe, tikel ilimlerle, bunların konularının hepsinin mutlak
olarak mevcudun altına girmesi açısından ortaktır. Bazen bu ilim [yani İlk
Felsefe], tikel ilimlerin tamamının söylediğimiz şekilde kullandığı genel ön-
cülleri kullanır. Tikel ilimler ise “Bir, birin zıddıdır” vb. İlk Felsefede kanıtla-
nan öncülleri kullanır. Çünkü “Bir, birin zıddıdır” öncülü hiçbir tikel ilimde
kanıtlanmaz, İlk Felsefede kanıtlanır.

Tikel ilimlere gelince bunların kimileri söylediğimiz şekillerde konularda
ortak olabilirler. Yine söylediğimiz tarzda öncüllerde ortak olabilirler. Mese-
la birçok tikel ilim “Bir şeye eşit şeyler birbirlerine eşittirler” öncülünde or-
taktır. Bir kısmı başka bir ilimde kanıtlanan bir şeyi kullanmakta ortak olabi-
lirler. Mesela Geometri, Aritmetikte kanıtlanan şeyleri kullanır.

Bir ilimde kullanılan ve başka bir ilimde kanıtlanmış öncüller ya sebep-
ler ya da deliller olarak kullanılırlar. Bu öncüller ancak birinci ilmin kuşattı-
ğı şeyler, ikinci ilmin kuşattıklarından daha önce olduğunda sebep olurlar.
Bunlar ancak birinci ilmin kuşattığı şeyler, ikinci ilmin kuşattıklarından son-
ra olduğunda delil olurlar. İki sanattan birinin kuşattığı şeyin diğerinin ku-
şattığı şeyden varlıkta daha önce olması imkansız değildir. Fakat sonra gelen
sanatı kuşatan sanatta bulunan şeylerin çoğunluğu veya birçoğu daha iyi bi-
linen veya onun açıklanması bize nispetle daha önce olabilir. Bu durumda
bunlar, daha önce olan ilimde delil olarak kullanılabilir. Bundan dolayı As-
tronomide (Nücûm ilminde) kanıtlanan şeyler, İlk Felsefede [Metafizikte] ve
Doğa ilminde ilk öncüller olarak kullanılır. Bu doğrultuda önce ve sonra ge-
len ilimler, her birinde meydana genel bilgiler[in elde edilmesin]de yardım-
laşmaktadır. Önce gelen ilimler, sonra gelen ilimlerde sebeplerin bilgisini
veya hem sebeplerin hem de varlığın bilgisini vermektedir. Sonra gelen ilim-
ler ise öncekinde varlığı vermektedir. Buna örnek, Astronomi (Nücûm) sa-
natının Doğa ilmindeki şeylerin çoğunda verdiği bilgidir. Çünkü o, Doğa il-
mi ve İlk Felsefedeki şeylerin çoğunda bunların Doğa ilmi ve İlk Felsefe için
varlıklarını bildirir. Doğa ilmi ise Matematikteki çoğu şeyin sebebini bildir-
mekte veya hem sebebini hem de varlığını bildirmektedir. Aynı şekilde Do-
ğa ilmi ve Matematik hakkında da İlk Felsefe böyledir.

والعلوم، كما قلنا، منها عامة ومنها جزئية. فالعلوم العامة تشترك في الموضوعات وفي المطلوبات وفي جل المقدمات، الا انها تختلف بالاحوال التي ذكرناها فيما سلف. واما العلوم الجزئية، فانها كلها تحت الفلسفة الاولى، فهي تشاركها بان موضوعاتها كلها تحت الموجود علي الاطلاق. وقد يستعمل هذا العلم مقدمات عامة تستعملها العلوم الجزئية كلها علي الجهة التي قلناها، وتستعمل العلوم الجزئية مقدمات تبرهن في تلك، مثل ان الواحد يضاد الواحد واشباه هذا، فانها لا تبرهن في شيء من العلوم الجزئية، وتبرهن في الفلسفة الاولى.

واما العلوم الجزئية، فان فيها ما قد يشترك في الموضوعات علي الجهات التي قلناها، ويشترك ايضا في المقدمات بالنحو الذي ذكرناه، مثل اشتراك كثير منها في ان الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية. وقد تشترك في ان يستعمل بعضها ما يبرهن في الاخر، مثل الهندسة، فانها تستعمل اشياء تبرهنت في علم العدد.

والمقدمات المستعملة مبادئ في علم ما المترهنة في علم اخر، اما ان تستعمل اسبها واما دلالات. اما اسبابا، فانها إنما تكون متى كان ما يشتمل عليه العلم الاول اقدم مما يشتمل عليه الثاني. واما دلالات، فانها إنما تكون اذا كان ما يشتمل عليه العلم الاول متأخرا عما يشتمل عليه العلم الثاني. وقد لا يمتنع ان يكون ما تشتمل عليه احدي الصناعتين اقدم مما تشتمل عليه الاخر في الوجود. غير انه قد يتفق ان يكون جل ما في الصناعة التي تشتمل علي المتأخر او كثير منها اعرف، او يكون بينها سبق البناء، فستعمل دلالات في العلم الاقدم. فلذلك تستعمل اشياء تبرهنت في علم النجوم مقدمات اول في الفلسفة الاولى وفي العلم الطبيعي. فعلي هذه الجهة تكون العلوم المتقدمة والمتأخرة متعاضدة علي المعارف التي تحصل في كل واحد منها. اما المقدمة فانها تعطي في العلوم المتأخرة معرفة الاسباب او الاسباب والوجود معا، والمتأخرة تغطي في المتقدمة الوجود. وذلك مثل ما تعطيه صناعة النجوم، في كثير مما في العلم الطبيعي فانها يعرف في اشياء كثيرة مما في العلم الطبيعي والفلسفة الاولى وجودها لذلك العلم الطبيعي والفلسفة الاولى. واما علم الطبيعي فانه يوقف في كثير من علم التعاليم علي اسبابه او علي الامرين جميعا، وكذلك الفلسفة الاولى في العلم الطبيعي وفي التعاليم.

Tikel ilimlerin, bir kısmının diğeri tarafından kanıtlanan şeyi kanıtlamakta ortak oluşlarına gelince şimdi bundan bahsedeceğiz. Bu kanıtlama ya bizzat o konunun kendisi hakkındadır ya da başka bir konu hakkındadır. Şayet başka bir konu hakkında ise ya ikincideki orta terim, birincideki orta terimin aynısıdır ya da başkasıdır. Şayet orta terim iki burhânda da aynı şey ise ya birinde bir durumda ve ötekinde başka bir durumdadır ya da her ikisinde de [aynı durumda] alınmıştır. Orta terim ya burhânların birinde bir durumda ve ötekinde başka bir durumdadır ya da birindeki orta terim diğeriindeki orta terimden başkadır ve bundan dolayı mümkün olduğu zannedilir. Mesela eşitlik, farklı orta terimlerle büyüklükler ve sayı hakkında kanıtlanır. Bu, eşitlik, ortak bir isim olmadığındadır. Fakat konuları, aynı cins altına giren iki şey olan ve yalnızca konularının tanımlarında alınan şeyi incelemekle yetinmeyen, aksine konularının cinslerini onların altına girenlerin bir kısmına da kanıtlayan veya ilk konularının cinslerine ait zâtî arazları inceleyen iki sanattan her birinin aynı şeyi iki farklı orta terimle birbirinden tamamen farklı iki konuya kanıtlamaları mümkündür. Şayet herhangi bir fazlalık ve eksiklik olmaksızın aynısı alınmışsa bu durumda sorunun konusunun başka bir ilimde o matlubun konusunun bir parçası olması veya onun tümeli olması mümkündür. Bu, iki konudan birinin diğeri karşısındaki durumunun, iki kenarı eşit olanın, mutlak olarak üçgen karşısındaki durumu gibi olduğundadır. Çünkü üç açının iki dik kenara eşitliğinin açıklanmasındaki orta terimin her ikisinde de tek bir şey yapılması mümkündür. Şayet ikincisindeki konu, birincideki konudan bütünüyle farklı ise bu durumda bu iki konuya tek bir şeyin aynı orta terimle kanıtlanması mümkün değildir. Bu, daha önce burhânlar hakkında yapılan açıklamalarla açıklığa kavuşur. Şayet her ikisindeki konu tek bir şeyse ve birindeki orta terim ötekiindeki orta terimden başkaysa bu durumda ya ikisinden birinde delil ve diğeriinde sebeptir ya da her ikisinde de sebeptir. Dolayısıyla ondaki durumun nasıl olduğunu incelemeliyiz.

Birbirinin altına sıralanma şeklinde değil, fakat bir kısmı maddesi, bir kısmı tanımı, bir kısmı gayesi ve bir kısmı da faili olmak şeklinde tek bir şeyin pek çok sebebinin olabileceğine gelince bu, söylenilmişti. Daha önce belirtildiği gibi tek bir şeyin bir sanatta bütün bunlarla kanıtlanması mümkündür.

واما ان تشترك العلوم الجزئية في ان يبرهن بعضها ما يبرهنه الاخر، فانا نقول فيه الان. فانه اما ان يكون علي ذلك الموضوع بعينه او علي موضوع اخر. فان كان علي موضوع اخر، فاما ان يكون الحد الاوسط في الثاني هو الحد الاوسط في الاول او غيره. فان كان الحد الاوسط في البرهانين جميعا شيئا واحدا، فاما ان يكون في احدهما بحال وفي اخر بحال اخري، واما ان يكون مأخوذا فيهما جميعا. فاما ان يكون الحد الاوسط في احدهما بحال وفي الاخر بحال اخري، او يكون الحد الاوسط في احدهما غير الحد الاوسط في الاخر، فلذلك يظن انه ممكن. فان المساواة قد تتبرهن علي الاعظام وعلي الاعداد بحدود وسطي مختلفة، هذا اذا لم تكن المساواة اسما مشتركا. غير ان كل صناعتين كان موضوعهما امرين تحت جنس واحد، وكانتا ليس تقتصران علي النظر في ما يؤخذ موضوعاهما في حدودهما فقط، بل كانتا تبرهnan اجناس موضوعهما علي بعض ما تحتها، او كانتا تنظران في الاعراض الذاتية لاجناس موضوعيهما الاول، امكن ان يبرهن كل واحد منهما شيئا واحد بعينه علي موضوعين مختلفين بالكلية، بحددين اوسطين مختلفين. واما ان كان مأخوذا بعينه من غير زيادة او نقصان، فانه ليس يمكن الا ان يكون موضوع المسألة جزئا من موضوع ذلك المطلوب في علم اخر او كليا له. وذلك ان يكون حال احد الموضوعين من الاخر حال المتساوي الساقين من المثلث علي الاطلاق. فانه يمكن ان يجعل الحد الاوسط في بيان مساواة الزوايا الثلاث لقائمتين فيهما جميعا شيئا واحد بعينه. واما اذا كان الموضوع في الثاني مباينا بالكلية للموضوع في الاول، فليس يمكن ان يبرهن عليهما بشيء واحد بعينه بحد اوسط بعينه. ويتبين ذلك مما تقدم في البراهين. وان كان الموضوع فيهما جميعا شيئا واحدا بعينه، وكان الحد الاوسط في احدهما غير الحد الاوسط في الاخر، فاما ان يكون في احدهما دليلا وفي الاخر سببا، واما ان يكون فيهما جميعا سببا. فينبغي ان ننظر كيف الحال فيه.

اما انه يمكن ان يكون للشيء الواحد اسباب كثيرة، لا بما بعضها تحت بعض، لكن بان يكون بعضها مادة وبعضها حدا له، وبعضها غاية وبعضها فاعلا، فذلك قد قيل. ويمكن ان يتبرهن الشيء الواحد بهذه كلها في صناعة واحدة، علي ما قد قيل فيما سلف.

Tek bir şeyin bir sanatta bu sebeplerin biriyle kanıtlanması ve başka bir sanatta öteki sebeple kanıtlanmasına gelince bu ancak her sanat, bütün sebepleri soruşturmadığı, aksine sanatlar arasında matlubu hakkında yalnızca sebeplerin bir kısmını veren sanat bulunduğunda olur. Çünkü bir sanat tek bir şey hakkında yalnızca bir sebep verdiği halde, sonra aynı şey başka bir sanatta incelendiğinde o diğer sanatta başka bir sebep verilebilir. Durum böyle olunca sanatların tamamını ayrıntılı olarak incelememiz ve her birinde hangi sebeplerin verildiğine bakmamız gerekir. Malumdur ki, gayeyi zorunlu olarak diğer sebepler izler. Madde ve fail sebep de bir yönden böyledir. Öyleyse bu sebeplerden herhangi birini verdiğini açıklayan bir sanatın diğerlerini de vermesi gerekir.

Tanımdaki durumun nasıl olduğuna bakmalıyız. Tanım, şeyin zatını, ondan daha önce olan şeylerle ayrıntılı olarak tarif eder. Durum böyle olunca tanımda ya özel sebeplerin tamamı ya da bir kısmı bulunabilir. Öncelikle her tanımın parçalarında sebeplerin tamamının olup olmadığına bakmalıyız. Öyle anlaşıyor ki, bazı tanımlarda gaye, bazılarında fail ve bazılarında da madde görünmektedir. O halde hangi tanımda bunlardan biri varsa orada diğer sebeplerin tamamının da bulunması gerekir. Bu üç sebepten birinin görüldüğü tanımları kullanan her sanatın, şey hakkında onun yalnızca bir kısım sebeplerini vermesi mümkün değildir, aksine sebeplerin tamamını verir. Eğer parçalarında sözkonusu üç sebepten herhangi birinin kesinlikle görünmediği tanımları kullanan bir sanat varsa bu sanatın tek bir şeyde onun bütün sebeplerini vermesi zorunlu değildir. Hangi sanatın tanımlarında bu üç sebepten birinin görünmesi gerektiğine gelince bu sanatlar, hareketi ve mevcutları değişime konu olmaları bakımından incelemeyi içeren bütün sanatlardır. Çünkü bu sanatların kullandığı tanımlarda sözkonusu sebeplerden biri veya hepsi görünmelidir. Kesinlikle hareket etmeyen şeyleri içeren ve harekete konu olan şeyleri de harekette olmaları yönünden başka bir bakımdan inceleyen⁹ her sanat ise bu üç sebepten birinin görünmediği tanımları kullanır. Öyleyse bu sanatlar, sözü edilen sebeplerden yalnızca birini verirler. Bu sebep ise "suret" adı verilen sebeptir. O halde bu sanatların tanımlarında yalnızca suretler görünür.

Doğa ilmi, hareketi ve hareketli olması bakımından mevcutları inceler. Bu nedenle Doğa ilminin konularında sözkonusu üç sebepten biri görünür. Matematik ilimlerinden herhangi bir şeyde madde görünmez.

وما ان يكون شيء واحد بعينه يتبرهن في صناعة ما باحد هذه الاسباب، ويتبرهن في اخري بسبب اخر، فان ذلك انما يمكن متى لم تكن كل صناعة تفحص عن جميع الاسباب، بل كان في الصناعات ما انما تعطي في مطلوبها بعض الاسباب فقط. فانه متى كانت صناعة ما تعطي في الشيء الواحد سببا فقط، ثم نطر في ذلك بعينه في صناعة اخري، امكن ان يعطي فيها سببا اخر. فاذا كان ذلك كذلك، فينبغي ان تفصل الصناعات كلها، فننظر في كل واحدة منها اي اسباب تعطي. ومعلوم ان الغاية يتبعها بالضرورة سائر الاسباب الاخر، وكذلك المادة والفاعل بوجه ما. فان اية صناعة ما تبين انها تعطي احد هذه لزم ان تعطي الباقية.

واما الحد فينبغي ان ننظر كيف الحال فيه. فالحد يعرف ذات الشيء مفصلة بما هو اقدم منها. فاذا كان كذلك امكن ان يكون في الحد اما الاسباب الخاصة كلها او بعضها. وينبغي ان ننظر هل في اجزاء كل حد جميع الاسباب او لا. فقد يري بعض الحدود يظهر فيها الغاية وبعضها يظهر فيها الفاعل وبعضها المادة. فاي حد انظر فيه واحد من هذه لزم ان يكون هناك سائر الاسباب كلها. فكل صناعة اذا كانت تستعمل حدودا يظهر فيها احد هذه الثلاثة، فليس يمكن ان يعطي في الشيء بعض اسبابه فقط، بل كل اسبابه. وان كانت ما هنا صناعة تستعمل حدودا لا يظهر في اجزائها واحد من هذه الاسباب الثلاثة اصلا، فذلك ليس يلزم فيها ضرورة ان تعطي في الشيء الورد اسبابه كلها. واما اي صناعة ينبغي ان يظهر في حدودها احد هذه الثلاثة، فانها كل ما اشتملت علي النظر في الحركة وفي الموجودات، من جهة ما يلحقها تغيير، فان هذه الصناعات يلزم فيها ان تظهر في الحدود التي تستعملها احد هذه او كلها. وكل ما اشتملت علي ما ليس يتحرك اصلا وكانت تنظر في التي يلحقها التغيير، فذلك تستعمل حدودا لا يظهر فيها واحد من هذه الثلاثة. فهذه انما تعطي من الاسباب احدها فقط وهي التي تسمى الصور. فانن حدود هذه انما يظهر فيها الصور فقط.

والعلم الطبيعي ينظر في الحركة وفي الموجودات من حيث هي متحركة. فحدود موضوعاتها يظهر فيها احد تلك الثلاثة. واما علم التعاليم، فليس يظهر في شيء منها المادة.

Bundan dolayı Matematik ve Doğa ilminin bir şeyde ortak olması ve bu iki ilimden birinin o şeyde bir sebebi ve diğerinin ise başka bir sebebi vermesi mümkündür. Bu nedenle Yerin, evrenin, Güneş ve Ay'ın küreliliğini hem Matematik hem de Doğa ilmi inceler.

Matematik ilimlere, soyutlama ilimleri (*el-ulûmu'l-intizâ'iyye*) denir. Çünkü bunların ilk konularında ne madde görünür ne de herhangi bir şekilde maddenin gerekli olduğu bir şey görünür. Bunların tanımlarında maddenin görünmemesinin sebebi acaba onlarda talep edilen şeyin maddesinin olması ve onların maddeden ayrık olması mıdır yoksa başka sebep nedeniyle midir? Bunu araştırmanın burada hiçbir yararı yoktur. Bir grup filozof, bunların maddesinin olmadığını söylemiştir. Bir grup filozof da onların maddede olduğunu ancak tanımlarıyla maddeden ayrık olarak düşünülebileceğini, onların bilgide maddeden ayrık olduğunu ve varlıkta maddeden ayrık olmadığını söylemiştir. Demişlerdir ki: Uzunlukları, yüzeyleri, noktaları ve Matematikğin araştırdığı diğer şeyleri inceleme yönü, bunları araştıranın onları maddede bulunmaları bakımından tasavvur etmek zorunda kalmadığı bir yön olduğundan bunlar, maddesiz tasavvur edilmişlerdir. Burada bu şeyleri incelemeyi bir tarafa bırakalım. Duyu, uzunlukların, yüzeylerin ve noktaların tamamının bir maddede olduğuna tanıklık etmektedir. Bir grup filozof şöyle demiştir: "Matematik ilimler bizâtihî bunları incelemez, fakat bunların suretleri ve misalleri olan uzunlukları inceler. Matematik ilimler bizâtihî ve ilk olarak onları [yani suretleri ve misalleri] inceler, ikincil olarak ve bılaraz bunları inceler." Biz Matematik ilimlerin, duyunun bir maddede olduğuna tanıklık ettiği bu şeyleri incelediğini, bunları inceleyenin onları birincil ve ikincil olarak mı incelediği hakkında hüküm vermeksizin kabul edelim. Ayrıca kabul edelim ki, bunları tanımlarıyla ve madde olmaksızın incelenme yönü bakımından tasavvur edebiliriz ve bunlar, bilgide maddeden ayrıktır ama varlıkta maddeden ayrık değildir. Bu durumda bunlar, bu inceleme yönü bakımından kendilerine ait olan ve parçalarında ya maddenin ya da maddeyi gerektiren bir şeyin görüldüğü başka tanımlarla tasavvur edilebilecek hale gelirler. Böylece Doğa bilimcinin bunlarda da bir inceleme yeri olacaktır. Hepsinde böyle değilse bile bir kısmında böyledir. Bu nedenle böyle olan şeylerde Doğa ilmi ile Matematik ortaktır; Matematik ilminde olup da böyle olmayan, aksine ayrık olan şeyleri veya ayrık olanı ve ayrık olmayanı kuşatan şeyleri doğa bilimci incelemez. Aksine [bu şeyleri] incelemede matematikçiye ortak olan kimse, mevcudu mutlak olarak kullanan kimsedir [yani metafizikçidir]. Matematikte onun konularına ölçülebilirliği ve kendileriyle ölçüm yapılabilmesi bakımından ilişme özelliğine sahip şeyleri, ne doğa bilimci ne de ilk felsefeci [metafizikçi] inceler. Bu nedenle bu ikisinden biri, ne kenarortayı, ne bileşik niceliği ve ne de bileşik niceliğe bölünüp bölünmeyeni inceler. Çünkü bunların tamamı, Matematiğe özgüdür.

فلذلك يمكن ان يشترك علم التعاليم والعلم الطبيعي في شيء واحد، فيعطي احدهما فيه سببا، ويعطي الاخر سببا اخر. ولذلك صارت كرية الارض والعالم والشمس والقمر ينظر فيها التعاليمي والطبيعي جميعا.

والتعاليم تسمى العلوم الانتزاعية، لان حدود موضوعاتها الاول ليس يظهر فيها لا مادة ولا شيء يلزم عنه مادة بوجه من الوجود. واما السبب في ان لم يظهر في حدودها المادة، هل ذلك من قبل ان ما يطلب فيها لا مادة له وانها مفارقة للمادة او لسبب اخر؟ فالفحص عنه ليس له غناء ها هنا. فقد قال قوم انها لا مادة لها، وقال قوم انها في مادة، الا ان من شأنها ان يمكن تصورها بحدودها مفارقة للمادة، وهي مفارقة في المعرفة وغير مفارقة للمادة في الوجود. قالوا: ولما كانت جهة النظر في الاطوال والسطوح والنقط وسائر ما يفحص عنه علم التعاليم، جهة ليس يضطر الناظر معها الي ان يتصورها من جهة ما هي في مادة، اخذت متصورة بلا مادة. ولنترك ها هنا النظر في هذه الاشياء. والحس يشهد ان الاطوال والسطوح والنقط كلها في مادة. وقال قوم ان التعاليم بذاتها ليست تنظر في هذه، لكن في اطوال اخر هي صور ومثالات لهذه، وان التعاليم بذاتها تنظر في تلك بذاتها اولا وفي هذه ثانيا بالعرض. ولننزل نحن ان التعاليم تنظر في هذه التي يشهد الحس انها في مادة من غير ان نحكم هل الناظر انما ينظر فيها اولا وثانيا، وننزل ان هذه يمكننا ان نتصورها بحدودها وعلي حسب جهة النظر فيها من غير مادة وانها تفارق في المعرفة المادة ولا تفارق في الوجود. فتصير هذه، بحيث يمكن ان يتصور بحدود لها اخر، يظهر في اجزائها، اما المادة واما ما يلزم عنه المادة، علي حسب جهة هذا النظر. فيكون لصاحب العلم الطبيعي في هذه ايضا موضع نظر. فان لم يكن ذلك في كلها، ففي بعضها، فيشترك فيما هذه سبيله علم التعاليم والعلم الطبيعي. وما لم يكن سبيله مما في علم التعاليم هذه السبيل، بل كانت فيه اشياء مفارقة او اشياء تشتمل المفارقة وغير المفارقة، لم يمكن صاحب العلم الطبيعي ان ينظر فيه، بل اننا يشاركه في النظر من سبيله ان يستعمل الموجود علي الاطلاق. وما كان في التعاليم مما شأنه ان يلحق بموضوعاته بحسب ما يمكن ان يقدر او يقدر به، لم يمكن ان ينظر فيه الطبيعي ولا صاحب الفلسفة الاولي. ولذلك لا ينظر واحد من هذين في المتوسطين ولا في ذي الاسمين ولا هل ينقسم علي اسميه، فان هذه كلها خاصة بالتعاليم.

Yine iki sanat bilgi alış verişinde bulunup da bu ikisinden tecrübî olan sanat, kıyasın yetersiz kaldığı şeyde kıyâsî olan sanata yardım ettiğinde ve kıyâsî olan sanat da tecrübenin yetersiz kaldığı şeyde tecrübî olan sanata yardım ettiğinde de durum böyledir. Bundan dolayı Tıp ile Doğa ilminin bir olduğu ve Tıbbın Doğa ilminin bir parçası olduğu zannedilmiştir. Aynı şekilde amelî [pratik] Siyaset ile ilmî [teorik] Siyaset ve benzerleri de böyledir.

[Nazarî ve Amelî İlimler]

İlimlerin bir kısmı, yalnızca nazara nispet edilir; bir kısmı, yalnızca amele nispet edilir; bir kısmı ise ikisine birden nispet edilir. Bunları bir nebze anlatmamız gerekir. Bu amaçla deriz ki: Bu ilim sınıflarının hiçbiri bilgiden yoksun değildir. Bunlardan yalnızca nazara nispet edilen ilimler, içerdiği şeylerden sadece bilgiyle sınırlıdır ve bilgi, onların en yüce gayesidir. Yalnızca amele nispet edilen ilimlerin maksadı, ameldir ve bilinme özelliğine sahip şeyi bilmekle yetinmek değildir. Bu sanatlarda en az bilgi, insan zihninde, yapılması mümkün olan şey hakkında yalnızca eylemin insandan çıkacağı ölçüde bir resim oluşmasıdır. Ancak insan, o şeye dair zihninde resmolan sureti dile getiremeyebilir. Özellikle bu ölçü, sözlü öğretim yoluyla değil, yalnızca sanatın eylemlerinin sürekli yapılmasıyla meydana gelir. Onu dile getirmek ise onun farkına varmaktır ve [bu durumda insanın] o şeyi tasavvur gücü, onu ifade edebileceği ölçüdedir. Bu sanatların çoğu, yalnızca tecrübeyle oluşur ve çoğunda da yalnızca tecrübe yetmez. Fakat ister dile getirilsin isterse de getirilmesin ve ister tecrübeyle oluşsun isterse de kıyasla oluşsun bu sanatın bilgileri, amele yönelik bir istidatla birlikte. İşte nazarî bilgiler ile amelî bilgiler arasındaki fark budur. Çünkü nazarî bilgiler, amele yönelik bir istidatla sadece bilaraz birlikte olabilir. Ancak insan, amelî bilgide onu ifade edebilecek bir seviyeye ulaştığında onu sözle de öğretebilir; bu seviyeye ulaşmadığında ise onu öğretmesi yalnızca örneklemeye olur.

Nazarî sanatlara gelince bunların bilgilerinin tamamı dile getirilebilecek durumda olmalıdır ve amele doğru hazırlayıcı değildir. Bu sanatların birbirlerinden üstünlükleri, tasavvurların miktarlarındadır. Çünkü her nazarî sanat, o ilimde yetecek kadar bir tasavvur miktarına ve bir tarza sahiptir. Özellikle de araştırılması ve incelenmesi ortak olan şeylerin tasavvurunda durum böyledir. Buna örnek, uzunlukların ve cisimlerin incelenmesinde Matematiğin Doğa ilmine ortak olmasıdır. Çünkü bu iki ilimden her birinde aynı şey diğer tarzdan farklı bir tarzda tahayyül edilir.

فقد تبين بهذا القول كيف مشاركة التعاليم للعلم الطبيعي وفلسفة الاولى. فقد يظن بعلم العدد من بين التعاليم انه يشتمل اما علي المفارقة، واما علي اشدها مفارقة للمادة. غير انه ليس ينبغي ان يفحص ها هنا: لم صار كذلك، هل بسبب انها في الحقيقة مفارقة، او هي امور تعم المفارقة وغير المفارقة؟ فما كان هكذا فانها لا محالة اشدها في المعرفة مفارقة للمادة، ثم الهندسة، الي ان بنحط الي علم المناظر والي ما دون ذلك من علم تأليف اللحن وعلم الحيل، فان حدود موضوعاتها، الا الاقل، تظهر فيها المادة او تكاد تظهر. والصناعة التي هي اقدم في الوجود بين انها تعطي اسباب المبادئ الاول في الصناعة المتأخرة. وليس يمتنع ان تكون صناعة ما متأخرة تؤخذ مبادئها عن صناعات عدة، فتصير كل واحدة من تلك معطية لاسباب بعض مبادئها. وكل صناعة اعطت اسباب مبادئ صناعة اخري، فانها رئيسة لتلك الصناعة. واما العلم الرئيسي علي الاطلاق من بين العلوم التي تعطي الاسباب، فانه هو الذي يعطي اسباب الموجودات القصوي. وهذا العلم ينبغي ان يكون هو الفلسفة الاولى.

فقد بينا كيف تشترك العلوم وبماذا تشترك. ومن ها هنا يتبين اين ومتي وكيف يمكن ان ننقل البراهين من صناعة الي صناعة واين لا يمكن. وقد ظهر ان المبادئ الاول. في الصناعات والعلوم ليست عل مثال واحد، لكن منها ما هي اول علي الاطلاق، ومنها ما هي اول بالقياس الي باقي ما في الصناعة. والمبادئ منها ما هي مبادئ المعارف فقط وهي الدلائل، ومنها ما هي مبادئ الوجود، وهي الاسباب، ومنها ما هي مبادئ الوجود والمعرفة معا. ونحن انما نعني بالمبادئ ها هنا احد هذين: اما مبادئ المعرفة، واما مبادئ المعرفة والوجود معا. فالاول منها علي الاطلاق في كل صناعة هي التي لا تتبرهن اصلا، والاول بحسب القياس هي التي تستعمل اولاً في صناعة ما، وهي متأخرة في صناعة اخري.

اما ما هي اول علي الاطلاق في صناعة ما، فانه لا يعري من معرفتها وتيقنها ناظر في تلك الصناعة. واما ما هي اول بالقياس، فليس يتيقن بها الناظر في تلك الصناعة، ان لم يكن زاول الصناعة التي تبرهنها، فان لم يكن زاولها، فانما يأخذها عن اهلها، ويستعملها اصولاً موضوعة، علي انها يقينية عند اهل تلك الصناعة، وان لم تكن عنده يقينية.

Açıktır ki, bir sanat erbabının, kendisinin de erbabı olabileceği bir sanatın ilkelerini araştırması mümkün değildir. Çünkü bu ilkeler mutlak olarak ilk ilkeler iseler onun nezdinde meçhul değildir ki onları araştırınsın. Eğer başka bir sanatta açıklanan ilkelerden iseler bu durumda bu ilkeler, o sanatın erbabından olması bakımından o kimse nezdinde, kendileriyle ötekilerin kanıtlandığı öncüller değildir. Aynı insan hem geometrici hem de mûsikîci olabilir. Bu durumda Mûsikîye (*İlmü't-te'lîf*) ait bir şeyi Mûsikî ilminin erbabından olması bakımından değil geometrici olması bakımından kanıtlar. Fakat bu şayet olması gerekiyorsa bile bilarazdır.

Mutlak olarak ilk ilkelerin bilgisinin başka bir sanattan elde edilip edilemeyeceğinin incelenmesi gerekir. Bu amaçla şöyle deriz: İnsanın hangi yönden ve nasıl meydana geldiğini bilmeksizin kendisini başlangıçtan beri tasdik etme yaratılışındaymış gibi bulduğu ilkelerin başka bir sanattan alınması mümkün değildir. Tecrübeyle meydana gelen ilkelerin ise başka bir sanattan alınması mümkündür. Çünkü bir insanın bir sanatta tecrübe ettikleri, başka bir ilimde ilkeler olarak alınabilir. Tecrübenin fayda verdiği sanat, ya sanatta tecrübeyle meydana gelen şeyleri o sanata ait başka bir şeyi bilmekte kullanmaksızın sadece tecrübeyle ortaya çıkan şeylerle sınırlı bir sanattır ya da tecrübeyle meydana gelen şeyleri, o sanata ait başka bir şeyi bilmekte kullanır yahut da her ikisini de yapar. Tecrübeyle meydana gelen şeyi başka bir şeyin bilgisine ulaşmak için kullanmak amacıyla tecrübe eden ve yalnızca tecrübe ettiği şeyle yetinmek için tecrübe etmeyen sanatın örneği, Matematik ilimlerden biri olan Astronomidir (Nücûm ilmi). Tecrübenin ortaya koyduğu şeyle yetinmek için tecrübe eden sanatın örneği, Astroloji (*Ahkâmü'n-nücûm*) ve çoğu amelî sanatlardır. Çünkü çoğu amelî sanat, yalnızca tecrübeyle artar ve tecrübe ettiği şeyle o sanata ait başka bir şeyin bilgisini çıkarsamaz (*istinbât*) ve tecrübeyi gerek o sanatta gerekse de diğer bir sanatta bulunan başka bir şeyle çıkarsamaz. Yalnızca tecrübeyle tamamlanmaya doğru ilerleyen sanatların tamamı, içerdiği şeyin bilgisi olarak yalnızca şeyi ve onun varlığını verir, o şeyin illetini vermez. Varlık bilgisi bilinen şeyler böylesi sanatlarda alındığında başka bir sanatta kullanılır. Bu şeyler [başka sanatta] ilkeler olarak kullanılır ve bunlarla başka şeylerin bilgisine ulaşılır. Birbirine olan nispetleri bu şekilde olan sanatların –ki bu, sanatlardan birinin yalnızca tecrübeyi kuşatması ve ikincisinin başka şeylerin çıkarsanmasında (*istinbât*) o tecrübelerin aynısını kullanmasıdır– birbirinin aynısı olan sanatlar olduğu zannedilir.

وظاهر انه لا يمكن ان يفحص ذو صناعة عن مبادئ صناعة، ربما هو من اهل تلك الصناعة، من قبل انها ان كانت اول علي الاطلاق، لم تكن عنده مجهزة لفحص عنها. وان كانت مما يتبين في صناعة اخري، فظاهر انه ليس عنده، بما هو من اهل تلك الصناعة، مقدمات يمكن ان تبرهن بها تلك. وقد يتفق ان يكون انسان واحد مهندسا فصاحب تأليف، فيبرهن شيئا من مبادئ علم التأليف، بما هو مهندس، لا بما هو صاحب علم التأليف، لكن ان كان ولا بد، فبالعرض.

وينبغي ان ينظر هل يمكن في المبادئ الاول علي الاطلاق ان تحصل معرفتها عن صناعة اخري ام لا، فقول: اما التي يجذ الانسان نفسه كالقطور علي التصديق بها من اول الامر، من غير ان يدري من اي جهة حصلت ولا كيف حصلت، فلا يمكن ان تؤخذ تلك عن صناعة اخري واما الحاصلة بالتجربة، فهي التي يمكن ان تؤخذ مبادئ في علم اخر. والصناعة التي تتفع فيها التجربة، اما ان تكون صناعة تقتصر علي ما يخرج بالتجربة فقط، من غير ان تستعمل ما حصل لها بالتجربة، في علم شيء اخر من تلك الصناعة، واما ان تستعمل ما حصل لها بالتجربة في علم شيء اخر من تلك الصناعة، واما ان تفعل الامرين جميعا. فاما التي تجرب لتستعمل ما يحصل بالتجربة في استنباط شيء اخر، وليست تجرب لتقتصر علي ما تجرب وحده، فهي مثل علم النجوم وكثير من الصناعات العملية. فان علي ما تخرج التجربة، فهي مثل احكام النجوم وكثير من الصناعات العملية. فان كثيرا منها انما تتزيد بالتجربة فقط، من غير ان تستنبط بما تجرب شيئا اخر من تلك الصناعة ومن غير ان تستنبط تلك التجربة بشيء اخر، لا في تلك الصناعة ولا في غيرها. وجميع الصناعات التي تترقى الي ان تتم بالتجربة فقط، فهي انما تعطى من علم الشيء الذي يشتمل عليه ان الشيء ووجوده فقط، لا علم لم الشيء. واذا اخذت الاشياء التي علمت علم ان في امثال هذه الصنائع، فاستعملت في صناعة اخري، فانما تستعمل مبادئ، فيستنبط بها اشياء اخر. والصناعات التي نسبة بعضها الي بعض هذه النسبة، وهي ان يكون احدها يشتمل علي التجربة فقط، والثاني يستعمل تلك التجربة باعيانها في استنباط اشياء اخر، يظن انها صناعات واحد باعيانها.

Yine iki sanat bilgi alış verişinde bulunup da bu ikisinden tecrübî olan sanat, kıyasın yetersiz kaldığı şeyde kıyâsî olan sanata yardım ettiğinde ve kıyâsî olan sanat da tecrübenin yetersiz kaldığı şeyde tecrübî olan sanata yardım ettiğinde de durum böyledir. Bundan dolayı Tıp ile Doğa ilminin bir olduğu ve Tıbbın Doğa ilminin bir parçası olduğu zannedilmiştir. Aynı şekilde amelî [pratik] Siyaset ile ilmî [teorik] Siyaset ve benzerleri de böyledir.

[Nazârî ve Amelî İlimler]

İlimlerin bir kısmı, yalnızca nazara nispet edilir; bir kısmı, yalnızca amele nispet edilir; bir kısmı ise ikisine birden nispet edilir. Bunları bir nebze anlatmamız gerekir. Bu amaçla deriz ki: Bu ilim sınıflarının hiçbirisi bilgiden yoksun değildir. Bunlardan yalnızca nazara nispet edilen ilimler, içerdiği şeylerden sadece bilgiyle sınırlıdır ve bilgi, onların en yüce gayesidir. Yalnızca amele nispet edilen ilimlerin maksadı, ameldir ve bilinme özelliğine sahip şeyi bilmekle yetinmek değildir. Bu sanatlarda en az bilgi, insan zihninde, yapılması mümkün olan şey hakkında yalnızca eylemin insandan çıkacağı ölçüde bir resim oluşmasıdır. Ancak insan, o şeye dair zihninde resmolana sureti dile getiremeyebilir. Özellikle bu ölçü, sözlü öğretim yoluyla değil, yalnızca sanatın eylemlerinin sürekli yapılmasıyla meydana gelir. Onu dile getirmek ise onun farkına varmaktır ve [bu durumda insanın] o şeyi tasavvur gücü, onu ifade edebileceği ölçüdedir. Bu sanatların çoğu, yalnızca tecrübeyle oluşur ve çoğunda da yalnızca tecrübe yetmez. Fakat ister dile getirilsin isterse de getirilmesin ve ister tecrübeyle oluşsun isterse de kıyasla oluşsun bu sanatın bilgileri, amele yönelik bir istidatla birliktedir. İşte nazârî bilgiler ile amelî bilgiler arasındaki fark budur. Çünkü nazârî bilgiler, amele yönelik bir istidatla sadece bilaraz birlikte olabilir. Ancak insan, amelî bilgide onu ifade edebilecek bir seviyeye ulaştığında onu sözle de öğretebilir; bu seviyeye ulaşmadığında ise onu öğretmesi yalnızca örneklemeye olur.

Nazârî sanatlara gelince bunların bilgilerinin tamamı dile getirilebilecek durumda olmalıdır ve amele doğru hazırlayıcı değildir. Bu sanatların birbirlerinden üstünlükleri, tasavvurların miktarlarındadır. Çünkü her nazârî sanat, o ilimde yetecek kadar bir tasavvur miktarına ve bir tarza sahiptir. Özellikle de araştırılması ve incelenmesi ortak olan şeylerin tasavvurunda durum böyledir. Buna örnek, uzunlukların ve cisimlerin incelenmesinde Matematiğin Doğa ilmine ortak olmasıdır. Çünkü bu iki ilimden her birinde aynı şey diğer tarzdan farklı bir tarzda tahayyül edilir.

فكذلك متى كانت صناعتان تتداولان المعرفة حتى تكون التجربة منهما معنية للقياسية فيما لا يكفي منه القياس، والقياسية معنية للتجريبية فيما لا تكفي فيه التجربة. فلذلك قد يطن بالطلب والعلم الطبيعي انهما واحد وان الطب جزء من العلم الطبيعي. كذلك السياسة العملية والسياسة العلمية واشباه هذه.

[في العلوم النظرية والعملية]

ومن المعلوم ما ينسب الي النظر فقط، ومنها ما ينسب الي العمل فقط، ومنها ما ينسب الي الامرين جميعا. وينبغي ان نلخص هذه بعض التلخيص، فنقول: ان جميع هذه الاصناف ليست تخلق من معرفة. فالمنسوبة منها الي النظر فقط هي التي تقتصر مما تشتمل عليه علي المعرفة وحدها، وتكون هي غايتها القصوي. ولما المنسوبة الي العمل فقط، فمقصودها العمل وليس الاقتصار علي علم ما شأنه ان يعلم. واقل المعارف في هذه الصناعات هو ان يرتسم من الشيء الذي يمكن ان يعمل في ذهن الانسان مقدار ما يصدر عنه العمل فقط، وان لم ينطق عما ارتسم في نفسه منه. وهذا المقدار خاصة انما يحدث بمرآلة اعمال اصناعة فقط لا عن تعليم بقول. والنطق عنه ان يشعر به وتكون قوة تصوره له بمقدار ما يمكنه ان يعبر عنه. وكثير من هذه الصناعات يلتزم بالتجربة وحدها. وكثير منها ليس يكفي فيها بالتجربة وحدها، غير ان معارف هذه الصناعة مقرونة باستعداد نحو العمل، نطق عنها او لمن ينطق، كانت حاصلة^١ التجربة او عن قياس. وهذا هو الفرق بين المعارف النظرية والمعارف العملية، فان النظرية ليست مقرونة باستعداد نحو العمل الا بالعرض. غير ان الانسان اذا بلغ في العملية الي ان ينطق عنها، امكنه ان يعلم بقول، ومتي لم يبلغ ذلك كان تعليمه باحتذاء فقط.

واما الصناعات النظرية، فان معارفها كلها ينبغي ان تكون بحيث ينطق عنها، وتكون غير معدة نحو العمل. وهذه الصناعات تتفاضل في مقايير التصورات، فان لكل صناعة منها مقدارا ما من التصور، ونحو ما بحسب الكفاية في ذلك العلم، ولاسيما في تصور الاشياء التي تشترك في الفحص عنها والنظر فيها، مثل مشاركة التعاليم للعلم الطبيعي في الاطوال والاجسام، فلن كل واحد منهما يتخيل فيه الشيء الواحد بعينه بنحو مخالف للنحو الاخر.

Daha önce tahayyül ve tasavvur sınıflarını anlatmıştık. Bundan dolayı tek bir tahayyül tarzında alıştırma yapmakla yetinmemeli, aksine bütün tasavvur tarzlarında alıştırma yapmalıyız. Çünkü her bir tahayyül tarzına bir sanatta ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle çoğu insan, ya doğal olarak ya da âdet yoluyla zihinleri tasavvur sınıflarında işlev yapma gücüne sahip olmaksızın Matematik ilimlerde alıştırma yaptıklarında Doğa ilminden aciz kalmaktadır. Aynı şekilde Doğa ilminde de bu tarzda alıştırma yapanlar Matematikten aciz kalmaktadır.

Her bir ilimde derinleşme, o ilimde yetecek kadardır. Tek tek her bir ilimde yeteri derecede bilgiyi aramak ise yalnızca tasavvurdur. Tasdike gelince ilimdeki her bir tasdikte tanımlanmış olduğumuz tam kesinliğe ulaşmak gerekir. Şeylerin çoğunda kesinliğe ulaşmanın mümkün olmaması veya mümkün olması ama henüz o şey hakkında bizde kesinliğin meydana gelmemesi ve bu durumda o şeye dair tam kesinlik bizde meydana gelinceye dek ulaştığımız tasdik miktarıyla yetinmemiz imkansız değildir. Kesinliğin altında kalan tasdiklere gelince bunlar ya bir şeyin genel olarak bir şey için varlığındadır ya da onun tamamı için varlığındadır. Çünkü çoğu şeyin konu için varlığından emin olunur ama konunun tamamı için var olup olmadığından emin olunmaz. Dolayısıyla bunların tamamında kesinliğe ulaşınca kadar arayışa devam etmemiz gerekir. Aynı şekilde çoğu şeyin tam olarak tasavvur edilmesi mümkün olmayabilir. Bunun nedeni şudur ki; ya doğası açısından o şeyde tasavvur ettiğimiz miktardan fazlası mümkün değildir ya da mümkündür ama biz bundan acizizdir. O halde her şeyde ya yeterli miktarı ya da gücümüzün yettiği miktarı aramamız gerekir. Tasdikte yeterlilik, daha önce tanımladığımız tam kesinliktir. Tasavvurda yeterliliğin ise bir sınırı yoktur ve bu, her bir ilmin miktarına göredir. İnsanın gücü yettiğince tasdik, yalnızca kesine yakın olandır. Tasavvur ise farklı farklıdır. Kimi tasavvurları tanım tarif eder. Bunun ardından tanımın tarif ettiğine yakın olan tasavvur gelir. Bunlar daha önce anlatılmıştı.

İnsanın gücü yettiğince kesinlik, kimi zaman kıyasla oluşur kimi zaman da kıyastan başka bir şeyle oluşur. Kıyastan başka bir şeyle oluşan kesinlik, ya sadece bütün insanların tanıklığıyla ya da duyuyla meydana gelir. Bütün insanların tanıklığıyla meydana gelen kesinlik, cedelî veya hatabîdir. Duyuyla meydana gelen kesinlik ise şeyin, geçmiş zamanda görülen, gelecek zamanda görülecek, bizim zamanımızda ve her yerde görülen bütün duyulurlarında bir şeyden dolayı varolması ve ona aykırı bir duyu ve kıyas bulunmamasıdır. İşte bu, ilimlere girer.

وقد وصفنا فيما قبل اصناف التخيلات والتصورات. ولذلك ينبغي ان لا تقتصر علي ان نرتاض في نحو واحد من التخيل، بل نرتاض في انحائه كلها، فان كل نحو منها يحتاج اليه في صناعة ما. ولذلك صار كثير من الناس اذا ارتضوا في التعاليم من غير ان يكون لهم، اما بالطبع واما بالعادة، قوة علي تصريف اذهانهم في اصناف التصورات، ضعفوا عن العلم الطبيعي. فكذاك المرتاضون في العلم الطبيعي ممن سبيله هذا السبيل يضعفون عن التعاليم.

والاستقصاء في كل واحد من العلوم هو علي قدر الكفاية في ذلك العلم. وتحري الكفاية من المعرفة في علم علم هو في التصور فقط. واما التصديق فانه ينبغي ان يبلغ في كل شيء منه اليقين التام الذي حدناه. وليس يمتنع ان يكون كثير من الاشياء لا يمكن فيها بلوغ اليقين، او تكون بحيث يمكن، غير انه يتفق ان لا يحصل لنا بعد منه اليقين، فنضطر عند ذلك الي ان تقتصر منه علي مقدار ما بلغناه من التصديق به، الي ان يحصل لنا منه اليقين التام. واما ما دون اليقين، فهو اما في وجود الشيء للشيء بالجملة، واما في وجوده لجميعه، فان كثيرا من الاشياء يتيقن وجودها للموضوع، غير اننا لا نتيقن هل هي لجميعه ام لا. فينبغي ان نتحري في كل هذا الي ان نبلغ فيه اليقين. وكذلك لا يمتنع ان يكون كثير من الاشياء لا يمكن تصورها علي الكمال، اما لان طباعها لا يمكن فيه اكثر من ذلك، او انه يمكن غير اننا نضعف عنه، فينبغي ان نتحري في كل شيء اما الكفاية واما مبلغ الطاقة. والكفاية في التصديق هو اليقين التام الذي حدناه فيما قبل. والكفاية في التصور، فهي غير محدودة، وانما هي علي قدر علم علم من العلوم. والتصديق علي حسب الطاقة هو المقارب لليقين فقط. واما التصور فانه يتفاضل، فمنه ما يعرفه الحد، ويليهِ المقارب لما يعرفه الحد. وقد لخص ذلك فيما تقدم.

واليقين بحسب الطاقة قد يكون عن قياس وقد يكون عن غير قياس. والذي يكون عن غير قياس، فهو يحصل اما عن شهادة الجميع فقط، وما كان هكذا فهو جدلي او بلاغي، واما عن الحس، وهو ان يكون الشيء يوجد لامر، وفي جميع محسوساته التي شوهدت في الزمان الماضي وتشاهد في ما يأتي وفي زماننا وفي كل موضع، ولا يوجد حس يخالفه ولا قياس. وهذا يدخل في العلوم.

Böyle olan ilk öncüllerden kıyas oluşturulursa bu kıyastan meydana gelen bilgi, böyle öncüller bakımından kesinliğin ikinci derecesindedir ve ilimlerde kullanılabilen bilgidir. Her şeyde daha önce tanımladığımız kesinliğe ulaşmaya çalışmalıyız. Eğer kesinliğe ulaşmak mümkün değilse en azından bu ikinci derecedeki kesinliğe ulaşmaya çalışmalıyız. Bu ikinci derecedekinin de altında olan, ilimlere girmez.

Her iki duruma da [hem amel hem de nazara] nispet edilen ilimlerin bir kısmı, bizzat nispet edilir ve bunlar gerçekte böyle olanlardır. Bir kısmı da bilaraz ve zan bakımından böyledir. Bizzat böyle olanlara örnek, Tıptır. Çünkü Tıbbın amelî ve nazarî bir sanat olduğu söylenir. Bu, yalnızca Tıp ve onunla cinsdeş olan ilimler hakkında söylenmiş ve marangozluk sanatı hakkında söylenmemiştir. Çünkü bu sanatlarda yalnızca tecrübe yeterlidir ve bunlarda insanın, sanata dair zihninde resmolun şeyi ifade edemeyecek durumda olması kafidir. Oysa Tıp ve onunla cinsdeş olanlarda sadece tecrübeyle yetinilmez ve onun bilgisine bu seviyede ulaşılmaz, bilakis kıyasî ilkelere ve başka ilimlerden alınan öncüllere ihtiyaç duyulur ama bunlardaki bilgi de ancak amele yönelik hazırlar. Bilaraz ve zan bakımından böyle olan ilimler ise çeşitli tarzlardadır. Bunlardan biri yalnızca amelî bir sanattır ve amelde yetecek kadarıyla incelenen şeyleri kuşatır. Diğer bir sanat ise nazarî olup o şeylerin kendisini inceler. Çünkü nazarî ilimlerin kimisinin amelî ve ilmî olduğu zannedilir. Buna örnek, Tıp ve Doğa ilmidir. Çünkü Tıp, doğal şeyleri amelde yetecek miktarda inceler. Bundan dolayı Doğa ilminin nazarî ve amelî olduğu zannedilmiştir. Söz konusu tarzlardan biri, nazarî bir sanatın kuşattığı şeyin fertlerinin o sanatla varlık kazanmasıdır. Matematik ilimlerin birçoğu buna örnektir. Bir diğer tarz, sanatın irade, seçme ve âdet özelliğindeki şeyleri incelemesidir. Onun Medenî ilim ve amelî felsefe hakkında söylenmesi bu tarzdadır. Bir diğer tarz, isim ortaklığıyla söylenendir. Buna örnek, Mûsikî ilmidir. Çünkü Mûsikî ilmi hakkında onun ilim ve amel olduğu söylenir. Çünkü burada iki sanat vardır. Birisi amelîdir, diğeri nazarîdir ve bu ikisinden her biri diğerinin adıyla adlandırılır. Bu nedenle nazarî olan hakkında onun da amelî olduğu zannedilir. Bilaraz veya isim ortaklığıyla her iki duruma [ilmî ve amelî olmaya] nispet edilen sanatlarda söz konusu iki durum, gerçekte bir sanatta bulunmaz, fakat bu iki durumdan her biri, diğerinin olmadığı sanatta bulunur. Bundan dolayı amelîye nispet edilen sanatlardan hiçbirisi, gerçekte bu tarzda amelî değildir ve yalnızca nazarîdir.

فما كان هكذا من المقدمات الاولى، فألف عنها قياس، كانت المعرفة الحاصلة عنه بحسب هذه هي في المرتبة الثانية من اليقين، وهي التي قد تستعمل في العلوم. وقد ينبغي ان نتحري في كل امر ان نبلغ اليقين الذي حددناه فيما قبل، فان لم يكن، فلا اقل من هذه الثانية. وما كان دون هذه الثانية، فليست تدخل في العلوم.

واما العلوم التي تنسب الي الامرين جميعا، فان منها ما ينسب بالذات، وهي في الحقيقة كذلك، ومنها ما هي كذلك بالعرض وبحسب الظن. وما هو بالذات، فمثل الطب، فانه يقال فيه انه صناعة عملية وعلمية. وانما قيل ذلك في الطب وما جانسه، ولم يقل في صناعة النجارة من قبل ان هذه الصنائع يكتفي فيها بالتجربة وحدها، ويكتفي فيها بان يكون الانسان بحيث لا ينطق عما ارسم في نفسه منها. واما الطب وما جانسه، فليس يكتفي فيه بالتجربة وحدها، ولا ان يبلغ في معارفه هذا المبلغ، بل يحتاج فيه الي مبادئ قياسية ومقدمات مأخوذة عن علوم اخر، غير ان ما فيه من العلم ايضا انما يعد نحو العمل. واما ما هو كذلك بالعرض وبحسب الظن، فهو علي وجوه. منها ان تكون صناعة عملية فقط، تشتمل علي اشياء تنظر بمقدار كاف في العمل، وتكون صناعة اخري نظرية تنظر في تلك الاشياء بأعيانها. فان النظرية منها يظن بها انها عملية وعلمية، مثل العلم الطبيعي والطب. فان الطب ينظر في اشياء طبيعية بمقدار الكفاية في العمل، فيظن لذلك بالعلم الطبيعي انه نظري وعملي. ومنها ان يكون ما تشتمل عليه صناعة ما نظرية توجد اشخاصه بالصناعة. وذلك مثل كثير من علم التعاليم. ومنها ان تكون الصناعة تنظر في الاشياء التي شأنها الارادة والاختيار والعادة. فعلي هذه الجهة يقال ذلك في العلم بالمدني والفلسفة العملية. ومنها ما يقال باشتراك الاسم، مثل علم الموسيقى، فانه يقال فيه انه علم وعمل، من قبل ان ها هنا صناعتين اثنتين، احدهما عملية والاخري نظرية، وكل واحدة منهما تسمي باسم الاخري، فيظن لذلك بالنظرية منا انها ايضا عملية. وما ينسب الي الامرين جميعا بالعرض او باشتراك الاسم، فان الامرين ليسا يوجدان بالحقيقة في صناعة واحدة، لكن يوجد كل واحد منهما في صناعة، غير الصناعة التي يوجد فيها الاخر. فلذلك ليس واحد مما ينسب الي العملي علي هذا النحو عمليا علي الحقيقة، لكن نظريا فقط.

Amelî sanatların bir kısmının bilgileri yalnızca tecrübeden meydana gelir. Bir kısmında sanat için başka ilkeler bulunmadan tecrübe yeterli değildir. Bu, Tıp gibidir. Nazarî ilimler arasında fertleri sanatla varlık kazanan mevcutları kuşatan ilimler bulunduğundan ve o varlıkların kendisinden meydana geldiği sanatlar da tecrübeyle oluştuğundan çoğu amelî sanat, birçok nazarî ilimde ilkeleri verir olmuştur. Bundan dolayı Tıp sanatı, Doğa ilminde faydalı olmuştur. Yine Çiftçilik sanatı da böyledir. Denizcilik, Astroloji (*Ahkâmü'n-nücûm*) hakkında faydalı olmuştur. Amelî mûsikîcilerin tecrübeleri, nazarî mûsikîde faydalıdır. Fakat bu sanatların hangisinin zaman bakımından daha önce ve hangisinin daha sonra olduğuna gelince çoğu sanatta tecrübî olanın nazarî olandan daha önce olduğu açığa çıkmaktadır; çoğu sanatta da nazarî olanın tecrübî olandan önce olduğu açığa çıkmaktadır. Buna örnek, nücûmî hilelerdir. Çünkü nazarî Astronomî (Nücûm ilmi), bunlardan [nücûmî hilelerden] önce olmalıdır. Çoğu sanatta ise kuşku belirmektedir ve bunlar, her iki duruma da muhtemeldir. Bu nedenle sözkonusu sanatların kuşattığı şeylerin tek tek her birinde kuşku duyulabilir: Acaba onda sadece tecrübe yeterli midir yoksa tecrübenin yanı sıra kıyasî ilkelere de ihtiyaç duyulur mu? Çoğu sanatta iki sanatın da yardımlaştığı açıklık kazanır. Tecrübî olan sanat, diğerine kıyasın yeterli gelmediği durumda tecrübeyle yardımcı olur. Diğer de tecrübî sanata tecrübenin yeter dereceye ulaşmadığı durumda yardımcı olur. Bunun örneği, Tıp ve Doğa ilmidir. Bu kadar söz, buradaki amaç bakımından sanatlar hakkında yeterlidir. Bunun her bir sanattaki ayrıntısı ve tek tek her bir sanatta yeterliliğin incelenmesini ise biz zat sanatların kendisini incelemeyi amaçlayan kimseye bırakıyoruz. Çünkü Geometrideki yeter miktarı ancak geometrici bilir ve diğer sanatlarda da durum böyledir.

والصناعة العملية منها ما معارفها حاصلة عن التجربة فقط، ومنها ما ليس يكفي فيها بالتجربة دون ان يوجد لها مبادئ اخرى، وذلك مثل الطب. ولما كان في العلوم النظرية علوم تشتمل علي موجوات اشخاصها توجد بالصناعة، وكانت الصناعة التي عنها تحصل تلك الاعيان تلتزم بالتجربة، صلا كثير من الصناعات العملية تعطي مبادئ في كثير من العلوم النظرية. ولذلك صارت صناعة الطب نافعة في العم الطبيعي وكذلك الفلاحة، وصارت الملاحات نافعة في احكام النجوم، وتجارب اصحاب المرسقي العملية نافعة في المرسقي النظرية. واما اي هذه الصناعات مقدم بالزمان وايها متأخر، فانه يتبين في كثير منها ان التجربة متقدمة للنظرية منها. وفي كثير منها يتبين ان النظرية متقدمة للعملية، مثل الجبل الجوية، فان علم النجوم النظري يلزم ان يتقدمها. وفي كثير منها يقع الشك وتحتل الامرين جميعا، ولذلك قد يشك في شيء شيء مما تشتمل عليه الصنائع. هل يكفي فيه بالتجربة وحدها، ام يحتاج فيه مع التجربة الي مبادئ قياسية؟ وكثير منها يتبين فيه ان الصنائع جميعا متعاونتان. اما التجربة فمعينة للآخرى بالتجربة فيما لا يكفي فيه بالقياس، والاخرى معينة لهذه فيما لا تبلغ التجربة فيه الكفاية. مثال ذلك الطب والعلوم الطبيعي. وهذا المقدار من القول كاف في الصنائع بحسب الغرض ها هنا. واما تفصيلها صناعة صناعة والنظر في الكفاية في واحدة واحدة منها، فلنخل عنه لمن قصد النظر في الصنائع نفسها. فان الكافي في الهندسة خاصة اما يعلمه المهتس، وكذلك سائر ها.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Burhânî Diyalogların Sınıfları

Şimdi burhânî diyalogların sınıfları hakkında konuşalım. Burhânî diyaloglar dörttür. Birincisi, öğretme ve öğrenme diyalogudur. İkincisi, burhânî inâd diyalogudur. Üçüncüsü çıkarımda (*istinbât*) ortak olanların diyalogudur. Dördüncüsü ise maddedeki ilmî sınamadır ki bu, burhânî muğalatadır. Şimdi öğretim hakkında konuşalım.

[Öğretim]

Öğretme, insanın yaptığı ve bununla başkasında bir şeyin bilgisinin meydana gelmesini amaçladığı veya başkasında herhangi bir fiile kaynaklık edecek alışkanlığa dayalı (*i'tiyâdî*) bir melekenin meydana gelmesini amaçladığı her bir fiil hakkında gerçekleşir. Âdeti, insan ve çoğu hayvan sınıfı kabul eder. Fakat alışkanlığın (*i'tiyâdî*) iki anlamı arasında farklılık vardır. Öyle görünüyor ki “alışkanlık” ismi, bu iki anlama isim ortaklığıyla söylenmektedir. Nitekim zehirlerin çoğu hakkında bir toplumun onlara alıştığı ve böylece o toplum için gıda haline geldiği söylenir. Bundan dolayı birçok hayvanın doğalarında bulunmadığı zannedilen fiillere alıştırılmasına “hayvanların öğretimi” adı verilir. Aynı şekilde insan her ne zaman başkasına benzetmek [taklit etmek] için bir fiil yapsa ve kendisinde bir meleke meydana gelmesi için onun yaptığı benzerini defalarca yapsa buna “öğretim” denir. Bu nedenle insan bir melekeye kaynaklık eden bir fiille nitelendiğinde ve bununla o meleke kendisinde meydana gelinceye değin [o fiili] yapması kastedildiğinde buna “öğretim” denir. Aynı şekilde telkin [aşılama] de bazen öğretim olarak adlandırılır. Telkin iki sınıftır: Birincisi, konuşanın bir lafzı söyleyerek bununla dinleyenin aynı lafzı ezberlemek için pek çok defa telaffuz etmesini amaçlamasıdır. Buna örnek, dil ve şarkı telkinidir. Bu, benzerini yapmak [taklit] yoluyla öğretim kısmına girmektedir. İkinci sınıf ise bunun yanı sıra o lafızların anlamlarının dinleyenin zihninde resmoınasını amaçlamasıdır. Lafızdan başka, bilginin meydana gelmesini sağlayacak başka fiiller de yapılır ve [bu fiillere] “öğretim” denir. Buna örnek, işaretidir. Yine biz yazı yazarız ve bu yazı, öğretim olur. Bu şeylerin ayrıntısı ve kısımlarının sayılması zor değildir.

الفصل الخامس القول في اصناف المخاطبات البرهانية

ونقل الان في اصناف المخاطبات البرهانية. والمخاطبات البرهانية اربع:
منها مخاطبة التعليم والتعلم، ومنها مخاطبة العناد البرهاني، ومنها تخاطب
المشتركين في الاستبطاء، ومنها الامتحان العلمي في المادة، وهو الغالطة البرهانية.
فلنقل الان في التعاليم.

[في التعليم]

والتعليم قد يقع علي كل فعل فعله الانسان وقصد به الي ان يحصل به الاخر
علم شيء ما، او قصد به الي ان يحصل به الاخر ملكة اعتيادية يصدر عنها فعل
ما. والعادة فقد يقبلها الانسان وكثير من اصناف الحيوانات، غير ان بين معنيي
الاعتياد فيهما خلافا. وقد يشبه ان يكون اسم الاعتياد واقعا عليهما باشتراك، كما
يقال في كثير من السموم ان قوما اعتادوها حتي صارت لهم غداء. فلذلك يسمي
تعويد كثير من الحيوانات افعالا يظن بها انها ليست في طباعها، تعليما لها. وكذلك
متي فعل الانسان فعلا ليجتني به غيره ويفعل مثل فعله مرارا لتحصل له ملكة ما،
قيل انه تعليم. ولذلك متي وصف له فعلا يصدر عنه ملكة وقصد به لان يفعل حتي
تحصل له تلك الملكة، قيل انه تعليم. وكذلك التلقين قد يسمي تعليما. والتلقين صنفان:
احدهما ان يتلفظ القائل بلفظ يقصد به ان يتلفظ السامع بذلك اللفظ بعينه مرارا كثيرة،
ليحصل له حفظ اللفظ نفسه. وذلك مثل تلقين اللغة والاغاني. وهو داخل في تعليم
الاحتذاء. والصنف الثاني ان يقصد به مع ذلك ان ترسم معاني تلك الالفاظ في نفس
السامع. وقد يفعل ايضا افعالا سوي لللفظ تحصل عنها العلوم، فتسمي تعليما، مثل
الاشارة. وكذلك قد نكتب، فتكون الكتابة تعليما. وتفصيل هذه الاشياء واحصاء
اقسامها، فليس بعسر.

O halde öğretim iki sınıftır. Birincisi, kendisinden bir fiilin melekesinin meydana geldiği öğretimdir. Bu ya benzerini yapmak suretiyle öğretimdir ya da muhâtabayla veya işaret ve yazı gibi hitabın yerini tutan bir şeyle öğretimdir. Muhâtaba, işitenin -kendisinde meleke oluşması için- yapması gereken fiilin sıfatıdır. Bununla kastedilen, yalnızca bir bilginin oluşması değil, bunun yanında bir fiilin kendisinden çıktığı bir melekenin oluşmasıdır. Şimdi maksadımız, kendisinden bilginin meydana geldiği öğretim hakkında konuşmaktır. Çünkü bunun öğretim olarak adlandırılması daha uygundur.¹⁰ Diğerlerine gelince onların bir kısmı, alıştırma (*riyâzet*) olarak adlandırılır ve bir kısmının da herhangi bir adı yoktur. Bunlardan ahlâkî olanlara, “öğretim” denmektense “eğitim (*te'dîb*)” denmesi daha uygundur. Onların diğer sınıfları için de farklı isimler icat etmen gerekir. Özellikle de papağana ve çocuklara dilin telkini gibi birbirinden farklılığı açık durumlar için bu böyledir. Çünkü bunlar [yani papağan ve çocuğa dilin telkini] -her ne kadar aralarında bir benzerlik olsa da- açıkça farklıdır. Kendisinden yalnızca bilginin meydana geldiği öğretim ise ancak muhâtabayla veya muhâtaba işlevi gören bir şeyle olur. Muhâtabaların bir kısmı işitenin zihninde onun daha önce bildiği bir şeyi bilfiil hazır eder. Çünkü şey, insan zihninde ancak iki yönden biriyle olur: Ya bilkuvve ya da bilfiil. Bilkuvve ile kastım, kişinin kendisi yönünden kesinlikle bir engel olmaksızın dilediği zaman yazma, konuşma veya bir şey hakkında düşünme gücü gibi [fiile] yakın kuvvedir. Şeyin bilfiil oluşu ise insanın, şeyin hayalini kendi zihnine resmolmuş halde görmesidir. İşte muhâtabaların bir kısmıyla işitenin zihninde [fiile] yakın kuvve halinde bulunan şeyin bilfiil hazır hale gelmesi amaçlanır. Öğretim, bu muhâtaba değildir. Bunun adı, ya anlatma (*takrîr*) ya hatırlatma (*tezkrîr*) ya da bu lafızlarla aynı cinsten başka bir lafız olsun. Bir diğer muhâtaba sınıfı ile ise işitenin zihninde onun daha önce gerek tam bilfiil gerekse de [fiile] yakın bilkuvve sahip olmadığı bir bilginin meydana gelmesi amaçlanır. Öğretim, bu muhâtabaya dahildir.

Menon kuşkuyla düşerek, öğretimle bildirilmesi amaçlanan şeye dair öğrenen kimsede daha önce onu bir yönden bildiği ve başka bir yönden bilmediği bilgisinin meydana gelmiş olmasını zorunlu kılan bir kıyas kullanmıştır. İşte Menon'un kuşkusu budur: Bir şeyi öğrenen her bir kimse, ya onu bilir ya da bilmez. Şayet biliyorsa onun bildiği şeyi yeni baştan öğrenme çabasına gerek yoktur; şayet bilmiyorsa bu haliyle bilmediği şeyi nasıl talep edecektir? O kimsenin [bilmediği şeyi] bulması denk gelse bile bulduğu şeyin daha önce aradığı şey olduğunu bilmez. Her ne zaman bu kuşkunun iki tarafından her birine payı verilse öğrenen kimsenin bir yönden bildiği ve diğer yönden bilmediği şeyi öğrenmesi gerekecektir. Şeyi bilmemek (*cehâlet*) ise iki sınıftır:

فالتعليم صنفان: تعليم يحصل عنه ملكة فعل، فهو اما تعليم باحثاء، واما بمخاطبة او، يقوم مقام المخاطبة من اشارة او كتابية. والمخاطبة هي صفة الفعل الذي ينبغي ان يفعله السامع حتي تحصل له ملكة. والمقصود به ليس ان يحصل علم فقط، لكن ان تحصل ملكة يصدر عنها فعل. وقصدا الان ان نقول في التعليم الذي يحصل عنه علم، فان هذا هو احري ان يسمى علما. واما تلك الاخر، فان بعضها تسمى الرياضية وبعضها ليس له اسم. اما الاخلاقي منها، فانه احري بان يسمى تاديبا من ان يسمى تعليميا. وباقى اصنافها، فينبغي ان تخرج لها اسم مختلف، وخاصة متى كانت ظاهرة للتباين، مثل تلقين البيعة وتلقين الصبيان للغة، فان هذه ظاهرة للتباين، وان كان فيما بينها تشابه ما. والتعليم الذي يحصل عنه علم فقط، انما يكون بالمخاطبة وما جري مجري المخاطبة. والمخاطبة منها ما يحضر بالفعل في ذهن السامع شيئا قد كان يعلمه من قبل، فان الانسان انما يكون الشيء في ذهنه باحدي جهتين: اما بالقوة واما بالفعل. واعني بالقوة القوة القرينة، مثل قوته علي ان يكتب او يتكلم او يتفكر في شيء متى شاء، من غير ان يكون هناك عائق من قبله اصلا. وكونه بالفعل هو ان يري خيال الشيء مرتسما في نفسه. فبعض المخاطبات يقصد به ان يصير الشيء الذي في ذهن السامع بالقوة القرينة حاضرا بالفعل. والتعليم ليس هو هذه المخاطبة، ولكن اسمها اما تقريريا واما تذكيرا او ما جانس هذه الافاظ. ومن المخاطبة صنف يقصد به ان يحصل في ذهن السامع معرفة لم تكن له من قبل، لا بالفعل التام ولا بالقوة القرينة. والتعليم داخل في هذه المخاطبة. وقد تشكك ماين حتي استعمل قياسا يلزم عنه ضرورة ان يكون الشيء الذي يقصد تعريفه بالتعليم قد حصلت للمتعلم به معرفة من قبل ان يتعلمه بوجه ما، وان يكون قد جهله بوجه اخر. تشكك ماين هو هذا، وهو ان كل متعلم شيئا، فهو اما يعلمه او يجهله، فان كان يعلمه فلا حاجة به الي ان يستأنف استعمال ما قد علمه، وان كان يجهله، فكيف يطلب ما لا يعرفه مع ذلك؟ فان اتفق له ان يصيبه لم يدر ان الذي اصابه هو الذي كان يطلبه من قبل. ومتي اعطي كل واحد من طرفي هذا التشكك قسمة، لزم ان يكون المتعلم يعلم الشيء الذي يتعلمه من جهة، ويجهله من جهة اخرى. والجهل بالشيء صنفان:

Birincisi, bilgisizlik (*cehâlet*) olduğu fark edilen bir bilgisizliktir. İkincisi ise bilgi olduğu zannedilen bir bilgisizliktir (*cehâlet*). İşte öğretim, daha önce bilgisizlik (*cehâlet*) olduğu fark edilen bir bilgisizlik seviyesinde bilinmeyen bir şeyin bilinmesinin amaçlandığı muhâtabadır. Öğrenen kimse bizzat o şeyi daha önce bir yönden bilmiş olmalıdır. Bilginin bir kısmı tasavvur ve bir kısmı da tasdiktir. Eğer öğretimle kastedilen, bir şeyin tasavvuru ise o şeyin öğretimden önce bir şekilde tasavvur edilmiş olması ve onun başka bir hâlinin bilinmiyor olması gerekir. Hakkında tasdik oluşturulması amaçlanan şeyde ise onun daha önce bir şekilde tasdik edilmiş olması gerekir.

Şimdi Menon'un kuşkusunda tasavvur ile tasdik arasında ayrım yapılmamıştır. Hakkında tasdik oluşturulması amaçlanan şeyde zorunlu olarak onun daha önceden tasavvur edilmiş olması gerekmektedir. Tasavvuru amaçlanan her şeyin daha önceden tasavvur edilmiş olmasının gerekmediği zannedilebilir. Buna göre biz, bir ismin anlamını bilmeyip de o ismin delalet ettiği anlamı tasavvur etmek istediğimizde ve böylece onun anlamını anlayıp tasavvur ettiğimizde acaba o ismin anlamı bizim tarafımızdan daha önceden tasavvur edilmiş midir edilmemiş midir? Eğer ona dair bildiğimiz şey, başka ismi olmayan veya yerini tutan bir şey bulunmayan bir şeyse ve bilinen ikinci ismin anlamı, bilinmeyen ilk ismin anlamının aynısıysa bu takdirde onu daha önce tasavvur etmiş olmamız gerekir. Durum böyle olunca tasavvuru talep edilen şey nedir ve ona dair bilmediğimiz şey hangisidir? Öyle görünüyor ki, o şey, bizim bildiğimiz isimle delalet edilen olması bakımından bizim tarafımızdan tasavvur edilmekteydi ve söylenen isimle delalet edilen olması bakımından biz onu bilmiyorduk. Bununla birlikte biz, kaçınılmaz olarak söylenen bu ismin delalet edip etmediğini biliyorduk. Çünkü delalet ettiğini bilmeseydik onun anlamının tasavvurunu ancak delalet edip etmediğini bildikten sonra talep etmemiz gerekirdi. Onun anlamının tasavvurunun ve onun delalet ettiğinin bizde beraberce gerçekleşmesi imkansız olmayabilir fakat bilaraz böyle olur. Zira onun delalet ettiğini bilmişsek o ismin delalet ettiği şeyi bir yönden tasavvur etmişiz demektir. Bu tasavvur ettiğimiz yön de onun bir anlam veya akledilen bir şey oluşudur. Öyleyse o şey, bir tasavvur tarzında genel olarak tasavvur edilmiştir. Dolayısıyla tasavvur eden kimse onu bu yönde farzeder ve başka bir tasavvurla tasavvur etmeyi talep eder. Bu tarzda tasavvur edilen şeyin bununla birlikte mevcut olduğunun da bilinmesi gerekmez. Ama bazen onun mevcut olduğunun bilinmesi bilaraz denk gelir. Bu durumda olan isimlerin anlamının ifade edildiği söze, açıklayıcı söz (*el-kavlü's-şârih*) denir. Bu söz, onun [yani o ismin] tanımını değildir. Fakat bir kimse bu söze isim ortaklığıyla "tanım" adını verirse durum değişir.

احدهما جهل يشعر به انه جهل وجهل يظن به انه علم. والتعليم هو مخاطبة يراد بها معرفة شيء قد كان يجهل من قبل الجهل الذي يشعر به انه جهل. ويلزم ان يكون ذلك الشيء بعينه قد علمه المتعلم بوجه ما. والمعرفة منها تصور ومنها تصديق، فان كان يقصد بالتعليم تصور شيء، فينبغي ان يكون ذلك الشيء قد تصور قبل ذلك تصورا ما ويجهل له خيال اخر. والذي يقصد ايقاع التصديق به، فهو يلزم فيه ان يكون قد صدق به من قبل تصديقا ما.

فان تشكك ماين لم يفصل فيه بين التصور وبين التصديق. والذي يلزم ضرورة فيما يقصد ايقاع التصديق به ان يكون قد تصور. وقد يظن انه ليس كل ما قصد تصوره يلزم ان يكون قد تصور من قبل، وذلك انا اذا جهلنا معني اسم ما، فاردنا ان نتصور المعني الذي يدل عليه ذلك الاسم، ففهمنا معناه وتصورناه، فهل كان لنا معني ذلك الاسم متصورا من قبل ام لا؟ اما ان كان ما تعرفنا منه شيئا ليس له اسم اخر او ما يقوم مقامه، وكان معني الاسم الثاني المعلوم هو بعينه معني الاسم الاول المجهول، فانه يلزم ان يكون ذلك قد كنا تصورناه من قبل. فاذا كان كذلك، فما هو المطلوب تصوره، واي شيء كنا جهلنا منه؟ فيشبه ان يكون ذلك قد كان عندنا متصورا من حيث هو مدلول عليه بالاسم المعلوم عندنا، وقد جهلناه من حيث هو مدلول عليه بالاسم الوارد. ومع ذلك فانه لا يخلو اما ان نكون قد عرفنا هل هذا الاسم الوارد دال ام غير دال، فانه ان لم يكن عرفنا انه دال فليس ينبغي ان نطلب تصور معناه الا بعد ان نعلم هل هو دال ام لا. وقد لا يمتنع ان يقع لنا تصور معناه وانه دال معا، لكن بالعرض. فان كنا قد عرفنا انه دال، فقد تصورنا الذي يدل عليه ذلك الاسم بوجه ما، وهو انه معني ما او شيء معقول، فقد تصور اذن نحوا من التصور مجملا، فيفرض ذلك المتصور بهذه الجهة ويطلب ان يتصوره تصورا اخر. وليس يلزم فيما تصور بهذا النحو من التصور ان يعلم مع ذلك انه موجود، وقد يتفق بالعرض ان يعلم انه موجود. والقول الذي يلخص به معني ما سبيله من الاسماء هذه السبيل يسمى القول الشارح، وليس هو حدا له، اللهم الا ان يسميه مسم حدا باشتراك الاسم.

Boşluk (*halâ*) ve sonsuzluk gibi tekil bir ismin delalet ettiği matlupların durumu bu şekildedir. Keçiğeyik hakkında onun bir tanımı vardır denilmesi de bu şekildedir. Yine Ankâ-i Muğrib de böyledir. Öyleyse tasavvuru amaçlanan her şey, bundan önce tasavvur edilmiş olmalıdır.

Hakkında tasdik oluşturulması amaçlanan şeye gelince onun araştırılması gerekir: Acaba onun zorunlu olarak daha önce tasdik edilmiş olması gerekir mi gerekmez mi? Açıktır ki, tasdiki amaçlanan şeyler, ya tekildir ya da bileşiktir. Bazen bunların her ikisi de yanlış olabilir. Eğer yanlış olan kesinlikle mevcut değilse onun tasavvur edilmesi mümkün değildir. Öyleyse yanlış inançların tasavvur edilmesi mümkün değildir. Fakat eğer yanlış şeylerden bileşen bir şey, iki mevcuttan bileşikse ve iki mevcuttan her biri tek başınaysa ve bileşiğin tekile çözünmesi mümkün olabiliyorsa bu takdirde ona dair tasdikin daha önceden gerçekleşmiş olması gerekir. Şayet [sözü edilen bileşik şeylerde] durum böyleyse bir toplumun varlığına inandığı ama gerçekte mevcut olmayan ve bileşik olmadığı için parçalara da çözünmeyen basît şeylerin tasavvuru hakkındaki söz nasıldır?! Muhtemelen o şeyler yalnızca münasebetle tasavvur edilmektedir. Bu böyle olunca onlardan tasavvur edilen şey, iki doğrudan oluşan bileşimdir. Bu bakımından tasdik edilmesi talep edilen şeylerin tamamı hakkında “O, daha önce de tasdik edilmiştir” denilmesi doğrudur. Fakat bütün bunlar bilarazdır. Oysa matlup, bu değil, bunlardan bizzat olandır. Zikrettiğimiz tasdiklerin zorunlu olarak bir kısmının diğerinden önce olması gerekmez. Bir şey hakkında bizde kesinlik oluşmasını amaçladığımızda bizde zorunlu olarak daha önce kesinliğin değil de o şey hakkında bir tasdikin olması gerekmez. Fakat bazen bu, yeni oluşan tasdikte kesinlikle hiçbir faydası olmaksızın bilaraz denk gelebilir. Ancak tasdik bazen belirsiz ve bazen de belirli olduğundan iki mütekabilden belirli olarak birine dair tasdik, belirli bir tasdik iken ikisinden [herhangi] birine dair tasdik belirsizdir. Hatta iki mütekabilden belirli olarak birini işaret ederek “Yalnızca bu doğrudur” denilmeksizin ikisinden birinin doğru olduğuna inanılması, belirsiz bir tasdiktir. Kıyas ancak belirli bir tasdik gerçekleştirir. Öyle görünüyor ki, şeyin kıyasının varlığından önce gelen tasdik, belirsiz tasdiktir. Bu açıdan bizde yeni bir tasdikin gerçekleştiği şey hakkında onun daha önce tasdik edilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

وعلي هذا يجري امر المطلوبات التي يدل عليها اسم مفرد، مثل الخلاء ولانهاية. وعلي هذه الجهة يقال في عنزايل ان له حداً، وكذلك عنقاء مغرب. فاذن كل ما يقصد تصويره، فينبغي ان يكون قبل ذلك قد تصور.

واما ما يقصد ايقاع التصديق به، فينبغي ان يفحص عنه: هل يلزم ضرورة ان يكون قد صدق به فيما قبل ام لا، وظاهر ان الامور التي يطلب التصديق بها، اما مفردة واما مركبة، وكلا هذين ربما كانا كاذبين. فان كان الكاذب غير موجود اصلاً، فلا يمكن ان يتصور، فليس يمكن ان ان تتصور الاعتقادات الفاسدة. لكن الاشياء الكاذبة، ان كان المركب منها مركبا عن موجودين، وكل واحد منهما علي انفراده، وكان المركب قد يمكن ان يحل الي المفرد، فانه يلزم علي هذه الجهة ان يكون قد وقع التصديق بها من قبل. فان كان كذلك، فكيف القول في تصور الاشياء البسيطة التي يعتقد وجودها قوم، وهي في الحقيقة غير موجودة، ولا تحل الي اجزاء، اذ كانت ليست مركبة؟ فيشبه ان تكون تلك غير متصورة الا بالمناسبة. فاذا كان ذلك كذلك، فما يتصور منها التركيب من صادقين. فقد يصح علي هذه الجهة ان يقال في جميع ما يطلب التصديق به انه قد صدق به من قبل ايضا. لكن هذه كلها بالعرض، وليس المطلوب هذا، لكن ما كان منها بالذات.

وليس يلزم ضرورة ان تكون التصديقات التي ذكرناها يتقدم بعضها بعضا. فان ما قصدنا ان يقع لنا به اليقين ليس يلزم ضرورة ان يتقدم لنا به تصديق دون اليقين، لكن قد يتفق بالعرض من غير ان يكون له غناء اصلاً في التصديق الحادث. لكن لما كان التصديق قد يكون غير محصل وقد يكون محصلاً، فان التصديق باحد المتقابلين معينا علي التحصيل هو تصديق محصل، والتصديق باحدهما غير محصل، بل الاعتقاد ان احد المتقابلين صادق من غير ان يشار الي احدهما بعينه، فيقال ان هذا وحده هو الصادق فقط وهو تصديق غير محصل. والقياس انما يوقع تصديق محصلاً. فيشبه ان يكون التصديق المتقدم من قبل وجود قياس الشيء هو التصديق غير المحصل. فهذه الجهة قد يمكن ان يقال في الشيء الذي يقع لنا به التصديق المستأنف انه كان قد صدق به من قبل.

Önceki tasavvur, tasavvuru talep edilen şey ile varlığı talep edilen şey hakkında olur. Talep edilen tasdiki önceleyen belirsiz tasdik, talep edilen bilgiyi yapan [meydana getiren] bilgi değildir, fakat o, şeyin birinci bilgiden başka bir bilgiyle bilinmesi için hazır hale gelmesini sağlayan bir bilgidir; o kendisi sayesinde şeyin matlup haline gelmesinin mümkün olduğu bilgidir. Ancak burada [talep edilen şeye dair müstakbel bilgiyi] önceleyen başka bir bilgi olup da bu bilginin talep edilen şey hakkında beklenen bilgiyi yapıp yapmadığına gelince bunun araştırılması gerekir. İlk olarak şöyle deriz: İlham ve hatırlatma olmaması ve insan zihninde daha önce bulunan bir bilgiye ilave bir bilginin meydana gelmesine “öğretim” adı verilmesi uygundur.¹¹ Bu, bir grup insanın ilâhî bir fiille meydana geldiğine inandığı şey konumundadır. Şayet bu da “öğretim” olarak adlandırılıyorsa bu sınıf şu anda hakkında konuştuğumuz öğretimden değildir. Bunu, insanın yapabileceğinin dışında kalan felsefeyle sözüm ona felsefe yapan (*tefelsüf*) kimselere bırakalım. Biz şu anda insânî makulleri [akledilirleri] içeren felsefe dahilindeki insânî öğretim hakkında konuşuyoruz. İşte bu, Sokrat’ın Atina şehri ahalisinin liderlerine karşı delil getirirken hakkında şöyle dediği felsefedir: “Yurttaşlarım! Ben sizin bu ilâhî hikmetinizin yanlış bir şey olduğunu söylemiyorum, fakat diyorum ki, ben onu yapamıyorum ve ben, insânî bir hikmetle hakîm olduğumu söylüyorum.” Şu anda hakkında konuştuğumuz bu öğretim, insânî muhâtabayla gerçekleşen öğretimdir. Bu bağlamda şöyle deriz: Bir şeyi anlamanın amaçlandığı öğretim, varsayılan bir şey hakkında daha önce bulunmayan bir tasavvurun gerçekleştiği bir muhâtabadır. Bu muhâtaba, matluplardan olan o şeyin, matlup olması bakımından tasavvur edilmiş olarak anlaşıldığı bir lafızla olursa onunla birinciden başka bir anlama gerçekleşmez, aksine o, biricinin tekrarından ibarettir. Bundan dolayı bu muhâtabanın başka lafızla ve birinci lafza ilave bir lafızla olması gerekir. O lafızdan da bu muhâtabadan önce konuşan ve dinleyenin uzlaştığı bir anlam anlaşılmasıdır. Öyleyse o lafızdan anlaşılan anlam, konuşan ve dinleyen her ikisi tarafından da muhâtabadan önce bilinmelidir. Bu muhâtaba, talep edilen şeyi daha fazla anlatımla anlattığına göre her ne zaman fazla lafızla delalet edilen o anlam anlaşılırsa ve bu da talep edilen tasavvuru gerçekleştiren şeyse bu durumda bir şeyin tasavvurunun amaçlandığı her öğretim zorunlu olarak, şeyin matlup hale gelmesini sağlayan bilgiden başka, öğrenenlerden önce varolan ve talep edilen tasavvuru yapan önceki bir bilgiden olmalıdır.

والتصور السابق يكون فيما يطلب تصويره وفيما يطلب وجوده. والتصديق غير المحصل المتقدم علي التصديق المطلوب ليس هو المعرفة الفاعلة للمعرفة المطلوبة، لكن معرفة بها بتواطؤ الامر لان يعرف معرفة اخري غير الاولى، وهي المعرفة التي بها يمكن ان يصير مطلوباً. واما هل يلزم ان تكون هنا معرفة اخري سابقة هي الفاعلة في ذلك الامر المطلوب المعرفة المنتظرة، فانه ينبغي ان يفحص عنه. فنقول اولاً: انه خليف ان لا يكون الالهام والاختار بالبال وان ينشأ في ذهن الانسان معرفة زائدة علي معرفة قد سبقت تسمي تعليمًا. وذلك بمنزلة ما يعتقد قوم ان ذلك بفعل ما الهى. فان كان ذلك ايضا يسمي تعليمًا، فليس ذلك الصنف من التعليم الذي نتكلم فيه الان. فلنخل هذا لمن تقلسف الفلسفة الخارجة عما يمكن ان يفعله انسان، بل انما نقول حيننا هذا في التعليم الانساني الداخل في الفلسفة التي تشتمل علي المعقولات الانسانية، وهي التي يقول فيها سقراط عند احتجاجه علي رؤساء اهل مدينة اثينة: «يا قوم اني لست اقول ان حكمتكم هذه الالهى امر باطل، ولكني اقول لست احسنها. وانما اقول اني حكيم بحكمة انسانية». وهذا التعليم الذي كلامنا فيه هو التعليم الذي يكون بمخاطبة انسانية. فنقول: ان التعليم الذي يقصد به التفهم بشيء هو مخاطبة يقع عنها في امر مفروض تصور لم يكن قبل. وهذه المخاطبة ان كانت بلفظ يفهم عنه الشيء الذي قد كان من المطلوبات متصوراً، من حيث هو مطلوب، فليس يقع به فهم غير الاول، بل يكون تكريرا للاول. فلذلك ينبغي ان تكون هذه المخاطبة بلفظ اخر ولفظ زائد علي اللفظ الاول. ويلزم ان يكون ذلك اللفظ مفهوم المعني متواطئاً عليه القائل والسامع جميعاً قبل هذه المخاطبة. فاذن ينبغي ان يكون ذلك المفهوم عن ذلك اللفظ معلوماً عندهما جميعاً قبل المخاطبة. واذا كانت هذه المخاطبة انما تفهم الامر المطلوب تفهيماً ازيد، متي فهم ذلك المعني المدلول عليه باللفظ الزائد، وكان ذلك هو الذي يوقع التصور المطلوب، فانه يلزم ان ضرورة ان يكون كل تعليم يقصد به تصور شيء ان يكون ذلك عن علم اخر سابق تقدم وجوده للمتعلمين، قاعل للتصور المطلوب، سوي العلم الذي يتواطأ به الامر لان يصير مطلوباً.

Yine daha önce bilinen ve talep edilen şeyin kendisinden [hareketle] tasavvur edildiği şey, kendisi anlaşıldığında zorunlu olarak kastedilenin de anlaşıldığı bir şey olmalıdır. Bu ya mümkün değildir ya da şeyin doğasında, bulunduğu zaman matlubun da bilinmesi özelliği vardır. Aksi halde bizim matlubu o şeyden anlamamız bizzat değil bilaraz olur. Bu, ya mümkün değildir ya da o şey ile matlub arasında zâtî bir nispet vardır. İki tekil şey arasındaki zâtî nispet sınıflarının parçaları alınsın. Bu parçalar, ya yüklemidir ya yükleme benzerdir ya da başka bir şeydir. Açıktır ki bunların nispet bakımından en tam, zâtîliğe en layık ve zorunluluğu en güçlü olanı, o şeyi tarif etmesi en tam olanıdır. Sonra onlardan her biri, zâtî nispetlerin tamlığı ve eksikliği açısından mertebesine göredir. Açıktır ki, onların bu duruma [zâtî nispet olmaya] en layık ve en tam olanı, [tarif edici konumundaki] o şeyin, bir yönden bu şeyin ta kendisi olmasıdır. Şayet [bu iki şey] bütün yönlerden tek bir şeyse ve orada kesinlikle bir başkalık yoksa daha fazla veya daha eksik başka bir bilgi verilmez. O halde o şeyin öteki şeyle özdeş olmasının kaç yönden olduğunu ayırtılandırmamız gerekir. Onlar içinde bu sığa en layık olan, hiç kuşkusuz tarif etme bakımından en tam olanıdır. Onun hakkında bu yol izlendiği ve iyiden iyiye araştırıldığında bu kitapta ve Medhal'de saydığımız anlatıcılar (*müfehhimât* [tarif ediciler]) ortaya çıkar.

Böyle bir araştırmanın aynısını tasdik hakkında da yapmalıyız. Tasdikin gerçekleşmesini sağlayan öğretim, kendisindeki muhâtabanın yalnızca hakkında tasdik gerçekleştirilmesi talep edilen şeyle sınırlanmayı sağlayan lafızla olduğu öğretimdir. Böyle öğretimde ise kendisinden tasdikin gerçekleştiği şey, yalnızca muhâtaba değil, buna ilaveten konuşanın durumudur. Bu durum, muhâtabadan önce dinleyen tarafından biliniyor olmalıdır. Böylesi muhâtabalarla "taklîdî" adı verilen öğretimler gerçekleşir. Bizim amacımız, bu tarz öğretim hakkında konuşmak değildir. Amacımız, muhâtaba esnasında tasdik edilmesi talep edilen şeye delalet eden lafızla sınırlanan ve bunun yanı sıra o anlamdan başka şeye delalet eden başka bir ilave lafız bulunmayan öğretim hakkında konuşmaktır. Bu anlamın muhâtabadan önce, matlub ve onun varlığı hakkında meydana gelmiş tasavvurdan başka bir bilgiyle, işiten tarafından biliniyor olması gerektiği açıklandı. Bizde tasdiki gerçekleştiren bu şey ile tasdik edilen şey arasında zâtî ve zorunlu bir nispet olmalıdır. Ayrıca onun [yani tasdiki gerçekleştiren şeyin] doğasında mutlaka bizde ona dair tasdikin gerçekleşmesi özelliği bulunmalıdır ki onu tasdikimizle bizde matlubun tasdiki gerçekleşsin. Yine bu şey, öncül olmalıdır. Öncüller arasındaki bağlantıları almamız gerekir. Bağlantılar çeşitli şekillerdedir. Bunlardan biri, öncüllerden birinin tümel, diğerinin tikel olmasıdır.

ويلزم ايضا ان يكون الامر الذي علم من قبل فتصور عنه الشيء المطلوب امرا، اذا فهم لزم ضرورة ان يفهم المقصود. وليس يمكن ذلك او يكون في طباع ذلك الامر، اذا علم، ان يعلم المطلوب والا كان فهمنا المطلوب عنه بالعرض لا بالذات. وليس يمكن ذلك او يكون بينه وبين المطلوب نسبة ذاتية. ولناخذ اجزاء اصناف النسب الذاتية التي بين اثنتين مفردين، وذلك اما محمول او شبيهه او غير ذلك. وظاهر ان اتما نسبة واحدا ان تكون ذاتية واشدها ضرورية هو اتم تعريفاً لذلك الشيء. ثم كل واحد منها بحسب مرتبته من كمال النسب الذاتية ونقصانها. وظاهر ان احداها بهذه الحال واتمها ان يكون ذلك الامر هو ذلك الشيء بوجه ما. فانه ان كان شيئا واحدا من كل الوجوه ولم يكن هناك غيره اصلا لم تعد معرفة اخري، اما ازيد واما انقضى. فنبغي ان نفصل انن علي كم جهة يكون ذلك الامر هو الشيء. واحداها بهذه الصفة هو اكملها تعريفا لا محالة. فاذا جري في امرها هذا المجري وتقضي، حصلت المفاهيم التي عددناها في هذا الكتاب وفي كتاب «المدخل».

وينبغي ان نفحص مثل هذا الفحص بعينه في التصديق. فالتعليم الذي يقع به التصديق منه ما المخاطبة فيه بلفظ يقتصر به علي الامر الذي يطلب ايقاع التصديق به فقط. فما كان هكذا، فان الذي يقع التصديق ليس هو ^{لمحلا} طلبة وحدها، لكن وحال القائل ايضا. وهذه الحال ينبغي ان تكون معلومة عند السامع قبل ذلك. وبأمثال هذه المخاطبات تكون التعليمات التي تسمى التقليدية. وليس قصدا الكلام في هذا النحو من التعليم، لكن في الذي يقتصر فيه عند المخاطبة علي اللفظ الدال علي الذي يطلب التصديق به، دون ان يكون ايضا مع ذلك لفظ اخر زائد، يدل علي غير ذلك المعني. وبين انه ينبغي ان يكون ذلك المعني معلوما عند السامع قبل المخاطبة بعلم، سوي للتصور الحاصل في المطلوب وجوده. وينبغي ان يكون هذا الامر الذي يوقع لنا التصديق بينه وبين المصدق به نسبة ذاتية ضرورية، ويكون في طباعه ان يقع لنا التصديق به لا محالة، تكون بتصديقنا به يقع لنا التصديق بالمطلوب. وينبغي ان يكون الامر مقدمة ايضا. وينبغي ان ناخذ الوصل بين المقدمات. والوصل بينها علي وجوه. منها ان تكون احداها كلية والاخري جزئية،

Biri, tûmel ve tikel olmaması ama aralarında benzerlik, gereklilik ve iki öncül arasındaki diğer nispetlerden biri gibi başka bağlantılar bulunmasıdır. Öncüller arasında bu tarz ilişkiler kurulduğunda tasdiki gerçekleştiren şeyler meydana gelir. Bu şeyler ise daha önce sayılan kıyaslardır.

Öğretimin bu tarzı, bu isme [yani “öğretim” ismine] daha layıktır ve bu, “işitilen zihnî öğretim” adı verilen şeydir. Durum böyle olduğuna göre ister tasdik ister tasavvur olsun her zihnî (fıkrî)¹² öğretim, ancak öğrenci nezdinde daha önce varolan bir bilgiden olur. Bu önceki bilgi, iki sınıftır. Birincisi, bilinmesi talep edilen şeyin matlup olmaya elverişli hale gelmesini sağlayan sınıftır. İkincisi ise talep edilen bilgiyi yapan sınıftır.

Tasavvurun bir kısmı, ismin anlamıdır. Bir kısmı da [tasavvuru talep edilen] şeyin varlığından ibaret olan şeyin tasavvurudur ki bu, o şeyin mahiyetidir. İsmın anlamının tasavvuru, mevcut olanı ve mevcut olmayana kuşatan bir tasavvurdur. İsmın anlamı ya başka bir isimle ya da bir sözle bilinmelidir. Açıktır ki, isminin anlamı başka bir isimle veya bir sözle tarif edilen şey, mümkün olan en genel şeyle tasavvur edilmektedir. Çünkü o, tahayyül edilmesi mümkün bir şey olarak tasavvur edilmektedir. Mahiyetin bilinmesi ise daha önce varlığı bilinmiş, bir tarzda tasavvur edilmiş ve başka bir tarzda tasavvuru talep edilmiş şeyde olur. Burada daha önce saydığımız tasavvur sınıflarını ve her bir tasavvur sınıfını gerçekleştiren şeylerin sınıflarını saymıyoruz. Fakat daha önce bunları başka yerlerde saydığımızdan burada saymamız fazlalıktır.

Tasdikin gerçekleştirilmesi ise kıyaslarla, kıyas gibi işlev görenlerle ve kıyas gücünde olanlardır. Açıktır ki, sonucun iki parçası kıyasta olduğundan ve konu da bir yönden orta terimin –birinci şekilde bilfiil, ikinci ve üçüncü şekilde bilkuvve- altında bulunduğu varlığı talep edilen şeyin varlığı daha önce bir yönden bilinmiş demektir. Çünkü şeyin tûmeli bir yönden şeyin kendisidir. Şeyin diğer sıfatları da böyledir. Bundan dolayı her ne zaman bir şeyin bir şey için mevcut olduğu bilinse o, orta terim olarak alınmaya ve diğer tarafın onun altına konulmasına elverişlidir. Bu durumda bilinmesi talep edilen şey bir yönüyle bilinmiş demektir.

İşitende tasdik gerçekleştirilmesi esnasında kullanılan öncüllerin bir kısmı, şey bakımından ilkedir ve bir kısmı, öğrenen bakımından ilkedir.

ومنها ان تكون لا كلية ولا جزئية، ولكن يكون بينها سائر الوصل، مثل التشابه ومثل اللزوم وغير ذلك من سائر النسب التي بين المقدمة والمقدمة. واذا جري في امرها هذا المجري حصلت الاشياء التي توقع التصديق، وهي المقاييس التي احصيت فيما سلف.

وهذا النحو من التعليم هو احري بهذا الاسم، وهو الذي يسمى التعليم المسموع الذهني. فاذا كان كذلك، فكل تعليم فكري، كان تصديقا او تصورا، فانما يكون عن علم قد تقدم وجوده عند المتعلم. وهذا العلم المتقدم صنفان: صنف يتوطأ به الامر المطلوب تعرفه لان يكون مطلوبا، وصنف فاعل للعلم المطلوب.

والتصور منه تصور معني الاسم، ومنه تصور الامر الذي هو وجود الشيء، وذلك هو ماهية الشيء. وتصور معني الاسم هو تصور يعم ما هو موجود وما هو غير موجود. ومعني الاسم ينبغي ان يعلم اما باسم اخر او بقول، وظاهر ان ما يعرف معني اسمه باسم اخر او بقول، فان ذلك الشيء متصور باعم ما يمكن، من قبل انه انما تصور انه شيء يمكن ان يتخيل. واما تعرف الماهية، فهو فيما قد علم وجوده وتصور نحو ما من التصور، وطلب فيه ان يتصور بنحو اخر. وينبغي ان نحصي ها هنا اصناف التصورات التي احصيناها فيما سلف، واصناف الامور التي توقع صنفها صنفها من اصناف التصورات. واذ كنا قد احصينا هذه فيما قبل، وفي مواضع اخر، فان تعديدها ها هنا فضل.

واما بيقاع التصديق، فهو بالمقاييس وما جري مجراها وكان في قوتها. وظاهر ان جزئي النتيجة لما كانا في القياس، وكان الموضوع هو بوجه ما تحت الحد الاوسط، اما في الشكل الاول فبالفعل، واما في الثاني والثالث فبالقوة، فظاهر ان الذي يطلب وجوده قد علم بوجه ما وجوده. فان كلي الشيء بوجه ما هو الشيء، وكذلك سائر صفاته. فلذلك متي علم ان شيئا ما موجود لامر يصلح ان يؤخذ حدا اوسط، ويجعل تحته الطرف الاخير، فقد علم بوجه من الوجوه الامر المطلوب معرفته.

والمقدمات التي تستعمل عند ايقاع التصديق للسامع، منها ما هي مبادئ بحسب الامر، ومنها ما هي مبادئ بحسب المتعلم.

Öğrenen bakımından ilke olan öncüllerin bir kısmı, her bir öğrenen bakımından ilkedir ve bir kısmı da bir grup veya gruptan bir öğrenen veya öğrenenlerin çoğu bakımından ilkedir. Gruptan bir öğrenen bakımından ilke olan öncüllerin bir kısmı, belli bir topluluk ve belli bir zaman bakımından ilkedir ve bir kısmı da insanların hepsi ve çoğu bakımından ve bütün zamanlarda ilkedir. Genel olarak öğrenenler açısından ilke olan öncüller, onlar nezdinde en açık olan şeylerdir. İnsanlar nezdinde en açık şeyler ise iki sınıftır. Birincisi, hiç kimsenin duyumsamaktan yoksun kalamayacağı ortak duyulurlardır. İkincisi ise hiçbirimizin bilgisinden yoksun kalmadığı ortak düşüncelerdir. Belli bir toplum ve belli bir zaman bakımından ilke olan öncüller ise özellikle onlar nezdinde en açık olanlardır. Çünkü meşhurlar bazen bir toplum ve bir zamanda meşhur olurlar ve bu nedenle başkalarının değil o toplumun öğretiminde kullanılırlar. Çünkü halkın görüşleri zamanlara göre farklılaşır. Yalnızca amelî şeyler hakkındaki görüşleri değil nazarî şeyler hakkındaki görüşleri de böyledir. Bu [yani halkın nazarî şeyler hakkındaki görüşlerinin farklılaşması], halkın yöneticisinin, onlara ilimler ve görüşlerden bir sınıfı vermenin bir vakitte onlar adına en iyi olduğunu düşündüğü, onları yönettiği yasa ve kurallardan (*rûsûm*) nazarî şeylere dair görüşlerin bir sınıfının gerekli olduğu ve bu görüş sınıfı da halk arasında meşhur hale geldiğindedir. Aynı şekilde halka verilen, şeylerden ve görüşlerden bir sınıf olup halk da sözkonusu şeyleri bir tahayyül tarzıyla tahayyül etme özelliğine sahip olduğunda zihinler o tahayyül tarzına alışı ve bütün şeyleri o tahayyül tarzında tasavvur eder hale gelir.

Şayet bir sanattaki kesin ilkeleri işiten kimse bu ilkeleri derinlemesine tahayyül etmekte veya kendisinde bulunan diğer meşhurlardan ayırmakta zorlanıyorsa yahut onları anlamak için uzun bir zamana ihtiyaç duyuyorsa ve kendi nezdinde kabul edilen veya meşhur olan ilkeler arasında kendisinde tasdik veya tasavvur gerçekleştiren ilkeler varsa bu durumda onun öğretiminde –zihni, kesin ilkeleri ayırt etme gücüne ulaşınca dek- o [kabul edilen ve meşhur] ilkeler kullanılır. Bundan dolayı Aristoteles'in çoğu kitabında o kitaplarda amaçlanan şeylerin öğretiminde kullandığı pek çok ilkeyle sözkonusu [kitaplarda kastedilen] şeylerin anlaşılması bu zamanda ve bu ülkelerin ahalisi ve bu dili konuşanlar nezdinde zorlaşmıştır. Çünkü Aristoteles'in kendi dilini konuşanlar nezdinde meşhur olduğu için kitaplarında şeylere alamet ve tanıtıcı [tarif edici] yaptığı lafız sınıflarının çoğu, bizim dilimizi konuşanlar nezdinde o anlam sınıflarına delalet etmemektedir. Buna örnek, Aristoteles'in *Kategorilere Dair* kitabındaki şu sözüdür:

والتي بحسب المتعلم، منها ما هي بحسب متعلم متعلم، ومنها ما هي بحسب جماعة او بحسب متعلم من جماعة، او بحسب اكثر المتعلمين. والتي بحسب متعلم من جماعة، منها ما هو بحسب طائفة دون طائفة، وبحسب اهل زمان دون زمان ومنها ما هو بحسب جميع الناس واكثرهم وفي كل زمان. والتي بحسب المتعلمين بالجملة هي الامور الاعرف عندهم. والاعرف عند الناس صنفان: احدهما المحسوسات المشتركة، التي لا يخلو من احساسها احد، ومنها الاراء المشتركة التي لا يعري احد منا من معرفتها. والتي بحسب قوم دون قوم واهل زمان دون اهل زمان، فهي التي هي اعرف عندهم خاصة. فان المشهورات ربما كانت مشهورة في قوم دون قوم، وفي زمان دون زمان، فتؤخذ تلك في تعليم اولئك دون غيرهم. فان اراء الجمهور قد تختلف في الازمنة، ليس في العملية فقط، لكن وفي الاشياء النظرية ايضا. وذلك اذا كان المبرر لهم رأس الاصلاح لهم في وقت ان يستودع فيهم صنفًا من العلوم والاراء، وكان الذي اخذهم به من السنن والرسوم يلزم عنه صنفًا ما من الاراء في الامور النظرية، وصل تلك الصنف من الاراء هي المشهورة عندهم. وكذلك اذا كان المستودع فيهم صنفًا من الامور والاراء، وكان شأنها ان تخلل الامور نحوا من التخيل، فتعدت الاذهان ذلك النحو من التخيل وصار تصور ما للاشياء كلها ذلك النحو من التخيل.

فانما كانت المبادئ اليقينية في صناعة ما يعسر تخيل السامع لها علي الاستقصاء او يعسر عليه تخليصها من سائر ما عنده من المشهورات، او احتيج الي زمان طويل في تفهيمها، ووجد في المبادئ المقبولة عنده او المشهورة ما يوقع له التصديق او التصور، اخذت تلك المبادئ في تعليمه الي ان يقوي ذهنه علي تخليص المبادئ اليقينية. ولذلك صر كثير مما يأخذه ارسطوطاليس في كثير من كتبه عند تعليم الامور المقصودة في تلك الكتب يعسر به فهم تلك الامور في هذا الزمان وعند اهل هذه البلدان واهل هذا اللسان. فان كثيرا من اصناف الالفاظ التي يجعلها علامات ومعرفات لاشياء مما في كتبه علي انها مشهورة عند اهل لسانه، ليس يوجد ذاك الصنف من الالفاظ عند اهل لساننا نحن دالا علي ذلك الصنف من المعاني، مثل ما قاله في كتبه «في المقولات»:

“Nitelik sahibi şeyler, türemiş isimler yoluyla veya başka bir yolla söylenen şeylerdir.” Sonra Aristoteles şöyle demiştir: “Bu, erdemden ‘çalışan’ denilmesi gibidir.” Kuşkusuz bu, bizim dilimizde yoktur, aksine bizim dilimizdeki her şey, türemiş isimler yoluyla söylenmektedir. Çünkü Arap dilinde erdemden erdemli denilmektedir, çalışan değil. Bir diğer örnek Aristoteles’in ma’dûle [olumsuz biçimindeki olumlular] ve basitler hakkındaki sözüdür. Bunlar, onun söylediği şekilde Arap dilinde yoktur. Yine onun örneklerinin çoğu kendi zamanındaki insanlar nezdinde meşhur veya bir toplum nezdinde kabul edilen şeylerdi. Ama onlardan sonra sözkonusu meşhurlar değişti ve onların ülkelerinde ve bizim ülkemizde bizim bu zamanımızda meşhurlar, o örneklerden başka şeyler oldu. Böylece onun örnekleri tanınmaz hatta acayip ve tuhaf hale geldi ve öğretimi amaçlanan şeyi anlatmaz oldu. Bunlardan biri, Aristoteles’in kullandığı doğal, matematiksel ve ahlâkî örneklerdir ki bunlar, o zamanda o ülkelerin ahalisinde halk arasında yaygın bir şekilde bilinen şeylerdi. Ama bizim zamanımızda halk arasında bilinmez oldular.

Yine açığa çıktı ki, pek çok şey, o zamanda talep edilip araştırılıyordu ama bizim zamanımızda onların araştırılması tuhaf hale geldi. Buna örnek, “Haz, iyi midir değil midir” sözümüz vb.dir. Bundan dolayı ister bir insana isterse de bir topluma sözkonusu şeyleri Aristoteles’in kitaplarından öğretmek isteyen kimse, Aristoteles’in kullandığı şeyler, öğretmek istediği kimse nezdinde bilinmeyen şeyler ise bu şeyleri onlar nezdinde daha iyi bilinen başka şeylerle değiştirmelidir. Onların öğretiminde Aristoteles’in kullandığı şeyleri atmalıdır. Çünkü Aristoteles söyledikleriyle ne kullandığı o şeyleri ne de örnek olarak aldığı şeyleri öğretmeyi amaçlamıştır, fakat o, anlatmak ve tasdik oluşturmak için onlar nezdindeki meşhurları kullandığı şeyleri öğretmeyi amaçlamış ve bunların çoğunun yönetimlerin (siyasetlerin) değişimiyle değişeceğini düşünmemiştir. Aynı şekilde duyulurların sınıfları da böyledir. Duyulurların çoğu, bir ülke ahalisine özgüdür ve dolayısıyla onlarla konuşulurken onlar nezdinde duyulur olanlar örnek verilir ve başkalarıyla konuşulurken onlar nezdinde sözkonusu duyulurların benzeri olan duyulurlar örnek verilir.

Öğretimde zorunlu şeyler çeşitli sınıflara ayrılır. Bu sınıflardan biri, ilkelere dir. Bunlar, öğretimi amaçlanan şeyin bilgisinin kendilerinden [hareketle] gerçekleştiği şeylerdir. Bir diğeri, o ilkelerin ifadesi (*‘ibâre*), onların yerini tutan ve onlara yardım eden şeydir. Bir diğeri de tertiptir. İfade, ilkelerin yerini tutan ve onlara yardım eden şey, çeşitli şekillerdedir. Birincisi, şiirsel ifadedir. İkincisi, hatâbî (belâğî) ifadedir. Üçüncüsü ise ilmî ifadedir.

«وحدات الكيفية هي التي تقال علي طريق المشتقة اسمائها او علي طريق اخر».

ثم قال: «وذلك كما يقال من الفضيلة مجتهد» فان هذا غير موجود في لساننا، بل انما يقال في كل شيء منه علي طريق المشتقة اسمائها. فانه يقال في اللسان العربي من الفضيلة فاضل لا مجتهد. ومنها قوله في المعدولات والبساط، فانها ليست توجد في اللسان العربي علي ذلك النحو الذي ذكره. وكذلك كثير من مثالاته امور كانت مشهورة عند اهل زمانه، او مقبولة عند قوم، فتبدلت تلك بعدهم وصارت المشهورة في بلدانهم وبلداننا في زماننا هذا غير تلك. فصارت تلك غير معروفة، بل مستنكرة او غريبة، وصارت لا تفهم ما قصد تعليمه. من ذلك ما يستعمله من المثالات الطبيعية والتعاليمية والاخلاقية التي كانت متعارفة عند الجمهور في ذلك الزمان عند اهل تلك البلدان، فصارت مجهولة عند الجمهور في زماننا هذا.

وكذلك تبين ان كثيرا من الاشياء كانت تطلب ويفحص عنها في ذلك الزمان، فصار الفحص عنها في زماننا غريبا، مثل قولنا: هل الذة خير ام لا، واشباه ذلك. ولذلك يلزم من قصد تعليم تلك الاشياء من كتب ارسطوطليس، انسان او قوما، فكانت الامور التي استعملها ارسطوطاليس مجهولة عندهم، ان يبذل مكانها اشياء اخر غيرها، مما هو عندهم اعرف. ويطرح عند تعليم هؤلاء تلك التي استعملها ارسطوطاليس، من قبل انه لم يقصد بما اثبتته تعليم تلك التي استعملها ولا تعليم الامور التي اخذها مثالات، لكن انما قصد تعليم الاشياء التي اخذ المشهورات عندهم في تفهمها او ايقاع التصديق بها، ولم يذهب عليه ان كثيرا منها سيتبدل بتبدل السياسات. وكذلك اصناف المحسوسات، فان كثيرا منها يختص به اهل بلد دون بلد، فيؤخذ المثال عند اولئك ما هو المحسوس عندهم، وعند اخرين نظائره من المحسوسات عندهم.

والاشياء الضرورية في التعليم اصناف، احدها المبادئ، وهي الامور التي عنها تقع المعرفة بالشيء المقصود تعليمه. ومنها العبارة عن تلك المبادئ وما يقوم مقامها والمعينة لها، ومنها الترتيب. والعبارة وما قام مقامها واعانها علي وجوه، فمنها العبارة الشعرية، ومنها العبارة البلاغية، ومنها العبارة العلمية.

İnsanların kimisi şiirsel tarza alışmıştır, kimisi hatâbî tarza alışmıştır, kimisi ilmî tarza alışmıştır. Yazılı öğretimde Empedokles ve çoğu Pitagorasçılarının yaptığı gibi şiirsel tarzın ve çoğu geç dönem Yunan düşünürlerinin yaptığı gibi hatâbî tarzın kullanılması uygun değildir. Tek tek her bir ferdin öğretiminde ise herkesin alıştığı tarz kullanılır. Tertibe gelince birkısım tertipler düzenlidir ve bir kısmı düzensizdir. Çoğu insan, düzensiz tertibe alışmıştır. Halk öteden beri şeylerin çoğunda tertipte hoşgörülü olmayı adet edinmiştir. Bu sebeple meşhurların kullanıldığı sanatların ilk ilkeleri, kendilerinde düzensiz tertibin kullanımına yakın olmalıdır. Buna örnek, Aritoteles'in *Kategoriler* kitabında ve *es-Semâ'u't-tabî'î* kitabının ilk makalesinde kullandığı tertiptir.

[Öğretimin İlkeleri]

Sanatlarda öğretimin ilkeleri dörttür: Kesinler, tanımlar, vaz' edilmiş asıllar ve müsâdereler. Mantıkçılar öteden beri kesin ilkelerin dışındakilere "vaz'lar" adını vermeyi adet edinmişlerdir. Kesinlere gelince mantıkçılar bunlara "kabulü zorunlu öncüller" adını verirler. Bunlar, öğrencinin öğrenmeyi amaçladığı şeye gelişinden önce kesin olarak bilmesi gereken öncüllerdir. Ayrıca öğretmen, öğrenciye bu ilkeleri söylediğinde öğrencinin bunlara dair kesin kanaati tıpkı öğretmenin kesin kanaati gibi olur. Bu nedenle öğrenci, öğretmen hakkındaki iyi zannından dolayı değil, bizzat kendisinin sahip olduğu bilgisi ve içinde bu ilkelere dair bulduğu doğal tasdik nedeniyle bunları öğretmenden kabul etmesi gerekir.

Kabulü zorunlu tümel öncüllerin bir kısmı, tümel şeyler hakkında tümel olarak kullanılırlar. Bir kısmının ise tek tek şeyler hakkında gücü kullanılır. Buna örnek şu sözümüzdür: "Her iki çelişikten biri doğru, diğeri yanlıştır; her şey hakkında ya olumlu ya da olumsuz doğrudur." Çünkü bunlar ve benzerleri, sözkonusu genel lafızlarla delalet edilen tümel olarak kullanılmazlar, aksine her bir şey hakkında tikel olarak kullanılırlar. Bu sebeple bu öncüllerin çoğu, sanata başlayan kimseye genel halleriyle söylenildiğinde onun kabul etmeyebileceği duruma gelmiştir. Çünkü o kimse, bu öncülün ancak kendisinin o vakte kadar meşgul olduğu şeyler hakkında kullanılan gücünü bilmiştir. Her insan her şeyle meşgul olmadığından her bir insan nezdinde kabulü zorunlu böylesi öncüllere dair varolan, yalnızca meşgul olduğu şeyde kullanılan gücüdür.

فمن الناس من قد اعتاد النحو الشعري، ومنهم من قد اعتاد النحو البلاغي، ومنهم من قد اعتاد النحو العلمي. اما في التعليم المكتوب، فلا ينبغي ان تستعمل الشعرية، كما يفعله انباقليس وكثير من آل فوثاغورث، ولا النحو البلاغي علي ما يفعله كثير من متأخري اليونانيين. واما في تعليم واحد واحد، فيستعمل ما قد اعتاده كل واحد. واما التربية فان منه منتظما ومنه غير منتظم. وكثير من الناس اعتادوا الترتيب غير المنتظم. وقد جرت العادة من الجمهور في اكثر الامور ان يسامحوا في الترتيب. فلهذا السبب ينبغي ان يكون اوانل الصنائع التي تستعمل فيها المشهورات اقرب الي ان يستعمل فيها الترتيب غير المنتظم. وذلك بمنزلة ما يستعمله ارسطوطاليس في كتاب المقولات، وفي المقالة الاولى من «السماع الطبيعي».

[مبادئ التعليم]

ومبادئ التعليم في الصناعات اربع: يقينية وحدود واصول موضوعة ومصادر. وما عدا اليقينية، فقد جرت عادة اصاحب المنطق ان يسموها الاوضاع. فاما اليقينية، فهم يسمونها المقدمات الواجب قبولها، وهي التي ينبغي ان يكون المتعلم قد تيقنها من قبل ورودها علي الشيء الذي يقصد تعلمه. وهي التي اذا اذكره بها المعلم، كان يقين المتعلم بها مثل يقين المعلم، فيلزم ان يقبلها من المعلم، لا بحسن ظنه من المعلم، لكن بعلمه من تلقاء نفسه وبما يجد في نفسه من التصديق بها من طباعه.

والمقدمات الكلية الواجب قبولها، منها ما يستعمل في الامور كلية علي ما هي عليها، ومنها ما يستعمل قوتها في امر امر، مثل قولنا: كل نقيصين صدق احدهما، كذب الاخر، وكل شيء اما ان تصدق عليه الموجبة او السالبة. فان هذه وما اشبهها ليست تستعمل بما هي كلية مدلول عليها بهذه الالفاظ العامة، بل انما تستعمل الجزئية في امر امر. فلذلك صار كثير من هذه المقدمات بحيث يمكن ان لا يعترف بها الوارد علي الصناعة، اذا اذكر بها علي عمومها، اذ كان انما عرف من هذه المقدمة قوتها التي تستعمل في الامور التي عانها الي ذلك الوقت. فانه لما لم يكن كل انسان يزاول كل شيء، كان الحاصل عند كل انسان من امثال هذه المقدمات الواجب قبولها قوتها التي تستعمل في الامر الذي يزاوله فقط.

“Kabulü zorunlu” adı verilen bu öncülleri öğrencinin bazı sebeplerden dolayı kabul etmemesi mümkündür. Bu sebeplerden biri, öğrencinin kendisinde bu öncüllerin tasdikini bulmasına rağmen diliyle yalanlamasıdır. Bir diğer sebep, öğrencinin fitratında o öncüllerin onun için kesin hale gelmesini engelleyecek bir eksiklik olmasıdır veya bu öncüllerin onun nezdinde kesin hale geleceği seviyeye henüz ulaşmamış olmasıdır. Çünkü öyle görünüyor ki, bu öncüllerin çoğu ancak bir zamanda kesin hale gelirler. Bir diğer sebep, öğrencinin nazarî sanatlara gelişinden önce inandığı makbul [yani otoriteye dayalı olarak kabul edilen] ve meşhur görüşlerden dolayı o öncüllerin çoğunun onun nezdinde çürüğe çıkmasıdır. Bir diğer sebep, zikrettiğimiz sebepten ötürü bu öncülleri genelliğiyle kabul etmemesidir. Bir diğer sebep, öncülün dile getirildiği lafzın anlamını insanın zihniyle tasavvur edememesidir. Çünkü bu öncüllerden çoğu insan zihninde kesin olarak meydana gelir, fakat o, bu lafızla ifade edilen şeyin, doğruluğunu kesin olarak bildiği o anlamın ta kendisi olduğunu bilmez. Lafzın anlamı onun nezdinde tasvir edildiği, bu anlamı anladığı ve bunun, doğruluğunu kesin olarak bildiği o anlamın ta kendisi olduğunu bildiğinde kabul eder. Bundan dolayı sanatların ilk ilkeleri olan kesin öncüller, ya fitrat ya da zaman nedeniyle bu öncülleri anlamada yetersiz olan kimseler sanatı öğrenmeyi amaçladıklarında onlar nezdinde vaz’ edilmiş asıllar olarak kullanılmalıdır. Ancak daha önceki görüşleri nedeniyle kabulü zorunlu pek çok öncülün kendisi nezdinde çürüğe çıktığı kişiye gerçeği göstermemiz¹³ ve öncülleri onun nezdinde vaz’ edilmiş olarak kullanmamız, onun yaşamının idaresinde ona en faydalı olanı veya o zamandaki site (*medîne* [şehir ve devlet]) idaresinde en faydalı olan bakımından olmalıdır. Bir kimse bu öncülleri genelliğiyle kabul etmezse [genel öncüllerin] tikelleri onların gücünün kullanılmasına alıştığı maddelerde o kimsede genellik oluncaya kadar tümevarıma tabi tutulur. İşte tümevarım, kabulü zorunlu öncüllerde bu şekilde fayda verir. Böyle durumlar hakkında Aristoteles şöyle demiştir: “Bunlar tümevarımla meydana gelir ve bunlar hakkında tümevarım kullanılır.” Bu amacın kastedildiği tümevarımın başka bir adı olmalıdır. Bu öncülleri lafzın anlamını anlamadığı için kabul etmeyen kimseye gelince onun zihninde o anlamı gerçekleştirecek şeylerle o anlam tasvir edilir. Şeyin tikelleri, şeyi anlatanlardan biridir. Böylesi durumlarda da bazen tümevarım kullanılır ve fayda verir. Bu tümevarım sınıfının da başka bir adı olmalıdır.

Tanımlara gelince öğrenci ve dinleyicinin bunlarda öğretmen ve konuşmacı ile tartışma hakkı yoktur. Çünkü bir insanın bize sözle açıkladığı anlama dilediği herhangi bir ismi vermesinde onunla tartışmak mümkün değildir. Çünkü insan “Daire lafzıyla tek bir çizginin çevrelediği ve varsayılan noktaların birinden çıkan doğrusal çizgilerin, çevreleyen çizgiye mesafelerinin eşit olduğu düz şekil kastedilir” dediğinde bizim onunla tartışma hakkımız yoktur.

وهذه التي تسمى الواجب قولها فقد يمكن ان لا يعترف بها المتعلم لاسباب، منها كنبه لبلالته علي ما يجده في نفسه من التصديق بها. ومنها ان يكون في فطرته نقص يعرفه عن ان يصير تلك المقدمات يقينية له، او يكون المتعلم لم يبلغ بعد ان تصير عنده يقينية، فانه يشبه ان يكون كثير منها انما تصير يقينية في زمان. ومنها ان يتزيف عند المتعلم كثير منها عن اراء مقبولة او مشهورة سبق اعتقاده لها قبل وروده علي الصانع النظرية. ومنها ان لا يعترف بعمومها للسبب الذي ذكرناه. ومنها ان لا يتصور الانسان بذاته معني اللفظ الذي به وقعت العبارة عن المقدمة، فان كثير منها تحصل يقينية في ذهن الانسان غير انه لا يدري ان المعبر عنه بهذا اللفظ هو ذلك المعني الذي يتقن به، حتي اذا صور عنده معني اللفظ وفهمه وعلم ان هذا هو ذلك بعينه، اعترف به. فلذلك ينبغي ان تستعمل اليقينية التي هي اوائل الصناعات عند الذين بهم نقص عن المقدمات، اما بالفطرة واما بالزمان، متي قصدوا تعلم الصناعة اصولا موضوعة. فاما من سبقت اليه اراء زيفت عنده كثيرا من الواجب قولها، فان تصنيفنا له الحق واستعمالنا المقدمات عنده اصولا موضوعة ينبغي ان يكون علي حسب الانفع له في تدبير حياته او الانفع في تدبير المدينة في ذلك الزمان. ومن لم يعترف بها علي عمومها استقرنت له الجزئيات في المواد التي اعتاد استعمال قوتك^{لك} العامة فيها، الي ان يحصل له العموم. فعلي هذه الجهة ينفع الاستقراء في المقدمات الواجب قبولها. وفي امثال هذه قال ارسطوطاليس انها تحصل بالاستقراء وفيها استعمل الاستقراء. وما كن من الاستقراء يقصد به هذا المقصد، فينبغي ان يكون له اسم اخر. واما من لا يعترف بها بسبب انه لا يفهم معني اللفظ، صوّر عنده ذلك المعني بالاشياء التي توقعه في نفسه. وجزئيات الشيء احد ما يفهم الشيء، وفي امثال هذه ايضا قد يستعمل الاستقراء فينفع. وينبغي ان يكون ايضا لهذا الصنف من الاستقراء اسم اخر.

واما الحدود فهي التي ليس للمتعلم والسامع ان يتشاحا فيها المتعلم والقاتل. فانه ليس يمكن ان يتشاح الانسان في ان يوقع اي اسم شاء علي المعني الذي يشرحه لنا بقول. فان الانسان متي قال: ان لفظ الدائرة انما عني به الشكل المسطح الذي يحيط به خط واحد، كل الخطوط المستقيمة الخارجة من نقطة ما من النقطة التي تفرض الي الخط المحيط متسوية، فليس لنا ان نتشاحه في ذلك.

Çünkü o kimse yaptığı bu şeyle bize sözle açıkladığı anlamın mevcut olduğuna veya olmadığına ve sözün delalet ettiği parçaların bir mevcudun veya mevcut olmayanın bileşimi gibi bileşip bileşmediğine inanma ödevi yüklemiş değildir. O sadece “Daire adıyla bu sığata sahip her anlama delalet edilir” görüşünü vaz’ etmekte ve lafzın açıkladığı şey, lafızdan anlaşılan bu anlamın mevcut olduğunu içermemektedir. Tanım, ismin tarif ettiği şeyi bir tarif tarzıyla tarif edebilir. Bu takdirde tanım, adeta başka bir isim olur ve ilk ismin terkesine bindirilir. Böyle alındığında tanım, ne öncüdür ne de öncül parçasıdır. Her ne zaman tanım isimden anlaşılanın terkesine bindirilir de bunların toplamı, tam bir söz (câzim kavı) kipine girerse isimden anlaşılan şey, anlamın geneli (cümlesi) ve tanımdan anlaşılan şey de o anlamın özeti (*telhîs*) haline gelir. Böylece tanımın lafzının delalet ettiği sıfatların toplamı, ismin delalet ettiği o anlama yüklem olur ve bu ikisinin toplamı da öncül haline gelir. Aynı şekilde onun aksi de öncüdür. Bu sebeple tanım, öncül sınıfları arasında sayılmıştır. Çünkü şeyi tarif eden olarak alınan, şeye yüklem olarak alınması mümkündür. Tanım, bu iki yönden alınabildiğinden, bazen onun isim gücünde olduğu söylenebilir bazen de öncüller arasında sayılabilir durumdadır. Sonra o sıfattaki anlamın varlığının işin başında açık olması durumunda anlamdan ve onun tanımından birleşen şey, kabulü zorunlu öncüller arasında sayılır. Şayet onun varlığı açık değilse ya vaz’ edilmiş asıllar arasında ya da müsâdereler arasında sayılır. Tanımlar ilk olarak bizâtihi alındıklarında [yani tanımlar kendileri bakımından alındıklarında] ancak tarif edici olarak alınırlar. Bu sebeple ilk başta öncüller arasında sayılmazlar. Tanım bir öncül veya öncül parçası olarak kullanılabildiğinde öncüller arasında da sayılır. Şimdi Aristoteles’in tanımların vaz’ edilmiş asıllar veya müsâdereler oluşunu hangi bakımdan reddettiği açığa çıktı. Vaz’ edilmiş asıllar, öğretmen öğrenciye hatırlattığında öğrenci nezdinde onlara dair kesinlik ve onları çürütecek bir şey olmayan öncüllerdir. Bunun nedeni sözkonusu öncüllerin ne öğrencinin görüşü ne de onun görüşüne zıt olmasıdır. Bu nedenle öğrencinin bunları kabul etmesi istenir.

Müsâdereler ise öğrencinin öğretmenin düşüncesine aykırı düşündüğü öncüllerdir. Fakat öğrencinin bunları kabul etmesi istenir ve kullanılır. Bu vaz’ların çoğu iki şeyden biridir: Ya öğrencinin tahsil etmediği başka bir sanatta kanıtlanacak olan öncüllerdir ya da bizzat o sanatta öğrencinin uzun sürede öğreneceği veya zorlanacağı sonraki şeylerle açıklanabilen ve bu nedenle de açıklanması başka bir vakte ertelenen öncüllerdendir.

فانه ليس يسومنا بما يفعله من ذلك ان تعتقد ان المعني الذي يشرحه بالقول موجود او غير موجود ولا هل تركبت الاجزاء التي دل عليها القول تركيب موجود او غير موجود. فانه انما يضع وضعا ان اسم الدائرة انما يدل به علي كل معني كانت صفته هذه الصفة من غير ان يتظمن لنا ما يشرح به اللفظ ان ذلك الشيء الذي فهم عن اللفظ موجود. والحد قد يمكن ان يكون معرفا لما يعرفه الاسم نحو ما من التعريف. فيكون حينئذ كانه اسم اخر وديف للاسم الاول. فمتي اخذ هكذا لم يكون مقدمة ولا جزء مقدمة. ومتي ركب الي المفهوم عن الاسم وصار مجموعهما في صيغة قول جازم صار المفهوم عن الاسم جملة المعني، والمفهوم عن الخط تلخيص ذلك المعني، فتصير جملة صفاته التي دل عليها لفظ الحد محمولا علي ذلك المعني الذي دل عليه الاسم، فيصير مجموعهما مقدمة، وكذلك عكسها ايضا مقدمة ولهذا السبب عد في اصناف المقدمات، اذ كان قد يمكن فيما اخذ معرفا للشيء ان يؤخذ محمولا عليه. ولانه قد يمكن ان يؤخذ بهاتين الجهتين، كان بحيث يجعل احيانا قوته قوة الاسم، وحيانا يعد في المقدمات. ثم اذا اتفق ان كان المعني الذي بتلك الصفة بين الوجود من اول الامر عد المؤتلف من المعني ومن حده في المقدمات الواجب قبولها. وان لم يكن بين الوجود عد اما في الاصول الموضوعية واما في المصادرات. والحدود اول ما تؤخذ بذاتها انما تؤخذ معرفة. ولهذا السبب لا تعد اولا في المقدمات. ولان الحد ممكن ان يستعمل مقدمة او جزء مقدمة، فانه يعد ايضا في المقدمات. فقد ظهر الان من اي جهة انكر ارسطوطاليس ان تكون الحدود اصولا موضوعة او مصادرات. والاصول الموضوعية هي التي اذا ذكر بها المعلم المتعلم، لم يكن عند المتعلم اليقين بها ولا ما يزيها به. وذلك ان لا يكون ذلك لا رايه ولا مضادا لرأيه، فيطالب المتعلم بتسليمها.

واما المصادرات فهي التي يري المتعلم فيها خلاف ما يراه المعلم، غير ان المتعلم يطالب بتسليمها فتستعمل. وهذه الاوضاع انما تكون اكثر ذلك احد شيئين، اما مقدمات شأنها ان تتبرهن في صناعة اخري لم يزاولها المتعلم، او تكون مما يمكن ان نتبين في تلك الصناعة باشياء متأخرة تطول او تعسر علي المتعلم، فيترك بيانها الي وقت اخر.

Bazen kesin olma özelliğine sahip öncüller de zikrettiğimiz sebeplerden biri nedeniyle öğrenci kabul etmediğinde vaz' olarak kullanılabilir. Böylesi öncüller, mutlak olarak vaz' değildir, yalnızca o öğrenciye kıyasla vaz'dır. Kimi sanatlarda vaz' kullanılmaz, yalnızca kesin öncüller kullanılır. Kimi sanatlar da ise her ikisi de kullanılır. Bunlardan çoğu, sanatlarda açıklanır, çoğu da açıklanmaz; aksine yalnızca onun gücü kullanılır.

[Burhânî İnâd]

Şimdi burhânî inâd hakkında konuşalım. Bu muhâtabayla, ancak şey hakkında yokluk yoluyla bir bilgiye sahip olmayan kişiye hitap edilir. Şeye dair bu tarz cehalet, cehalet olduğunun farkına varılmayan ama bilgi olduğu zannedilen cehalettir ki bu, şeye varlıkta olduğundan başka türlü inanmaktır. Bu, varlığında olumlu olan şeyin olumsuzlanmasına ve varlığında olumsuz olan şeyin olumlanmasına inanmaktır. Bu, hal yoluyla cehalet adı verilen cehalettir. Farkına varılan diğer cehalet sınıfı ise olumsuzlama yönünde cehalet olarak adlandırılır. Bu, ya insanın bir hükmün iki parçasından -yüklem ve konusundan- hiçbirini tasavvur etmemesidir ya da iki parçasını da tasavvur etmesi ve hükümdeki olumlama ve olumsuzlamaya inanmamasıdır. Bu tarz cehalet tarzında cahil olan kimse, muhâtabası öğretim olan kimsedir. Diğer cehalet tarzında cahil olan kimse ise "O, hata etmiştir veya yanlışmıştır" denilen ve muhâtabası, inâd muhâtabası olan kimsedir.

Yanılı, bazen sanatların ilkelerinde, bazen de ilkelerden sonraki şeylerde olur. Bu ikisinden¹⁴ her birinde ya bir kıyastan kaynaklanmayan mutlak bir tevehhüm vardır ya da bir kıyastan kaynaklanan bir tevehhüm vardır. Daha önce yanıltıcı şeyler hakkında konuşmuştuk. Yanıltıcıların bir kısmı zâtîdir, bir kısmı zâtî değildir. Zâtî olmayan yanıltıcıları sanata mensup kimenin böyle olması bakımından incelemesi mümkün değildir. Çünkü Geometrideki zâtî olmayan yanıltıcı şeyleri geometricinin geometrici olması bakımından incelemesi mümkün değildir. Zâtî yanıltıcılar ise iki sınıftır. Birincisi önce gelen ve ikincisi sonra gelendir. Zâtî olmayan yanıltıcı, bir sanattan diğer sanata daha önce anlattığımızdan başka şekilde taşınan şeydir. Bunların bir kısmı, tikel sanatları kuşatan bir sanattan nakledilendir. Bir kısmı ise bir tikel sanattan diğerine nakledilendir.

وقد يمكن ان تستعمل ما شأنها ان تكون يقينية اوضاعا متى لم يكن المتعلم يعترف بها لاحد تلك الاسباب التي نكرناها. وامثل هذه ليست هي اوضاعا علي الاطلاق، لكن هي اوضاع بالقياس الي ذلك المتعلم فقط. ومن الصنائع ما لا تستعمل فيها الاوضاع، لكن انما تستعمل فيها اليقينية وحدها، ومنها ما يستعمل فيها الامران جميعا. وكثير من هذه يصرح بها في الصنائع، وكثير منها لا يصرح بها، بل انما تستعمل قوتها فقط.

[في العناد البرهاني]

فالقل الان في العناد البرهاني. وهذه المخاطبة انما يخاطب بها من لا علم عنده بالشيء علي طريق العدم. وهذا النحو من الجهل بالشيء هو الجهل الذي لا يشعر به انه جهل، لكن يظن به انه علم، وهو اعتقاد الشيء علي غير ما هو عليه في الوجود. وذلك ان يعتقد سلب ما هو في وجوده موجب، ويعتقد ايجاب ما هو في وجوده سلب. وهو الجهل الذي يسمى الجهل علي طريق الحال. واما الصنف الاخر الذي يشعر به، فهو يسمى الجهل علي جهة السلب، وذلك يكون اما ان لا يتصور الانسان شيئا من جزئي حكم ما، لا المحمول ولا موضوعه، واما ان يتصور جزئيه ولا يعتقد فيه لا الاجاب ولا السلب. ومن جهل هذا الجهل فهو الذي مخاطبته تعليم. ومن جهل النحو الاخر من الجهل، فهو الذي يقال له انه اخطا او غلط، ومخاطبته مخاطبة عناد.

والغلط قد يكون في مبادئ الصناعات، وقد يكون فيما بعد المبادئ. وهو في كل واحد منها، اما توهم مطلق لا عن قياس واما توهم عن قياس. وقد قلنا في ما سلف في الاشياء للمغالطة. فالمغالطات من ذاتية ومنها غير ذاتية. والمغالطات غير الذاتية ليس يمكن صاحب صناعة ان ينظر فيها عن طريق ما هو كذلك، فان الاشياء المغالطة غير الذاتية في الهندسة ليس يمكن ان ينظر فيها المهندس بما هو مهندس. والذاتية علي صنفين، اما متقدمة واما متأخرة، وغير الذاتية هي ما نقل من صناعة الي صناعة علي غير الجهة التي لخصنا فيما سلف. فمنها ما هو منقول من صناعة تعم الصناعات الجزئية، ومنها ما هو منقول من صناعة جزئية الي اخري.

Bunlar, bazen doğru bazen de yanlış olarak nakledilirler. İster doğru ister yanlış olsunlar bunların nakledildiği sanatın erbabının bunları incelemesi mümkün değildir. Buna örnek, her üçgenin iki kenarının toplamının üçüncü kenardan daha uzun olacağını şöyle açıklayan kimsenin açıklamasıdır: “Hareket eden her iki şey, iki mesafeyi biri diğerinden fazla iki zamanda eşit bir hareketle kat ettiklerinde daha uzun zamanda kat edilen mesafe daha uzundur.” Kuşkusuz bu, Geometride zâtî değildir ve Doğa ilminden Geometriye taşınmış bir açıklamadır. Geometrici bunu incelemez. Genel zâtî olmayan yanıltıcı ise dairenin dörtgenliği hakkında Bryson’un kıyasıdır. Çünkü onun açıklaması, cedelîdir ve geometrici onu incelemez. Bryson’un kıyası şöyledir: “Daire, daire içinde çizilen düz çizgilerden daha büyük ve daire dışından çizilen düz çizgilerden de daha küçük olduğundan bu ikisi arasında yapılan şekil, dairenin dışından yapılanlardan daha küçük ve dairenin içinden yapılanlardan ise daha büyüktür. Bu durumda daire, hiç kuşkusuz o şekle eşit olacaktır.” Bryson’un dairenin dörtgenliğini ileri sürdüğü söz, cedelîdir ve geometrici onu incelemez. Zâtî ise geometrici Hippocrates’ın dairenin dörtgenliği hakkındaki sözüdür. O, hilalsi şekli dörtgenleştiren hilalsi şekillere ayrılrsa bile dairenin toplamının dairenin kesildiği hilalsi şekillere eşit düz çizgilerin toplamına eşit olduğunu zannetti ve söz konusu hilalsi şekillere eşit düz çizgi şekillerinin toplamına eşit olan bir dörtgen yapıldığında daireye eşit olan dörtgenin varolacağını düşündü. Onun yaptıkları zâtî yanıltıcılar ve geometrici bunları incelemez.

Bir sanatın ilkelerinde yanlıya düşen kişiye karşı o sanat erbabının inatlaşması mümkün değildir. Bu, o kimse sanata ait bir şeyin açıklamasında o sanatın ilkelerine zıt bir şey kullandığındadır. Buna örnek, Antiphon’un daireyi dörtgenleştirmesidir. O, dairenin içinde düz çizgili bir şekil yapmış, sonra dairenin içine çizilen düz çizgili şeklin kenarlarının gerdiği birbirine eşit iki kısmı, ikişer yarıma bölmüştür. O şu hükme varıncaya kadar bunu yapmaya devam etmiştir: Doğrusal kenarlar, bölünmeyecek derecedeki küçüklüklerine ulaşırlar ve bu takdirde daire ve doğrusal çizgilerin kendisinden bileştiği bölünmeyen büyüklüklere varırlar; böylece dairelerin kendisinden bileştiği büyüklükler ile aç sahibi şekillerin kendisinden bileştiği büyüklükler eşitlenirler. Antiphon dairenin dörtgenliğinin açıklamasında Geometri ilkesine zıt bir şeyi kullanmıştır. Çünkü Geometrinin ilkelerinden biri, büyüklüklerin sonsuza dek bölüneceğidir. Bu, Geometride burhân olmadan kabul edilmesi gereken bir şeydir.

وهذه ربما نقلت صدقة وربما نقلت كذبة. وليس يمكن صاحب الصناعة التي اليها نقلت ان ينظر فيها، صادقة او كاذبة. مثال ذلك بيان من بين ان كل مثلث فمجموع ضلعيه اطول من الضلع الثالث، بان كل متحركين قطعاً مسافتين بحركة سواء في زمانين مفضلين، فان التي قطعت في زمان اطول، فهي اطول. فان هذا غير ذاتي في الهندسة. وهو بيان منقول من العلم الطبيعي الي الهندسة، والهندس ليس ينظر في هذا. وغير الذاتية العامة هو قياس بروسن في تربيع الدائرة، فان بيانه بيان جلي، والهندس لا ينظر فيه، وهو ان الدائرة، لما كانت اعظم من المستقيم الخطوط الذي يعمل في داخلها واصغر من الذي يعمل عليها من خارجها، كان الشكل المعمول فيما بينهما اصغر من الذي يعمل من خارج الدائرة واعظم من الذي يعمل من داخل الدائرة، كانت الدائرة مساوية لذلك الشكل لا محالة. فالقول الذي به ربّع الدائرة قول جلي، والهندس لا ينظر فيه. واما الذاتية فهو قول بقرط الهندس في تربيع الدائرة. فانه لما ربّع الشكل الهلالي وظن ان الدائرة، ان فصلت اشكالا هلالية، كانت جعلتها مساوية لمجموع المستقيمة الخطوط المساوية لاشكال هلالية التي قطعت بها الدائرة، ورأي انه اذا عمل مربعا مساوياً لمجموع الاشكال المستقيمة الخطوط، المساوية لتلك الاشكال الهلالية، كان قد وجد المربع المساوي للدائرة. والذي استعمله مغلطات ذاتية، والهندس لا ينظر فيها.

ومن غلط في مبادئ صناعة، فانه لا يمكن صاحب تلك الصناعة ان يعاينه. وذلك متى استعمل في بيان امر من صناعة شيئاً مضاداً لمبادئ تلك الصناعة. مثال ذلك تربيع انطيوخ للدائرة، فانه لما عمل شكلاً مستقيماً الخطوط في داخل الدائرة، ثم قسم القسي المتساوية التي توثرها اضلاع الشكل المستقيم المرسوم في داخل الدائرة بنصفين نصفين، ولم يزل يفعل ذلك الي ان حكم بان تلك الاضلاع المستقيمة تبلغ من صغرها الي حيث لا تنقسم، فيصير حينئذ الي الاعظام غير المنقسمة التي منها ركبت الدائرة المستقيمة الخطوط، فتساوي حينئذ الاعظام التي منها ركبت الدوائر والاعظام التي منها ركبت الاشكال ذوات الزوايا. فقد استعمل في بيانه امراً مضاداً لما عليه مبدأ الهندسة، فان احد مبادئها ان الاعظام تنقسم الي غير نهائية. وهذا شيء ينبغي ان يتسلم في الهندسة لا بغير هان،

Çünkü Geometride çizgi ve yüzeylerin sonsuza dek bölünmesinin kanıtlanacağı bir şey [yoktur ve bu] ancak zan bakımından olabilir. Öyleyse bir sanat erbabının inatlaşabileceği şey, o sanatın ilkelerinin kabul edildiği, ilkelerden sonra yanlış gerçekleştiği ve yanlışla düşülen şeyler, o sanatta zâtî şeyler olduğu durumdadır. Durum böyle olunca Geometride tartışan iki tartışmacının zorunlu olarak geometrici olması gerekir. Diğer sanatlarda da böyledir.

Yanlış, şeyde, bir kıyastan değil de mutlak vehimden kaynaklandığında yalnızca o şeye inatlaşılır; bir kıyastan kaynaklandığında hem şeye hem de şeyi gerektirdiği zannedilen kıyasa karşı inatlaşılır. Yanlış şeyin kendisinde değil ama onu sonuç veren kıyasta olursa yalnızca kıyasa inatlaşılır. Kıyastaki yanlış, iki yönden gerçekleşir: Şeklinde ve öncüllerinde. Bu iki yönden nakzedilen kıyasa gelince ya onun şeklinin sonuç vermeyen bir şekil olduğu açıklanır ya da öncüllerine inatlaşılır. İnat da bir kıyas olduğundan burhânî kıyas ile burhânî inat arasında fark yoktur. Bundan dolayı inatların burhânî olmaya en layık olanı, tümel olan inatlardır.

Soru iki sınıftır: Birincisi, öncüllerle, ikincisi kıyasladır. Soruların burhânî olmaya en layık olanı, sorunun kıyasla sorulduğu sorulardır. Öncüllerle sorunun, Cedelde olduğu gibi zorunlu olarak çelişğin iki parçasıyla olması gerekir; fakat zıtlığın belirli bir parçasını alırız. Bunun örneği şudur: Biz bir şeye eşit olan şeyler hakkında “Onlar eşit midir değil midir?” diye sormak istediğimizde “Bir şeye eşit olan bütün şeyler eşit midir?” diye sormayız, fakat “Bir şeye eşit olan şeyler, eşit değil midir?” deriz. Sınama esnasında mukabilin iki parçasını birleştirmek istediğimizde çelişğin değil, zıtlığın iki parçasını birleştiririz. Bu nedenle şöyle deriz: “Bir şeye eşit olan şeylerin hepsi, eşit midir değil midir? Bir şeye eşit olan şeylerin hiçbirisi eşit değildir.” Bu takdirde iki mukabil soru, burhânî olur. Ama bu soru, sınama sorusu iken önceki inat sorusudur.

İlimlerde yanlışın gerçekleştiği yönler, farklıdır. Yanlışın gerçekleştiği yönleri genel olarak saymıştık. Matematik ilimlerde özellikle de Aritmetik ve Geometride yanlış bütün yönlerden gerçekleşmez. Doğa ilmi ve cinsdeşlerinde ise bütün yanlış yönlerinde yanlış gerçekleşir. Özetle zihnin duyunun idrakine yakın bir tarzda tasavvur ettiği mevcutları kuşatan bütün ilimlerde neredeyse lafız sebebiyle yanlış olmaz ve bu yönden mugâlatada da olmaz.

فانه ليس في الهندسة ما يمكن ان يبرهن به ان الخطوط والسطوح تنقسم الي غير نهاية، الا بحسب الظن، فاذن للذي يمكن صاحب صناعة ما ان يعانده هو فيما سلمت فيه مبادئ تلك الصناعة، وكان الغلط فيما بعد المبادئ، وكانت الاشياء التي غلطت امورا ذاتية في تلك الصناعة. فاذا كان كذلك، لزم ضرورة ان يكون متناظران في الهندسة مهندسين جميعا، وكذلك في سائر الصناعة.

والغلط متي كان في الشيء عن توهم مطلق لا عن قياس، فانما يعاند ذلك الامر فقط. ومتي كان عن قياس فانه يعاند الامر والقياس الذي يظن انه الزمه. ومتي كان الغلط لا في الشيء نفسه، لكن في القياس الذي انتجه، عوند القياس وحده. والغلط في القياس يقع من جهتين، اما في شكله او في مقدماته. والقياس ينقض بهاتين الجهتين، اما بان يبين ان شكله شكل لا ينتج، واما بان تعاند مقدماته. ولما كان العناد قياسا، لم يكن بين القياس البرهاني وبين العناد البرهاني فرق. فاذلك يبغي ان يكون احري العنادات بان تكون برهانية ما كانت عنادات كلية.

والمسألة علي صنفين، منها بالمقدمات ومنها بالقياس. واحري المسائل بان تكون برهانية ما كانت المسألة فيه بالقياس. والمسألة بالمقدمات يلزم ضرورة الا تكون بجزئي التناقض، كما هي في الجدل، لكن، نأخذ احد جزئي التضاد علي التحصيل. مثال ذلك انا متي اردنا ان نسأل في الاشياء المساوية لشيء واحد: هل هي متساوية ام لا؟ فانا لا نسأل: هل كل الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية؟ لكنا نقول: ليس كل الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية؟ ومتي اردنا ان نجعل بين جزئي التقابل عند الامتحان جمعا بين جزئي التضاد، لا بين جزئي التناقض. فانا نقول: هل كل الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية ام لا؟ ولا واحد من الاشياء المساوية لشيء واحد متساوية. فحينئذ تكون المسألة بالمتقابلين برهانية، اما هذه فامتحانية، واما الاولى فعنادية.

والجهات التي منها يقع الغلط في العلوم مختلفة، وقد احصينا الجهات التي منها يقع الغلط في الجملة، فالتعليم ليس يقع الغلط فيها من كل الجهات، ولا سيما العدد والهندسة. واما العلم الطبيعي وما جانشه، فان الغلط يقع فيه من كل جهات الغلط. وبالجملة فان كل علم اشتمل علي موجودات، كان الذهن يتصورها بنحو قريب من ادراك الحس لها، لم يكد يقع فيها غلط بسبب الالفاظ، ولا مغالطة بهذه الجهة.

Bunun Geometrideki örneği şudur: “Daire şekil midir?” Açıktır ki, geometrici bunun [yani dairenin şekil olduğunun] kabulünü almakta ve daire onun zihninde duyulura yakın bir durumda resm olmaktadır. “Vezinli sözler şekil midir yoksa daire midir?” diye sorulduğunda ise açıktır ki, geometrici bunu kabul etmemekte, aksine zihni ondan hoşlanmamaktadır. Fakat Doğa ilmine daha yakın Matematik ilimlere gelince bunlarda yanılığa sebep olan yönlerin çoğalmasa daha fazladır. Buna örnek, Optik, Ağırlıklar ilmi ve Mûsikîdir. Kıyasların şekillerindeki yanılığa ise soyutlamaya dayalı (*intizâ’î*) ilimlerde neredeyse gerçekleşmez ve Doğa ilminde bazen gerçekleşir. Bunların çoğu ancak cedelî şeylerde gerçekleşir. Yanlış sonuç veren kıyasta yanlışlık bazen her iki öncülde olur, bazen de iki öncülün birinde olur. İki öncülden biri yanlış olduğunda açıktır ki, inatlaşılan öncül, iki öncülden yanlış olanıdır. İki öncülü de yanlış olan kıyasa gelince bu iki öncülden inatlaşılmaya en layığı, tümel olanıdır.

[Çıkarımda Ortak Olanların Muhâtabası]

Şimdi çıkarımda (*istinbât*) ortaklık esnasında kullanılan muhâtaba hakkında konuşalım. Bu muhâtaba, daha önce geçen muhâtabaların iki sınıfından bileşiktir. Çıkarımda ortak olan iki şeyin, sanata dair bilinen miktarda ve onun nasıl anlaşılacağına eşit olması gerekir. İki ortaktan her biri, öğrenen, öğreten ve inatlaşandır. İki ortak da cedelî gücün burhânî kurallarla çıkardığını ölçme gücüne sahip olduğunda, cedelî güç, özellikle de eğitimlisi, burada son derece yararlıdır. Öncekilerin görüşlerini özellikle de müteakbil görüşleri incelemek, bu muhâtabanın bir parçasıdır. Çoğu şeyde onun tam olarak bilgisine erişmek mümkündür. Çoğunda ise ancak bizim gücümüz ve bize ortak olanların gücü ölçüsünde onun bilgisi bizde meydana gelir. Bu muhâtaba, öncekilerden bileşik olduğundan onda daha önceki iki kısımda anlattığımız yönleri kullanalım.

[İlmî Sınama]

Sinama (*imtihân*), sanattaki zâtî şeylerle insanı mugâlataya düşürmenin amaçlandığı muhâtabadır. Sinamayla amaçlanan, insanın yetkin olduğu zannedilen ilimdeki gücünün ölçüsünü öğrenmektir.

مثال ذلك في الهندسة: هل الدائرة شكل؟ فمن البين ان المهندس يتسلمها وترتسم له الدائرة في نفسه قريية الحال من المحسوس، واذا سئل: هل الاقويل الموزونة شكل او هي دائرة؟ فمن البين انه لا يسلمها، بل ينبو ذهنه عنها. واما ما كان من التعاليم اقرب الي العلم الطبيعي، فانها احري ان تكثر فيها الجهات التي من قبلها يغلط. مثال ذلك علم المناظر وعلم الاثقال وعلم التأليف. واما الغلط في اشكال المقاييس، فانه لا يكاد يقع في العلوم الانتزاعية، وقد يقع في العلم الطبيعي. واكثر ذلك انما يقع في الاشياء الجدلية. والقياس الذي ينتج النتيجة الكاذبة قد يكون الذكب في مقدمتيه جميعا، وقد يكون في احدهما. فمتي كانت احدهما كاذبة، فبين ان التي تعاندها هي الكاذبة منهما. والذي مقدمته كاذبتان، فاحري ما عوند منهما المقدمة الكبرى.

[المخاطبة التي تشترك في الاستنباط]

ولنقل في المخاطبة التي تستعمل عند الاشتراك في الاستنباط. وهذه المخاطبة مركبة من صنفين المخاطبات التي سلفت. ويلزم ان يكون المشتركان في الاستنباط متساويين في مقدار ما عرف من الصناعة، وفي كيفية فهمها. والمشتركان، فان كل واحد منهما متعلم ومعلم ومعاند. والقوة الجدلية، ولا سيما الرياضية، فهي نافعة ها هنا جدا، اذا كان للمشتركين قوة علي سبارما تخرجه القوة الجدلية بالقوانين البرهانية، والنظر في اراء من سلف هو جزء من هذه المخاطبة، ولا سيما في الاراء المتقابلة. وفي كثير من الاشياء يمكن ان يبلغ كمال مقدار معرفته، وفي كثير منها انما تحصل لنا معرفته بحسب قوتنا وقوة المشاركين لنا. فاذا كانت هذه المخاطبة مركبة مما سلف، فلنستعمل فيها الجهات التي ذكرناها في البابين اللذين تقدمنا.

[في الامتحان العلمي]

والامتحان هو المخاطبة التي يقصد بها مغالطة الانسان بالاشياء الذاتية في الصناعة. والقصد بالامتحان هو الوقوف علي مقدار قوة الانسان في العلم المظنون به الكمال فيه.

Çünkü sanatta yetkinlik, insanda o sanatın esaslarının (*usûl*) oluşması, insanın o esasların gerektirdiği şeyleri çıkarma gücüne sahip olması ve bunlardan bildiklerini başkasına göstermeye, o sanatta muğâlata yapılabilecek yönlerle başkasını muğâlataya düşürmeye ve başkası tarafından kendisine yöneltilen zâtî muğâlataları feshetmeye güç yetirmesidir. Zâtî olmayan muğâlataları feshetmeye güç yetirmek ise sanatta yetkinliğin bir parçası değildir ama İlk Felsefenin [Metafiziğin] ve Cedelin bir parçasıdır. Bu muhâtabadaki soru, bazen öncüllerle bazen de kıyasla olur. Fakat öncüllerle soru, sınamaya dahil olmaya daha layıktır. Bazen bu, sınırlı bir vaz'da ve [bazen de] sınırsız bir vaz'da olur ki bu, sinama olmaya daha layıktır.

Öncüllerle soru bazen uzak öncüllerle ve [bazen de] yakın öncüllerle olur. Uzak öncüllerle olan soru, sinama kısmına giren sorudur. Bu soru, bazen zıtlığın iki parçasıyla da olur, bazen de zıtlığın iki parçasından biriyle olur ve zıtlığın iki parçasından yanlış olan parçayı aramamız gerekir. Kıyasla olan soru ise bazen basît kıyasla bazen de bileşik kıyasla olur. Bileşik kıyasın kullanılması, bu kısma girer. Bunun dışındaki ise soruda kullanılanlardan olup ilmî muhâtabaya girmez fakat bir kısmı cedelî ve bir kısmı da saf-satalıdır [sofistik]. Bu muğâlataların dışındakilere gelince bunlardan öncüllerde olanlar şöyledir: Yalnızca doğru öncül kabul edilir ve kabulü istenen öncüle karşı onu iptal etmek üzere oluşturulan bir kıyasla karşı çıkılır. Kendisinden sorulan kıyasa gelince onu incelememiz gerekir: Şekli, sonuç veren bir şekil midir veya öncülleri doğru mudur yoksa değil midir ve sonucu doğru mudur yoksa yanlış mıdır? Eğer sonuç yanlışsa sonuca direnir ve hem kıyasa hem de kıyasın öncüllerine karşı direnir. Yalnızca sonuca veya yalnızca kıyasın öncüllerine direnmekle yetinmemeli hem kıyas hem de sonuca direnmelidir.

Direnme burada üç sınıftır. Birincisi, söze soran bakımından direnmektir. İkincisi, şey bakımından direnmektir. Üçüncüsü ise sözün kipi bakımından direnmektir. Soran bakımından direnme, söze soranın zannettiği şeyle veya defetmeye güç yetirmeyeceği şeyle direnmektir. Bu, bazen doğru şeylerle ve [bazen de] yanlış şeylerle olur ve cevaplayan, soranı bununla imtihan eder. Bu ancak [konuşma meclisinde] hazır olan kimseye hitapta gerçekleşir. Sözün kipi bakımından direnme ise [incelenen] konu hakkında¹⁵ gerçeğin gösterilmesinde faydalanmayacağı şeyle direnmesidir; fakat iptal edildiklerinde sözün sonuç vermeyeceği öncüllere karşı direnmesidir.

فان الكمال في الصناعة هو ان يحصل للانسان اصول تلك الصناعة، وتكون له قوة علي استنباط ما يلزم عن تلك الاصول، واقتدار علي تبصير غيره ما علمه منها، وعلي مغالطة غيره بالجهات التي يمكن ان يغالط بها في تلك الصناعة، وعلي فسخ المغالطات الذاتية الواردة عليه من غيره. واما القدرة علي فسخ المغالطات التي ليست ذاتية، فليست جزءا من الكمال في الصناعة، ولكنها جزء من الفلسفة الاولى ومن الجدل. والمسألة في هذه المخاطبة قد تكون بالمقدمات وقد تكون بالقياس، غير ان المسألة بالمقدمات احري ان تكون داخلة في الامتحان. وقد يكون ذلك علي وضع محدود وعلي وضع غير محدود، وهو احري ان يكون امتحانا.

والمسألة بالمقدمات قد تكون بالمقدمات البعيدة وبالمقدمات القريبة. والتي بالبعيدة هي ما ادخل في باب الامتحان. وهذه المسألة قد تكون بجزئي التضاد معا، وقد تكون باحد جزئيه. وينبغي ان نتحري الجزء الكاذب منهما. واما المسألة بالقياس، فانها قد تكون بالقياس البسيط، وقد تكون بالقياس المركب. واستعمال القياس المركب هو ادخل في هذا الباب. واما ما عدا هذا مما يستعمل في المسألة، فانه غير داخل في مخاطبة علمية، لكن بعضه جدلي وبعضه سوفسطائي. واما باقي هذه المغالطات، فهو اما في المقدمات فبان لا يسلم الا الصادق، وان يقاوم المطلوب تسليمه بقياس يؤلف علي ابطاله. واما القياس المسؤول عنه فينبغي ان ننظر فيه: هل شكله شكل منتج، او هل مقدماته صادقة، او لا، وهل نتیجته صادقة او كاذبة؟ فان كانت النتيجة كاذبة، قاومها وقاوم القياس ومقدمات القياس جميعا. وليس ينبغي ان يقتصر علي مقاومة النتيجة وحدها او مقدمات القياس وحدها، بل يقاوم القياس والنتيجة معا.

والمقاومة ها هنا ثلاثة اصناف: منها مقاومة القول بحسب السائل، ومنها المقاومة بحسب الامر، ومنها المقاومة بحسب جهة القول. اما المقاومة بحسب السائل، فهي مقاومة القول بما يظنه السائل او بما لا يقدر علي دفعه. وهذه قد تكون باشياء صادقة، وباشياء كاذبة. وبها يمتحن المجيب السائل. وليست تقع هذه الا في مخاطبة من هو حاضر. والمقاومة بحسب جهة القول هي مقاومته بما لا ينتفع به في تبصير الحق الموضوع، لكن ان يقاوم من المقدمات ما اذا ابطلت لم تكن عنه نتيجة.

Ancak incelenen şeylerde doğruyu göstermek, direnmeyle sözkonusu değildir. Buna örnek, Aristoteles'in yarımalar sorunuyla tanınan Zenon'un sözüne direnmesidir. Aristoteles "Hareketli, cismin yarımalarını kat ettiğinde sonlu bir zamanda sonsuz bir mesafeyi kat etmiş değildir, aksine sonsuz bir mesafe kat etmişse bunu sonsuz bir zamanda kat etmiştir ve buna herhangi bir imkansızlık ilişmez" açıklamasını yaptığında bu direnmeyle, hareketlinin kat ettiği mesafenin durumunu yani hareketlinin sonsuz yarımalar kat edip etmediğini ve o mesafenin sonlu mu yoksa sonsuz mu olduğunu göstermemiştir. Şey bakımından direnme ise iptal etmeyi ve gerçeği göstermeyi içeren direnmedir. Buna örnek ise Aristoteles'in aynı söze başka yerlerdeki direnmesidir. Buna göre hareketli, kesinlikle cismin ne sonlu ne de sonsuz yarımalarını kat etmektedir. Çünkü hareketli, mesafedeki hareketiyle mesafeyi sayılabilir yarımalar halince getirecek şekilde gerek sonlu gerekse de sonsuz olarak kesinlikle bölmemektedir.

Direnme bazen tümel, bazen de tikel olur. Direnmenin, kıyasın öncüllerine karşı ve tikel bir direnme olması durumunda eğer büyük öncüle direniyorsak sonucun konusunun bittiği parçanın def'ini ve küçük öncüle direniyorsak sonucun yüklemine bittiği parçanın def'ini araştırmalıyız. Çünkü bununla kıyas iptal olur. Bunu yapmadığımızda cevaplayan, öncülün direnme yapılan parçasını kaldırır ve [öncülün] geri kalanı tümel olur. Örneğin bizim için "Her şeklin açıları, iki dik kenara eşittir; iki kenarı eşit olan şekildir" öncülleri farz edildiğinde bu kıyastan zorunlu olarak şu sonuç çıkar: "İki kenarı eşit olan, iki dik kenara eşittir." Biz, tikel bir direnişle büyük öncüle direnip de "Her şeklin açıları iki dik kenara eşit değildir, çünkü dörtgen bir şekildir ve açıları iki dik kenara eşit değildir" dersek direnişin gerçekleştiği dörtgen, bizim "her şekil..." sözümüzden çıkarılarak geri kalanı tümel olarak kullanılıp şöyle denilebilir: "Her üç kenarlı şeklin açıları, iki dik kenara eşittir." Böylece direnişten sonra geriye kalan kısım, sonuçta fayda verir. Bu durumda direniş, geçersizleşir. Bundan dolayı direniş ya tümel olmalıdır ya da tikel olmalı ve bu tikel direniş sayesinde iki kenarı eşit olanın, üç kenara sahip şeklin altına girmesine sebep olan o şey şekilden kalkmalı ki direniş şu veya bu tarzda olsun: Her şeklin açıları iki dik kenara eşit değildir, çünkü dörtgen bir şekildir ama böyle değildir.

فاما ان يبصر به الحق من الامور المنظور فيها فلا. وذلك مثل مقاومة ارسطوطاليس لقول زينن الذي يعرف بمسألة الانصاف. فانه لما بين ان المتحرك اذا قطع انصاف الجسم، فلم يقطع مسافة غير متناهية في زمان متناه، بل ان كان قطع مسافة غير متناهية، فانه قطعها في زمان غير متناه. وليس يلحق ذلك محال. فان هذه المقاومة لم يبصر بها امر المسافة التي يقطعها المتحرك، هل يقطع فيها انصافاً غير متناهية او لا، وهل تلك المسافة متناهية ام غير متناهية؟ والمقاومة بحسب الامر هي التي تتضمن الابطال وتبصير الحق. مثل مقاومة ارسطوطاليس هذا القول بعينه في مواضع اخر، وهو ان المتحرك ليس يقطع من الجسم انصافا اصلا، لا متناهية ولا غير متناهية، من قبل ان المتحرك ليس يقسم المسافة بحر كته عليها حتي يصير لها انصافا يمكن ان تعد اصلا، لا متناهية ولا غير متناهية.

مقدمات القياس وكانت جزئية، فينبغي ان نتحري دفع الجزء الذي يتصل به موضوع النتيجة، ان كنا قارونا المقدمة الكبرى، او الذي يتصل به محمول النتيجة، ان قارونا الصغرى. فانه بهذا يبطل القياس. فانا متى لم نفعل ذلك، رفع المجيب من المقدمة جزئها الذي وقعت فيه المقاومة، فيصير الباقي كلياً. مثال ذلك انه اذا فرض لنا: كل شاك زواياه مساوية للقائمتين، والمتساوي الساقين شكلاً، فيلزم ضرورة عن هذا القياس ان المتساوي الساقين زواياه مساوية للقائمتين. فانا متى قارونا المقدمة الكبرى مقارومة جزئية، قلنا: ليس كل شكل فروياه مساوية لقائمتين، اذ كان المربع شكلاً، وليست زواياه مساوية للقائمتين، امكن ان يزال من قولنا: «كل شكل» المربع الذي وقعت المقاومة به، ويستعمل باقية كلياً، فيقال: كل شكل من ثلاثة اضلاع فروياه مساوية لقائمتين، فيكون الباقي بعد المقاومة نافعا في النتيجة. فتكون هذه المقاومة باطله. فلذلك ينبغي ان تكون المقاومة اما كلية واما جزئية يرتفع بها من الشكل ذلك الذي يحل المتساوي الساقين بسببه تحت الشكل، وهو ذو ثلاثة اضلاع، حتي تكون المقاومة هكذا، او نحوه، وهو انه ليس كل شكل فروياه مساوية لقائمتين، اذ كان المربع شكلاً وليس كذلك.

Çıkışma (*intihâr*) ise burada iki yerde kullanılmaktadır. Birincisi, sınamanın, ister doğru ister yanlış olsun sanatın zâtîsi olmayan şeyle olmasıdır. İkincisi ise zâtî sözün kötü veya son derece çürük olmasıdır. Buna örnek, “Bütün şeyler zamandaysa ve onlar âlem küresindeyse, bu takdirde zaman, âlem küresidir” sözü ve benzer sözlerdir.

واما الانتهاز، فانه انما يستعمل ها هنا في موضعين: احدهما ان تكون المحنة بما ليست هي ذاتية للصناعة، كانت تلك صادقة او كاذبة، والثاني ان يكون القول الذاتي وخيما او في غاية السخافة، مثل انه ان كانت الاشياء كلها في زمان، وهي في كرة العالم، فالزمان اذن هو كرة العالم، واشباه هذه الاقاويل.

Notlar

- 1 Bu cümlelerin "Acaba nefsin onları idrakinin, onların tikellerini duyumsamaksızın onlara özgü bir idrak mi olduğuna yoksa onların bilgisinin bizde ancak onların tikellerini daha önceden duyumsadığımızda mı meydana geldiğine aldirmayalım" kısmında "yoksa" ile başlayan ifade Mâcid Fahrî baskısında "وانما" ifadesiyle başlamaktadır. Bu durumda yukarıda geçen "hel" soru edatının iki şikkından birini dile getirmemektedir. Ancak cümle dikkatle okunduğunda tercüme ettiğimiz gibi olması gerektiği anlaşılır. Çünkü Fârâbî tikellere dair bilgilerimizin onların daha önceden idrak edilmiş olmasına dayanıp dayanmadığı meselesinin bu yerde araştırma konusu olmadığını belirtmektedir.
- 2 Mâcid Fahrî baskısındaki tahkik notunda belirtilen (s. 26, dipnot, 8) diğer nüsha esas alındı. Metinde esas alınan nüshaya göre tercümesi şöyledir: "(...) işte bu, mutlaka olarak burhândır."
- 3 "Neredeyse" denilmesinin sebebi, bu türlü burhânların, uzak sebepleri verdiği için yalnızca varlık vermemekle kalmamasıdır. Ancak yakın sebepleri vermediğinden tam anlamıyla sebep burhânı da değildirler.
- 4 Bu cümlelerin çevirisinde Mâcid Fahrî baskısındaki 3 numaralı tahkik notu (s. 53) esas alınmıştır. İfade metinde şu şekildedir: "ولاقى ما له حدود بلا برهان أقدم حدوده" (Pek çok tanımı bulunup ilk tanımı burhânsız olan şeylerde de yararlanılmaz). Ancak bu cümle, Fârâbî'nin yukarıdaki ve aşağıdaki açıklamalarının aksine "ilk tanımın burhânsız olduğu durumlarda" sözü edilen yöntemin faydasız olduğunu söylemektedir. Oysa Fârâbî, yukarıda, sözkonusu yöntemin kullanılabilmesi için geriye doğru giden tanımlama basamaklarının birinde durulması ve bu tanımın mutlaka burhânsız olması gerektiğini söyledi. 3 numaralı tahkik dipnotunda ise tırnak içindeki Arapça ifadenin sonuna "هى برهان" ifadesi eklenmektedir. Buna göre anlam, "Burhânsız pek çok tanımı bulunan ama tanımların ilki burhân olan şeylerde de yararlanılmaz" şeklindedir. Bu anlam, Fârâbî'nin diğer açıklamalarıyla uyusmaktadır.
- 5 Arapçadaki cümle kuruluşu ile Türkçedeki cümle kuruluşu farklı olduğundan tercümede öne alınan şey cins değil fasıl olmaktadır. Çünkü daha genel olanın doğru yeri en sondur. Fârâbî'nin kastının doğru anlaşılması için örneğin Arapçasını parantez arasında verdik.
- 6 Burada "sümme eradnâ" (s. 56, satır. 17) ifadesinde "izâ" lafzının düştüğü anlaşılmalıdır. Doğrusu, "sümme izâ eradnâ" olmalıdır ve tercüme buna göre yapılmıştır.
- 7 *Kitâbu'l-Burhân*'ın Mâcid Fahrî tahkikinde bu kelime "ان يعمل" şeklindedir (s. 62). Ancak bağlamdan da anlaşılacağı üzere bu kelimenin "ان يعلم" şeklinde olması gerekir. Nitekim *Kitâbu'l-Burhân*'ın Muhammed Takiy Dâniş tahkikinde "ان يعلم" şeklindedir ve tercümede bu baskı esas alınmıştır.
- 8 Mâcid Fahrîve Muhammed Takiy baskısında metinde geçen "el-İlmü'l-İlâhî" versiyonu değil Mâcid Fahrî baskısının tahkik dipnotlarında verilen diğer iki nüshadaki "el-İlmü'l-Medenî" versiyonu esas alınmıştır. Çünkü İlâhî İlim yani Metafizik çok açık bir şekilde konusu tümel şeyler olan ilimler kapsamına girmektedir.

- 9 Bu cümlelerin tercümesinde Mâcid Fahrî baskısında tahkik dipnotundaki “لا من جهة” “ما يلحقها التغيير” fazlalığı eklenmiştir. Bu fazlalık dikkate alınmadığı takdirde anlam bozulmaktadır.
- 10 Bu cümlelerin tercümesinde Mâcid Fahrî baskısının tahkik notunda belirtilen diğer nüsha esas alındı. Tahkik notu “فان هذا هو احدى ان يسمى علما” ifadesi yerine “فان هذا هو احدى بان يسمى تعلما” nüshasını belirtmektedir ki bağlamdan da açıkça anlaşılacağı üzere doğrusu ikincisidir.
- 11 Yani herhangi bir ilham ve hatırlatma sözkonusu olmaksızın insan zihninde daha önce bulunmayan bir bilginin meydana gelmesine “öğretim” denmesi uygundur.
- 12 Mâcid Fahrî baskısının tahkik dipnotunda belirtilen diğer iki nüshaya göre “zihnî” kelimesi yerinde “fkrî” kelimesi bulunmaktadır. Metnin her iki kelimeye göre anlaşılabilirliğini göstermek amacıyla “fkrî” kelimesini parantez arasına koyduk.
- 13 Mâcid Fahrî baskısında metinde geçen “تصيرنا” kelimesi değil, tahkik dipnotlarındaki “تبصيرنا” kelimesi esas alınmıştır.
- 14 Mâcid Fahrî baskısında metindeki “منها” kelimesi değil, tahkik dipnotlarındaki “منهما” kelimesi esas alındı.
- 15 Mâcid Fahrî baskısındaki “من” tahkik dipnotu dikkate alınmıştır.

Ömer Türker

1997 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında yüksek lisans (1999) ve Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında doktorasını (2005) tamamladı. 2012 yılında İslâm felsefesi alanında doçent ünvanını alan ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne intisab eden Türker'in yurt içinde ve dışında yayımlanmış birçok kitap, makale ve çevirileri bulunmaktadır.

Ömer Mahir Alper

1990 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü'nü bitirdi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında yüksek lisans (1993) ve doktorasını (1998) tamamladı. İslâm Felsefesi alanında doçent (2005) ve profesör (2011) oldu. Hâlen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı başkanlığı görevini sürdürmekte olan Alper'in yurt içinde ve dışında yayımlanmış birçok kitap, makale ve çevirileri bulunmaktadır.

İslâm felsefe geleneğinde kurucu bir role sahip olan Fârâbî (ö. 339/950), felsefenin neredeyse bütün alanlarında özgün ve yaratıcı ürünler ortaya koymuş eşsiz filozoflardan biridir. Sayısı 100'ü aşan eserlerinin büyük bölümü mantığa dair olup İslâm dünyasında asıl mantık çalışmaları onunla başlamıştır. En büyük başarısı mantık sahasında kendini gösterdiği için Aristoteles'ten sonra "İkinci Muallim" (Mu'allim-i Sâni) unvanı ile anılmıştır.

Felsefî inşa sürecinde doğru ve kesin bilgi veren ve felsefenin ideal yöntemini oluşturan burhânî kıyasa aslî bir işlev yükleyen Fârâbî, kurulmasını düşlediği erdemli toplum düzeninin temeline de burhânî düşünmeyi yerleştirmektedir. Fârâbî'nin, sadece epistemolojisinin değil, aynı zamanda metafiziğe dayalı ahlâk ve siyâset felsefesinin de esasını oluşturan burhân teorisini ele aldığı Kitâbü'l-Burhân (İkinci Analitikler) adlı bu eseri, onun mantığının ve hatta denilebilir ki, tüm felsefesinin ve felsefî projesinin de kalkış noktasını oluşturmaktadır.

